

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ӘОЖ:316.334.3:32

Қолжазба құқығында

НЕСИПҚАЛИЕВ ДАУРЕН ЕРЕНГАЛИЕВИЧ

**Студент жастардың саяси әлеуметтенуі: ірі қала жағдайындағы
салыстырмалы талдау**

6D050100 – Әлеуметтану
Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші
с.ғ.д., профессор Симтиков Ж.К.

Шетелдік ғылыми кеңесші PhD
профессор Тюфекчиоглу Х.
(Ыстанбұл Арел университеті, Түркия)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2023

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР	
АНЫҚТАМАЛАР	
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР	
КІРІСПЕ	6
1 СЯСИ ӘЛЕУМЕТТЕНУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАЛУЫ: ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ	18
1.1 Саяси әлеуметтенуді зерттеудің теориялық және тұжырымдамалық тәсілдері.....	18
1.2 Қоғамдық трансформациялаудың қазіргі жағдайындағы саяси әлеуметтенудің әлеуметтік агенттері.....	31
1.2.1 Бастапқы топ: отбасы және қатарластар.....	34
1.2.2 Білім саяси әлеуметтендіру факторы ретінде.....	38
1.2.3 Бұқаралық ақпарат құралдары.....	40
1.2.4 Жаңа медиа.....	43
1.2.5 Саяси жүйе саяси әлеуметтенудің агенті ретінде.....	45
1.3 Интернет-технологиялар мен әлеуметтік желілердің студент жастардың саяси көзқарастарына әсері.....	50
2 ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ СЯСИ ӘЛЕУМЕТТЕНУІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИДЕНТИФИКАТОРЛАРЫ (ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ)	61
2.1 Студент жастардың азаматтық және саяси белсенділігін салыстырмалы талдау.....	61
2.2 Қазақстандағы студент жастардың саяси белсенділігі мен қатысуының қазіргі ағымдары.....	74
2.2.1 Деректер және әдіснама.....	74
2.2.2 Талдау мәліметтері.....	77
2.2.3 Саяси белсенділікті салыстырмалы талдау.....	95
2.3 Әлеуметтендіруші агент ретіндегі университеттің рөлін модельдеу (фокус-топтық зерттеулердің нәтижелері).....	97
ҚОРЫТЫНДЫ	109
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	114
ҚОСЫМША А	131
ҚОСЫМША Ә	137

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Диссертациялық жұмыста:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды) (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
- Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі № 2464 Конституциялық Заңы (2023.07.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
- Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Қазақстан Республикасының 1999 ж. 23 шілдедегі № 451-1 Заңы (2023.01.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
- «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Қазақстан Республикасының Заңы №285-V 2015 ж. (2023.01.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
- «Азаматтық қатысу және шешімдер қабылдауға қатысу» ұғымында да қолданады (5-Бөлім, 1-бағыт), Қазақстан Республикасының 2023-2029 жылдарға арналған мемлекеттік жастар саясаты
- «Қазақстан жастары» - Қазақстан республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі, Ұлттық статистика бюросының жинағы
- «Волонтерлік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (2023.01.05. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
- «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы. (2023.01.07. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
- Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі. Ұлттық статистика бюросы сияқты нормативтік құжаттарға сілтемелер жасалынды.

АНЫҚТАМАЛАР

Диссертациялық жұмыста:

– **Қоғамдық саясат** – белгілі бір аумақ немесе жер тұрғындарының мемлекетпен қарым-қатынасынан туындаған саяси қызметі. Қоғамдық саясат көбінесе жұмыс орнында, тұрғын аудандарда анықталады және урбанизацияға байланысты сияқты анықтамаларға сәйкес терминдер қолданылды.

– **Жаңа медиа** – ХХ ғасырдың аяғында интерактивті электронды басылымдар мен контент өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы қарым-қатынастың жаңа нысандары үшін газеттер сияқты дәстүрлі медиадан айырмашылықтарды білдіретін термин, яғни бұл термин цифрлық, желілік технологиялар мен коммуникациялар, интерактивтілік және мультимедиа.

– **Волонтер** – (латын тілінен voluntarius – ерікті), өтеусіз негізде қоғамдық пайдалы қызметпен айналысатын адам.

– **Дотнет** – немесе DotNet немесе «.Net» (ағылшын тілінен аударғанда «dot» - «нүкте») - Microsoft корпорациясының тегін және ашық бастапқы коды бар әзірлеу платформасы. Бұл платформада қосымшалардың келесі түрлерін жасауға болады: веб-қосымшалар және веб API; серверсіз бұлттық қолданбалар; бұлттағы жалпы қолданбалар; ұялы телефондарға арналған қосымшалар; Windows үшін жалпы қолданбалар мен қондырмалар; компьютерлік бейне ойындар; интернет заттарға, нейрондық желілерге арналған бағдарламалар; консольдерге арналған ойындар мен қосымшалар және т.б.

– **Әлеуметтік желілер** – ермектері бірдей адамдардың Интернетте бірігетін қоғамдастық сайттары. Осы сайттарда адамдар жедел түрде мәліметтер алмасады және достар табады. Бірақ осы сайттар арқылы тек қатынасып қана қоймай, адамдар музыка, видео іздеуі де мүмкін.

– **Цифрлық аборигендер (Digital Natives)** – американдық Марк Пренский алғаш рет цифрлық революциядан кейін туылған және цифрлық арналар арқылы ақпарат алуға дағдыланған адамдарға қатысты қолданылған белгі. Осы кезеңге дейін туған адамдарды Пренский «сандық иммигранттар» (Digital Immigrants) деп атады.

– **Миллениалдар** – немесе «Y» ұрпағы, сондай-ақ «келесі» ұрпақ, желілік ұрпақ шамамен 1981 жылдан 1997 жылға дейін туған адамдар ұрпағы. Олар жаңа мыңжылдықты жас кезінде қарсы алды, бұл ең алдымен цифрлық технологияларға терең араласуымен сипатталады.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР ҒЖБ министрлігі – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі

PEW – PEW RESEARCH CENTER

USAID – Америка Құрама Штаттарының халықаралық дамыту агенттігі
(англ. United States Agency for International Development)

ҮЕҰ – Үкіметтік емес ұйымдар

ҰҚК – Ұлттық қауіпсіздік комитеті

БАҚ – Бұқаралық ақпарат құралдары

ҰБС – Ұлттық статистика бюросы

КІРІСПЕ

Диссертациялық зерттеудің жалпы сипаттамасы. Диссертацияда үлкен қала жағдайында студент жастардың саяси әлеуметтенуі зерттелген. Әлемдік ауқымда жаһандану мен урбанизация Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси жүйесінде елеулі өзгерістерге әкелді. Бұл өзгерістердің күрделі сипаты саяси білімді қоғамды және жастардың демократиялық қатысуын талап етеді. Бұл процестерде студенттік жастарға университеттің академиялық ортасы тұрғысынан ең озық, белсенді және ресурстық рөл беріледі. Студенттік жастардың әлеуметтену агенттері мен саяси көзқарастарын талдау саяси әлеуметтенуді ынталандыратын белсенділіктің азаматтық компонентіне баса назар аударуға мүмкіндік берді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Саяси әлеуметтену тұрақты және озық қоғам параметрлерінің бірі болып саналады. Баршамызға белгілі, қазіргі саяси жүйе азаматтардың жаңғыртылған және экономикалық даму процестеріне қатысуына ықпал ететін әрі оны күшейтетін күрделі, автономды, бейімделген және үйлестірілген институттар кешенін қамтиды. Сондықтан әлеуметтік жаңғырту мен экономикалық дамудың мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізу жаһандану, урбанизация және технологиялық өзгерістермен сипатталатын қазіргі заман талаптарына жауап беретін саяси әлеуметтенусіз мүмкін емес.

Саяси әлеуметтену күрделі динамикалық процесс және оған жастар өздерінің әрекет ету еркіндігін қалыптастыру арқылы жауап береді. Жастар көптеген шындықтардың бөлігі болып табылады және әртүрлі факторлардың, соның ішінде отбасы, қоғамдастық және өздерінің тұратын жерінің ықпалында болады; білім, мектептер және қатарластар топтары; діни элементтер мен бұқаралық ақпарат құралдары. Жастар саяси ынталандырудың пассивті алушылары емес, алайда белгілі бір әлеуметтік-саяси мәнмәтіндерде көрініс таба отырып, өздерінің саяси көзқарастарын қалыптастыруда белсенді рөл атқарады.

Заманауи шындық жағдайында жастар үкіметтің тұрақтылығы мен өз елінің болашағының орнықтылығына ықпал ету мүмкіндігіне ие. Дәл осы аспектіде ұсынылған жұмыс қоғамдағы және әртүрлі қауымдастықтардағы құндылықтарды, көзқарастарды және өзара әрекеттесуді өзгерту арқылы жастар мен олардың саяси агенттерін көкейкесті етеді. Жастардың саяси әлеуметтенуі саласындағы көптеген зерттеулер жастардың геосаясатты және олардың күнделікті өмірін өзгерту қабілеттерін қайта тұжырымдау сатысында. Қазақстанның саяси өміріндегі жастардың мінез-құлқын қарастыра отырып, көптеген мәнмәтіндер мен өлшемдерді қамтитын және келесі зерттеу сұрақтарын қоюды өзектендіретін жаңа сараптамалық линзаны пайдалану маңызды: қазақстандық жастардың саяси қатысуын не анықтайды және қоғам өміріндегі саяси әлеуметтенуді талдау үшін қандай әдістер қолданылады?

Өкінішке орай, қазіргі қоғам саясатқа негативті қарайды және саяси институттардан басқа әртүрлі институттар олардың қандай да бір жолмен

саясаттанбауын қамтамасыз етеді. Олар өз мүшелерін саясаттан аулақ ұстап, ешнәрсеге араласпауға кеңес береді. Мұндай жағдайда адамдар саясатқа деген сенімін жоғалта бастайды және оны жақсылық емес, жамандық деп санайды. Бұл өздерінің саяси жағдайларын толық білмейтін және саясаткерлерге оңай алданатын, әртүрлі тәсілдермен қолдануға болатын адамдарды қалыптастырады.

Тарихи тұрғыдан алғанда, оң әлеуметтік өзгерістер туғызуда студенттер адам құқықтары мен демократиялық құндылықтар үшін күресте маңызды рөл атқаратын күш болып табылады. Қазіргі жағдайда қалыптасқан қоғамдық тәртіпке сыни көзқараспен қарау, цифрлық ұрпақтың қажеттіліктері мен дүниетанымына сәйкес жастардың саяси мінез-құлқын бағыттайтын жаңа институционалдық нормалар мен құндылықтарды қалыптастыру қажеттілігі туындады. Бұл процесте жетекші университеттердің рөлі айқын көрінеді. Бүгінгі студенттер дамыған интернет-технологиялар жүйесімен өскені белгілі, бірақ, сонымен бірге ақпараттық қоғамда адамдар, әдетте, саяси ақпаратпен шамадан тыс жүктелетінін және үлкен белгісіздікке ұшырайтынын атап өткен жөн. Оларға әртүрлі саяси деректер мен ақпаратты түсіну қиын, сондықтан олар дәрменсіздікке, немқұрайлылыққа бейім келеді. Бұл жағдай студент жастардың саяси әлеуметтену үрдістерін зерттеу және осы процестегі университеттердің рөлін модельдеу сияқты күрделі саяси құбылыстарды болжауға мүмкіндік береді. Жас студенттер саясатты түсініп, оған назар аударған кезде, олар саналы түрде қызығушылық таныта бастайды. Сондықтан университеттерге саяси әлеуметтену агентінің рөлі беріледі, ал олардың институционалдық қызметі тек әлеуметтік-саяси пәндерді оқытумен шектелмеуі тиіс.

Осылайша, үлкен қала жағдайында студент жастардың саяси әлеуметтенуін салыстырмалы талдау қажеттілігі біздің зерттеу жұмысымызды өзекті етеді. Диссертациялық зерттеуде салыстырмалы талдау әлеуметтену агенттері, аймақтық айырмашылықтар (батыс және шығыс елдері), басқару нысандары (демократиялық дамыған, демократиялық, авторитарлық), гендерлік, ұрпақтық айырмашылықтар тұрғысынан жүзеге асырылады. Үлкен қалаға келетін болсақ, Қазақстанда урбанизация дамушы әлемнің қалған бөлігіндегідей енді ғана басталғанын және урбанизацияның жеделдетілген процесі қазіргі уақытта қоғамның барлық ішкі жүйелерінде, оның ішінде әлеуметтік-мәдени және саяси саладағы проблемалармен қатар жүретінін атап өтеміз.

Дамушы елдердің ұлттық деңгейінде табылған негізгі проблемалар олардың ірі қалаларында бірдей және одан да айқын көрінеді [1]. Проблемалардың индикаторлық сипаттары: бастапқы топтарға (отбасы, топ, этникалық) бағдарлану, мемлекеттік институттарға адалдықтың болмауы, ұтқырлықтың төмендігі, мемлекеттің авторитарлығы мен әлсіздігі, саяси көшбасшылардың заңдылығының болмауы және адам құқықтарының қанағаттанарлықсыз жағдайы, сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі, саяси

бағдарламаларды іске асыру проблемалары, ел ішінде немесе көрші мемлекеттермен жиі қақтығыстар болып табылады.

Осылайша, бұл зерттеудің өзектілігі бірқатар жағдайларға байланысты, біріншіден, ол Қазақстан студент жастарының саяси әлеуметтенуін түсінуге негіз жасайды, алайда бұл процеске әлеуметтік шындықтың көптеген конструкциялары мен элементтері қатысады. Екіншіден, классикалық және заманауи саяси әлеуметтенуді зерттеу бірқатар негізгі мәселелерге бағытталған: саяси әлеуметтену, негізгі агенттер, жастардың қатысуы мен мінез-құлқы туралы идеялар. Олар диссертацияның бірінші бөлімінде жинақталып, ондаған жылдар бойы жүргізілген зерттеулерден кейін де олардың көпшілігі шешілмегендігі туралы қорытындыға келдік. Үшіншіден, жас азаматтар он сегіз жасқа толғаннан кейін дауыс беру құқығын алғанда өздерінің саяси көзқарастары мен қалауларында жаппай өзгерістерге ұшырамайды. Ал соңғысы, Алматының жоғары оқу орындары мен студент жастардың шоғырлану үрдісі бар ірі қала ретіндегі мысалында жүргізілген салыстырмалы талдау жастарға саяси ықпал етудің негізгі құралдары мен тетіктерін анықтап, саяси құндылықтарды қалыптастыру процесін белгіледі, сондай-ақ агенттердің рөлін және олардың студент жастардың саяси санасына әсерін ашты. Сондықтан жоғарыда аталған процестер тақырыптың әлеуметтану ғылымында әлі де өзекті екенін дәлелдейді.

Ғылымның даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі. Зерттеу 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» Стратегиясының: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты», 2017 жылғы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласының, Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауының, Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауының негізгі ережелеріне, Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы, Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауы және өзге де нормативтік құжаттармен өзара байланысты.

Тақырыптың ғылыми зерттелу деңгейі. Осы мәселе бойынша зерттеулерді салыстырмалы талдаудың екпіні мен әдіснамасы жағынан айтарлықтай айырмашылықтары бар, бірақ жалпы алғанда олар теориялық және әдіснамалық тәсіл шеңберінде әлеуметтену кезеңдері мен агенттерін бөлуге бағытталған. Кейбір зерттеулерде басты саяси бағыт ретінде отбасылық қатынастарға көңіл бөлінсе, басқалары саяси білімнің негізі ретінде мектеп бағдарламасының ықпалына назар аударады. Бұл зерттеулердің негізі жастарды саяси әлеуметтенудің қайнар көзі ретінде «ересектер әлеміне» бағытталған үлгіге бағынатын «бос ыдыс» ретінде қарастыратын позитивизм әдіснамасы

болып табылады. Соңғы уақытта кросс-мәдени зерттеулердің өсуі жастардың қоғамдағы және саясаттағы әрекеттері туралы түсінігін кеңейтіп, олардың саяси әлеуметтенуіне отбасы мен ересектердің ғана емес, сонымен қатар қатарластар, бұқаралық ақпарат құралдары және қауымдастықтың ықпалын анықтады.

1920-жылдары Charles Merriam (1925) жастардың даму процестерін және олардың саяси процестерге қосылуын тікелей бақылаудан гөрі әсерге негізделген саяси оқытудың кросс-мәдени зерттеуін жариялады [2]. Саяси әлеуметтену – саяси идеялардың қалыптасу процесі. Көптеген саяси теоретиктер мен зерттеушілер саяси әлеуметтенудің нені қамтитынына толық анықтама беруге тырысты. Easton және Dennis (1969) саяси әлеуметтенуді «адамдардың саяси бағдарлар мен мінез-құлық үлгілеріне ие болатын даму процесі» деп анықтайды [3].

Жұмыста саяси әлеуметтенудің экологиялық теориясына және жас теориясын қайта тұжырымдамалауға негізделген саяси әлеуметтенудің дәстүрлі моделінің балама әдісі ұсынылған. Экологиялық теория жастардың жақын ортасындағы өзара әрекеттесуді ғана емес, сонымен қатар жастардың саяси көзқарастары мен әрекеттерін қалыптастыруға көмектесетін жергілікті және жаһандық дискурстар арасындағы қарым-қатынасты қамтиды. Осы екі теориялық негізді талдау саяси қызметтің маңыздылығын көрсетіп, жастардың саяси әлеуметтенуін терең түсінуге ықпал етпейтін, керісінше оның тиімділігі мен белсенділігін баса көрсететін жастар тәжірибесін бөлу тәжірибесін таратты.

Академиялық және ғылыми әдебиеттерде саяси әлеуметтену зерттеулерінің бірінші буынына айтылған көптеген құнды сыни шолулар бар [4,5,6,7]. Кейінгі шолулар осы саланың көптеген маңызды аспектілерін, соның ішінде саяси әлеуметтенудің өмір бойы оқыту үлгілерін және азаматтық белсенділікті дамыту бойынша жұмыстардың үлкен көлемін қамтиды [8, 9]. Бұл сала бойынша ағымдағы зерттеулердің қамтитын негізгі тақырыптары өткенге негізделген азаматтық және демократиялық білім [10, 11], партиялық [12, 13], ұрпақтар мен өмір жолының өзгеруі және сабақтастық [14], сондай-ақ саяси әлеуметтенудегі жыныс немесе нәсіл [15, 16] сияқты мәселелерге бағытталған.

Қазіргі даму кезеңі Қазақстандағы әлеуметтік және саяси жастарды зерттеу санының өсуімен сипатталады. Отандық зерттеушілер жастардың әлеуметтік қауымдастық ретіндегі ерекшеліктері, оның саяси менталитеті (*Әбдірайымова Г.С., Веревкин А.В., Лифанова Т.Ю., Әбдікерова Г.О., Сарсенова А.Б., Салықжанов Р.С., Байғабылов Н.О.*) [17-20]; саяси әлеуметтену, наразылық және жастар белсенділігі процесс ретінде, оның Қазақстандағы даму ерекшеліктерін шет елдермен салыстырмалы аспектіде ашады (*Насимова Г.О., Илеуова Г.Т., Смағұлов Қ.Е., Қилыбаева Ш.Е.*) [21-24]; саяси жүйе мен институттардың трансформациясын жан-жақты зерттеу аспектісінде (*Алияров Е.К., Умбеталиева Т., Сатпаев Д. Жусупова А.С., Каримова Ж.*) [25, 26]; жастар арасындағы радикализмнің эмпирикалық зерттеулері (*Аймағанбетова О.Х., Мадалиева З.Б.*) [27, 28]; тұлғаның өзін-өзі тануы мен мінез-құлқы (*Маульшариф М.М., Симтиков Ж.Қ.*) [29-31] және т.б. қарастырған.

Бұл ғалымдардың жұмыстарында осы мәселе саласындағы теориялық әзірлемелерді жүйелеу, саяси әлеуметтендірудің агенттерін, институттарының отандық ерекшеліктерін сипаттау, сондай-ақ саяси мәдениеттің қалыптасуы мен саяси процестер ағымының шарттарын талдау маңызды орын алады. Зерттеулердің жеке тобын саяси-әлеуметтік өзгерістер мен азаматтық белсенділік процестерін зерттеуге маманданған ғалымдардың еңбектері орын алады.

Қазақстанда елдегі саяси және экономикалық оқиғаларға байланысты жастардың әлеуметтік белсенділігінің көрсеткіштерін, жастар ұйымдарына мүшелікке ынталандыруды, волонтерлікке көзқарасты, сайлауға қатысуды, патриотизм ұғымын түсіндіруді, өз елі үшін нақты іс-әрекеттерге дайындық деңгейін оның құқықтары бұзылған жағдайда жастардың өз мүдделерін қорғаудың қолайлы нысандарын үнемі әлеуметтік зерттеу жүргізіледі. Осы деректер негізінде «Қазақстан жастары» ұлттық баяндамасы дайындалады [32].

Қазақстандық зерттеушілер еңбектерінде Қазақстан Республикасы студент жастарының құқықтық және саяси мәдениетінің өзара іс-қимылының ерекшеліктері талданады [33]; елдің болашақ дамуына байланысты студенттердің әлеуметтік көңіл-күйі [34]; Қазақстан мен Қырғызстан жастарының саяси процестегі жастардың рөлін анықтау жөніндегі саяси белсенділігіне салыстырмалы талдау, жас ұрпақ өкілдерінің мемлекеттік билік органдарының саяси шешімдер қабылдауы мен іске асыруына ықпал ету тетіктері [35]; жастардың құндылықтары [36].

Зерттеулерге шолу жасау саяси әлемде және Қазақстан Республикасында жүргізілген ғылыми әдістер әлеуметтену тақырыбының көп қырлы, пәнаралық екенін көрсетеді. Сонымен қатар, жаңа медиа ретінде әлеуметтік желілер студент жастардың саяси бағдарларына әсер ететіндігі жеткіліксіз зерттелген аспект; қазіргі жағдайда жастардың саяси әлеуметтенуін және бұл процесте университеттердің рөлі қандай екенін анықтайды.

Зерттеудің ақпараттық базасы. Әлеуметтік-саяси білім беру саласындағы әлеуметтанушылардың, саясаттанушылардың, әлеуметтік психологтардың, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері; ҚР жастар саясаты саласындағы нормативтік-құқықтық актілер, ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері құрайды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі және оның ғылыми зерттелу деңгейі зерттеу нысанын, пәнін, гипотезасын, мақсаты мен міндеттерін тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу гипотезасы. (1) Жастардың саяси әлемге деген қызығушылығы, көбінесе, олардың әлеуметтенетін ортасымен анықталады. Олар өздерінің көзқарастары мен мінез-құлқын нақты жағдайға бейімдейді. (2) Студент жастардың саяси әлеуметтенуі саяси қатысудың дәстүрлі түріне қарағанда азаматтық қатысу арқылы жүзеге асырылады және жастар әлеуметтік-саяси өзгерістерді ілгерілетуде барынша тиімді пайдаланады.

Зерттеу жұмысының нысаны. Ірі қаланың студент жастары (Алматы қ. мысалында).

Зерттеу жұмысының пәні. Студент жастардың саяси әлеуметтенуі.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты. Студент жастардың саяси әлеуметтенуін зерттеу және салыстырмалы талдаудың артықшылықтарын қолдана отырып, олардың саяси мінез-құлқы мен белсенділігін қалыптастырудағы ұлттық университеттердің рөлін анықтау болып табылады.

Зерттеу мақсатына сәйкес алға қойылған міндеттерге:

– жастардың саяси әлеуметтенуі жағдайында саяси сана мен көзқарасты қалыптастырудың тетіктері, модельдері, институттары туралы әлеуметтік ғылымдардың теориялық көзқарастары мен ғылыми тұжырымдамаларын жүйелеу;

– саяси тәжірибені беру мен меңгерудің әлеуметтік агенттерін және студенттің өзін-өзі қабылдауына сәйкес саяси жүйеде түсіну, өзара әрекеттесу және әрекет ету қабілетіне ықпал ететін факторларды талдау;

– жастардың қатысу мәдениеті мен мүмкіндіктерімен ерекшеленетін Алматы қаласындағы жастардың белсенділігіне салыстырмалы талдау жүргізу;

– Интернет технологиялар, жаңа медиа және әлеуметтік желілердің дамуы жағдайында саяси әлеуметтенудің ерекшеліктерін анықтау;

– демократиялық құндылықтарды дамытудағы студент жастардың азаматтық және саяси белсенділігін айқындау;

– Қазақстанның алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындары ретінде ұлттық университет студенттерінің қазақстандық қоғамдағы азаматтық-құқықтық мәдениет, саяси жүйе, патриотизм туралы түсініктеріне және жеке тұлғаның саяси мәдениеті мен азаматтық қасиеттерін қалыптастырудағы университеттік білім мен студенттік өмірдің рөлін талдау жатады.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі. Саясат субъектісі мен қоғамның әлеуметтік-саяси жүйесінің өзара іс-қимылын түсіндіретін саяси әлеуметтенуді зерттеудің келесі теориялық және әдістемелік негіздер пайдаланылды: 1) құрылымдық функционализм теориясы, оған сәйкес әлеуметтік жүйелер саяси жүйенің тұрақтылығы үшін, сондай-ақ ішкі қауіпсіздік үшін қажетті белгілі бір міндеттерді орындауға бейім; 2) қақтығыс теориясы, ол адамдардың саяси қатысуындағы өз мүдделерімен байланысты. Әр түрлі топтардың мүдделерінің қақтығысына байланысты саяси әлеуметтенуде топтық айырмашылықтар бар; 3) рационалды таңдау теориясы, оған сәйкес саяси қатысу адамдардың ұтымды таңдауына негізделеді; 4) символдық интеракционизм, оның өкілдері әлеуметтік өзара әрекеттесуді зерттеу адамның мінез-құлқын түсінудің кілті деп санайды; 5) саяси әлеуметтенумен байланысты элита теориясы мен айналымы, өйткені саяси жүйелер мен саяси мәдениетті түсіну көпшілікке саяси жүйеге қатысуға көмектеседі. Сонымен қатар, көшбасшылық қасиеттер әу бастан жетілдірілсе, ол элиталық емес қабатта қабілеттерді дамытып, сол арқылы элитаның айналымын қамтамасыз ете алады, ал ұлттар демократияның партиципаторлық түріне қарай жылжи алады. 6) Кольбергтің моральдық даму теориясы моральдық даму әділеттілікті түсінуді және саяси әлеуметтену процесімен

байланысты деп болжайды, себебі ол азаматтық және саяси белсенділік кезеңдері туралы түсінік береді.

Зерттеудің эмпирикалық әдістері. Бұл зерттеу жұмысы сипаттамалық болып табылады және аралас әдіс дизайны қолданылды. Аралас әдістің дизайны құбылыс туралы жан-жақты түсінік беру. Зерттеу жұмысымызда аралас әдісті балама көзқарасты да қарастыруға көмектеседі. Бұл зерттеу құбылыстың біртұтас көзқарасын сипаттау үшін деректердің үш түрі пайдаланылды.

Біріншіден, студент жастардың саяси әлеуметтенуіндегі процестерді сипаттау және түсіндіру үшін зерттелетін проблематиканы салыстырмалы талдауды қолдану. Екіншіден, деректерді жинау үшін дербес құрастырылған сауалнама пайдаланылып, Алматы қаласының ұлттық жоғары оқу орындарының студенттеріне сауалнама жүргізілді. Деректер 2022 жылдың 25 қаңтары мен 20 ақпан аралығында жиналды. Алынған мәліметтер жынысы, қала, ауыл және оқу бағыттары бойынша және статистикалық тұрғыдан өңделді. Респонденттер бакалавриат бағдарламасының студенттері арасынан таңдалды. Сауалнамаға 711 студент қатысты. Үлгі 305 ер адамнан (42,9%) және 407 әйелден (57,1%) тұрды.

Үшіншіден, студенттердің елдің саяси мәселелерін қабылдауы, олардың саясатқа қатысуы және университеттік білім берудің студенттердің демократиялық көзқарастарына әсері туралы гайд сұхбатын қолдана отырып, фокус-топтық пікірталас қолданылды. Алматыда екі фокус-топтық зерттеу жүргізілді. Әрбір фокус-топқа үш университеттен 14 адамға дейін қатысты. Бұл жұмыс JSTOR, Google scholar базасынан салыстырмалы зерттеуді, сондай-ақ көпшілікке қолжетімді басылымдарды талдау және фокус-топтық сұхбатты түсіндіру арқылы жүзеге асырылды. Біз 5 негізгі және 5 қосымша сұрақтардан тұратын фокус-топтық зерттеу нұсқаулығын әзірледік. Сондай-ақ, гайд студенттерге жүргізіліп жатқан зерттеу туралы толық ақпарат, құпиялылық шарттары туралы ақпарат, сұхбат жазбалары, деректерді сақтау және пайдалану шарттары туралы ескерту беретін «Ақпаратталған келісім» блогын қамтыды.

Фокус-топтардың қатысушылары желілік әдіспен таңдалды. Фокус-топтардан алынған сұхбаттың ұзақтығы 1 сағат 40 минутты құрады. ФТ сұхбат аудиожазбалардан тұрады, шифрланған және сөзбе-сөз транскрипция жасалған. Деректердің барлық түрлері бөлек талданды, салыстырылды және қорытынды жасау үшін біріктірілді. Алынған ақпаратты талдау және жобалау үшін кодтау құрылымының айқас сілтемелерін тексеру жүргізілді.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы:

– Саяси жүйедегі әртүрлі теорияларды, тұжырымдамаларды, көзқарастарды және саяси сәйкестілік, саяси қатысу, белсенділік, құндылық пен көзқарас, бағыт, саяси партияға көзқарас, мінез-құлық ниеттері туралы теориялық-әдістемелік және эмпирикалық зерттеулерді салыстырмалы талдау негізінде саяси әлеуметтену туралы түсінік қоғамның саяси өміріне жастардың әлеуметтік қатысуына алып келетін қазіргі заманғы түсіндірмесінде тұжырымдалды.

– Әлеуметтену агенттерін қарастырудың кеңейтілген талдауы әлеуметтену агенттерінің жіктелуі дәстүрлі тәсілден асып түсетінін тереңірек түсінуге әкелді, өйткені жылдам технологиялық өзгерістер ақпарат алу тәсілдерін өзгертті, отбасылық ықпал ету модельдерінің өзгеріске ұшыратты, гендерлік теңсіздік мәселесі, аймақтық ерекшелік, демократияның даму деңгейі, діни бағдарлар, өмірлік цикл мен ұрпақ жастардың саяси әлеуметтенуінде маңызды рөл атқарады.

– Қазақстандық жастардың саяси белсенділігі ұлты, діні, нәсілі, білім деңгейі, географиялық орны, жынысы және т.б. сияқты демографиялық факторларға тікелей байланысты емес екені анықталды. Бұл әлеуметтік идентификаторлар маңызды, бірақ мағынаны білдірмейді немесе саяси қатысу деңгейін тікелей анықтамайды. Саяси бағдарлау күшін арттыратын қатарластарымен саяси пікірталастар болып табылса, ал достары мен қатарластарының қарапайым ортасы саяси бағдарлау күшін тікелей арттырмайтыны эмпирикалық түрде анықталды.

– Жастардың саяси әлеуметтенуінің қалыптасуына әсер ететін көптеген әлеуметтік идентификаторлар әлеуметтік (отбасы), мәдени (бірегейлік) және саяси ортаның (мінез-құлық/қатысу) тоғысқан жерінде көрінетіні анықталды. Студент жастардың саяси әлеуметтенуі саяси қатысу арқылы азаматтық қатысудан қоғамдық жұмысқа қарай ауысқаны анықталды, алайда студенттердің өздері бұл айырмашылықты сезінбейді, әлі де өздерін саяси белсенді шоғырланымға жатқызады. Диссертациялық жұмыста қатысудың дәстүрлі және дәстүрлі емес түрі «балама саясат ретінде» жіктеледі.

– Қазақстандық жастардың құндылықтары мен ұлттық бірегейлігін қалыптастыру ұжымдық дискурс пен жеке тәжірибе арасындағы өзара әрекеттесу нәтижесінде жүзеге асатыны көрсетілген. Бұл өзара әрекеттесулер «бізді» және «басқаларды» жасайтын үлкен қауымдастық нарративінде жастардың белсенділігін қалыптастыратын саяси әлеуметтенудің бөлігі болып табылады. Постматериалистік құндылықтар университеттерде оқитын жастар арасында күшті екендігі анықталды, бірақ жоғары білім беру басшылығының саяси міндеттемесі қоғамның саяси дамуындағы оқытудың құндылығын көрсету үшін өте маңызды екені айғақталды.

– Студент жастардың күнделікті өмірінің барлық аспектілеріне еніп, олардың саяси әлеуметтенуіне әсер ететін маңызды фактор болып табылатын құрылымдалмаған және құрылымдалған білім беру жүйелерінің әсері ашылды. Университеттің азаматтық білім беру бағдарламаларының әсерін әдетте құрылымдық білім беру жүйелері басқарады. Екінші жағынан, топтық диалог, студенттік ұйымдарға қатысу сияқты университеттердегі құрылымдалмаған білім де жастардың саяси әлеуметтенуіне әсер етеді.

– Қазақстандық жастардың саяси процеске қатыспауы әрекетсіздік және саяси мүдделердің жоқтығынан емес, керісінше олардың саяси құрылымға деген қызығушылығы мен сенімінің жоқтығы екені анықталды. Жастар қоғамға қатысудың балама әдістерін дамытады, оларды үш негізгі категорияға бөлуге

болады: қарсылық, ынтымақтастық және белсенділік. Саяси әлеуметтенудің нәтижесін түсіну үшін олардың саяси қызметін анықтау маңызды.

Қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдамалар:

1. Саяси әлеуметтенудің теориялық тұжырымдамасы әлеуметтік-саяси ғылымдардың классиктерінің ілімдерінде де, қазіргі және постмодерндік көзқарастарда да байқалады. Марксистік идеологиялық бағдар мен таптық сана саяси белсенділіктің қозғаушы факторлары; билік пен көшбасшылықтың веберлік тұжырымдамасы жауапты іс-әрекеттер саяси мақсаттарға жетудің құралы деп болжайды; Durkheim бойынша, білім саяси әлеуметтенудің маңызды факторы адамдарды қоғамның өміріне қатысуға дайын азаматтарға айналдырады; Habermas саяси қатысудың әртүрлі формаларын ажыратады және бұқаралық ақпарат құралдарының демократия үшін маңыздылығын атап көрсетеді; Bourdieu бойынша саяси қатысуды жоспарлайтын габитус біртіндеп психикалық құрылым шеңберінің айналасында құрылады; Beck бойынша тәуекелге бара алатын қоғам «субсаясатпен» байланысты, мұндай жүйеде адамдар білімді, рефлексивті және өзін-өзі сынай отырып қазіргі заманға байланысты дамыған көптеген тәуекелдерді жеңе алады; Althusser тұжырымдамасы бойынша мемлекеттік аппарат идеологиясы азаматтардың саяси әлеуметтенуіне әсер ету тетігі ретінде қарастырылады; элита мен бұқаралық қоғам билігінің Mills тұжырымдамасында адамдар психикалық басқару мен бұрмалау құралдарына ұшырайды; Baudrillard постмодерндік модельдеу тұжырымдамасында әлем саясаттың өлімімен, гиперреализммен, пассивті бола бастаған бұқаралық мәдениетпен сипатталады, соғыс бұқаралық ақпарат құралдарының қажеттіліктерін қанағаттандыруға мәжбүр болған бұқаралық қойылымға айналды; Foucault демократиясының идеясы позитивті бостандықпен байланысты; Jamison пікірінше, тарихилықты жоғалту және эмоциялардың жоғалуы фрагменттеуге, ол өз кезегінде саяси өмірге қатысуға қатысты адамдар арасында немқұрайлылыққа әкеледі.

2. Әлеуметтену белгілі бір жағдайда қалай әрекет ету керектігін шеше алатын адамдар қолданатын басым нормаларды іштей қабылдауды қамтиды. Әлеуметтенудің негізгі агенттері – белгілі бір саяси бағытты тікелей дамытатындар – бұл отбасы, қатарластар тобы, білім беру мекемелері. Әлеуметтенудің қайталама агенттері тұлғалық жағынан аз және әлеуметтену процесіне жанама түрде қатысады – бұқаралық ақпарат құралдары, саяси партиялар, волонтерлік ұйымдар және үкімет. Қазіргі шындықта адамның саяси бағытына әсер ететін басқа да күшті дәлелдер мен фактілер бар: бұл жаңа медиа, әлеуметтік желілер, гендер, аймақ, діни бағдарлар, өмірлік цикл мен ұрпақ. Жаңа медиа жүйенің күрделілігі қолжетімді мазмұнның әртүрлілігінде көрінеді. Бүгінгі таңда 18 бен 29 жас аралығындағы адамдардың 90%-ы әлеуметтік желілерді пайдаланады. Егер демократиялық идеалдар әлеуметтенудің әртүрлі агенттері арқылы жүзеге асырылса, бұл адамдардың саяси қатысуы мен көшбасшылық қасиеттерінің дамуына ықпал етуі мүмкін.

3. Зерттеулер бойынша әлеуметтендіру агенттерінің қайсыбірінің әсері күштірек екендігі туралы нақты деректер жоқ. Алайда интернет

технологиялармен тікелей байланысты жаңа медиа және әлеуметтік желілерді шексіз, цензурасыз тұтыну миллениалдардың саяси әлеуметтенуінің ерекшеліктерін сипаттайды. Өйткені жаңа медиа алдыңғы медиа құралдарына карағанда мүлдем басқа құрылым мен ықпал ету күшіне ие. Біріншіден, интернет желісіндегі саяси контенттер тұтынушыларды ақпараттандыру үшін емес, оларды әлеуметтік желі өнімдеріне көбірек тарту үшін қолданылады. Ал қазіргі студенттер олар нағыз сандық аборигендер, миллениалдар, Y-ұрпақ. Екіншіден, автоматтандырылған агрегаторлар адамның ақпараттық ортамен қарым-қатынасына әсер етті, яғни іздеу жүйелері пайдаланушыларды жақсы кіретін әрі қаржыландырылатын сайттарға бағыттайды. Олардың қызметінде жаңалықтар кеңістігінде кең шарлауға мүмкіндік беретін жаңа іздеу технологиялары және бүкіл ақпараттық өрістен тек ең қызықты басылымдарды таңдап, нақты күннің суретін күніне бір рет емес, әр минут сайын жаңартып отыратын агрегаторлар қызмет етеді. Ал қазіргі студенттер олар нағыз сандық аборигендер, миллениалдар, Y-ұрпақ.

4. Студент жастар саясиленбаған, саяси қатысудың әртүрлі альтернативті әдіс-тәсілдерін таңдайды. Студенттер өздерінің наразылықтарын жеткізуде шығармашылық тәсілдердерді іздейді және әділетті, тең және тұрақты болашақты талап етеді, олар қоғамдық саясат пен наразылық акцияларына көбірек қатысады. Студенттер өздерін толғандыратын мәселелер бойынша шаралар қабылдайды және оң өзгерістерге алып келу барынша үшін күш салады, олардың мақсаттылығын, демократиялық қағидаттарды нығайту жөніндегі белсенділігі қоғамдағы қазіргі жағдайдың өзгеруіне көбірек пайда әкеледі деп санайды. Қоғамдық жұмыстар студенттерге әлеуметтік мәселелерді іс жүзінде шешуге мүмкіндік береді. Бұл ұрпақ қоғамдық мүдделерді жеке немесе партиялық мүдделерден жоғары қоятын идеалистік саясатты қалайды, серпінді саясатқа сенеді.

Студенттер демократия үшін күресте маңызды рөл атқарады. Студент жастар саясатқа қызығушылық танытады, бірақ олар өз өмірлерін саясатқа арнамайды. Жастар дауыс беруге құлықсыз қатысады, ұлттық сайлауда дауыс беретін жастардың үлесінің төмендеуі қазіргі күнде көптеген елдерде байқалып отыр. Саяси партияда жұмыс істеу қызықтырмайды. Студенттер қатысудың дәстүрлі емес түрлері әлеуметтік өзгерістерді ілгерілетуде тиімдірек деп санайды және дауыс беруді қоғамды өзгертудің ең жақсы тәсілі ретінде қарастырмайды. Олар негізінен экологиялық мәселелер сияқты жаһандық мәселелерді шешуде белсенді, нәсілшілдікке, гомофобияға қарсы тұра алады және бірқатар тәжірибелік сұрақтарға, мысалы, оқу ақысының көтерілуі секілді мәселелер қатты алаңдатады.

5. Ерте саяси әлеуметтену кезінде жастар өздерінің саяси акторлар ретіндегі әрекеттерін біле бастайды және өздерінің саяси ерекшеліктерін дамыта бастайды. Жастар белсенділігін салыстырмалы талдаудың нәтижелері әсер етудің үш тобын ажыратуға мүмкіндік береді: микро, мезо және макро деңгейлердің әсерлері, ал микро деңгейлердің әсерлері «ересектер» мен «қатарластар» көзқарастарымен байланысты белсенділік жолында айқын

көрінеді, мезо деңгейлерінің әсері студенттік ұйымдар мен қоғамдық қозғалыстар жолында басым және жаппай белсенділікте басым болатын макро деңгейлердің әсері.

6. Университеттік білім студенттердің либералды құндылықтар мен көзқарастарға қатысты әлеуметтенуіне ықпал ететіндігі туралы дәлелдер өте шектеулі. Қазақстандық жоғары оқу орындарында студенттердің әрқайсысының тәжірибесі мен даралығының алуан түрлілігін қамтитын саяси әлеуметтену мен бірегейлікті дамыту процесі когнитивтік сипатта болады. Әлеуметтік пәндер кешенін қамтитын оқу бағдарламалары жастарды азаматтық мәселелеріне дайындау мақсатында саяси оқиғаларды интроспекциялауға және саяси жүйені сыни тұрғыдан түсінуге ынталандыратын оқыту стратегияларының жоқтығын өтей алмайды. Өкінішке орай, қарапайым дәрістер, емтихандар сериясы және оқыту мен бағалаудың дәстүрлі моделі демократиялық құндылықтарды дамытатын түлектерге әкелуі екіталай. Қазақстанның жетекші жоғары оқу орындарына демократиялық құндылықтарды дамыту үшін азаматтық тұрғыдан жетілген түлектерді шығаруға мүмкіндік беретін педагогикалық құрал студенттерге білім беру және тағылымдама арқылы білімді қолдануға тәрбиелеу; нақты проблемаларды анықтауға және шешуге арналған проблемалық оқыту; студенттердің өз оқуы үшін жеке жауапкершілігін тәрбиелеу; туындайтын проблемалар мен қиындықтарға қатысты рефлексивті практиканы дамыту қажет.

Диссертациялық зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Бұл зерттеу қазіргі заманғы шындықтағы саяси әлеуметтену туралы білімнің жиынтығына және жетекші университеттердің демократиялық құндылықтарды тарату, азаматтық қоғамды дамыту және өркениетті қатысу арқылы қоғамның саяси дамуының агенттері ретіндегі жастардың рөлін анықтап көрсеткен құнды еңбек болып табылады.

Жұмыс білім беру процесіндегі кемшіліктер мен олқылықтар және жоғары білімнің әкімшілік рөлі туралы құнды мәліметтер бере отырып, талдау жұмыстарын жүргізеді. Жоғары білім берумен айналысатын ұйымдар студенттердің қоғамды ілгерілетудегі рөлін ескере отырып, университеттердегі саяси білім беру туралы ұсыныстар ала алады. Бұл зерттеу, сонымен қатар патриотизмнің сындарлы әлеуеті туралы болашақ зерттеулер үшін маңызды азаматтық белсенділіктің маңызды детерминанты ма және ол қандай дәрежеде екендігі туралы бағыттарды көрсетеді.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі және мақұлданыуы. Диссертация Абай атындағы ҚазҰПУ Саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасында талқыланды (№10 хаттама) және қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысының мазмұны бойынша 7 мақала жарияланды. Олардың біреуі Scopus дерекқорына және Импакт-факторға енген журналдарда жарияланды. Scopus халықаралық деректер базасының тізіміндегі журналдарға жарияланған ғылыми еңбек:

1. Political socialization sustainability of students: A comparative analysis in a large city, Journal RIVISTA DI STUDIA DELLA SUSTAINABILITA, ISSN: 2239-

1959, Vol. 2022. No. 1. pp. 181-191, May, 2022/1, <https://doi.org/10.3280/RISS2022-001011>. (Co-authored by: Z. Nagaibayeva, B. Yesserkemissova, G. Malik).

Ал 1 мақала халықаралық ғылыми-теориялық конференцияда жарияланды:

1. Irrigation systems of the North-Kazakhstan region during the development of virgin and fallow lands (1970s) E3S Web Conf. Vol. 371, 2023 International Scientific Conference eISSN: 2267-1242 February 2023 <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337106016>, (Co-authored by: Z. Nagaibayeva, J. Amantayeva, Zh. Mazhitova, Z. Bissembayeva).

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитетінің тізіміндегі журналдарда жарияланған ғылыми мақалалар:

1. Қазақстан қоғамының әл-ауқатын арттырудағы «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» бағдарламасының маңыздылығы. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы, «Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы, №1(65), 2019, 90-95 б. (қосалқы автор: А. Шингалиева);

2. Қазіргі Қазақстан қоғамында жастарды әлеуметтендіру мәселелерінің ерекшеліктері. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы, «Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы, №4(68), 2019, 172-177 б. (қосалқы автор: А. Шингалиева);

3. Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік модернизацияның негізгі ерекшеліктері. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы, «Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы, №1(69), 2020 199-204 б.;

4. Особенности социализации студенческой молодежи в условиях современного Казахстана (на примере г.Алматы). ҚазҰУ Хабаршысы. Психология және әлеуметтану сериясы, Том 81 № 2, 2022, 208-2018 б. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v81.i2.020>;

5. Студент жастардың саяси ұстанымдарын әлеуметтанулық талдау. ҚазҰУ Хабаршысы. Психология және әлеуметтану сериясы, Том 84 №1, 2023 100-109 б. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2023.v84.i1.09> (қосалқы автор: Х.Тюфекчиоглу).

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация кіріспеден, екі тараудан, алты бөлімнен, нормативтік сілтемелер, анықтамалар, белгілеулер мен қысқартулар мен қорытындыдан, 2 қосымшадан, 245 пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жұмыс көлемі 137 бет. Диссертация мәтінінде 15 кесте, 21 сурет бар.

1 САЯСИ ӘЛЕУМЕТТЕНУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАЛУЫ: ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ

1.1 Саяси әлеуметтенуді зерттеудің теориялық және тұжырымдамалық тәсілдері

Жаһандану мен модернизация әлем елдерінің әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси жүйесінде кең ауқымды өзгерістерге әкелді. Қазақстандағы саяси-экономикалық және әлеуметтік жүйелер де елеулі өзгерістерге ұшырауда. Бұл өзгерістердің күрделі сипаты саяси білімді қоғамды және демократиялық қатысуды қажет етеді. Өз кезегінде демократиялық жүйеде басқарушы билік халықтан келеді, яғни халық өз атынан шешім қабылдайтын өз өкілдерін сайлайды. «Әдептілік» – қоғамның басты қажеттілігі. Ойыншылар ережелерді сақтамаса, әлеуметтік өзара әрекеттесу ойындары болуы мүмкін емес. Адамдар әр ережені үйренуі керек; олардың тілектері мен тәбеттерін тежеу керек. Осылайша, пайдалы азамат болу және қоғамдық өмірдің жемісін пайдалану үшін адамдар қоғамның нормалары мен құндылықтары туралы білімі болуы керек. Әлеуметтік тәртіпті әртүрлі топтар мен мүдделерге сөз бостандығын беру арқылы ғана сақтауға болады. Маңызды әрекеттер үшін әлеуметтік келісім болуы қажет [37]. Бұған мүдделер артикуляциясы болған кезде және қоғам мүшелері елдің алға жылжуы үшін ортақ мақсаттарға жету үшін жұмыс істегенде қол жеткізуге болады. Азаматтыққа бағдарлау саяси әлеуметтену процесінен басталады, ол саяси оқытудың ерекше түрі болып табылады, ол арқылы адамдар өз елінің жақсы азаматтары болуға ықпал ететін қатынастарды, құндылықтарды, сенімдерді, пікірлерді және мінез-құлықтарды дамытады. Бұл жастардың қоғамға тиімді қатысуға мүмкіндік беретін білім, бейімділік және әлеуметтік дағдыларды игеру процесі.

Бұл ұлт құру үшін қажет елдің саяси ортасын қалыптастырудағы әлеуметтік және саяси оқытудың өзара әрекеті мен өзара тәуелділігін түсінуге көмектеседі. Бұл өмір бойғы процесс және ол әлеуметтік нормалар мен саяси нанымдарды игеруді зерттеуде басты орын алады. Бұл қоғамның жеке мүшелерінің жалпы әлеуметтенуінің бөлігі.

Саяси әлеуметтену өткен ғасырдың ортасынан бастап қызығушылыққа ие болып, маңызды зерттеулерге жол ашты. Алғаш рет «саяси әлеуметтену» терминін 1959 жылы өз жазбаларында Herbert Hiram Human енгізген болатын [38]. Бұл саяси әлеуметтену саласындағы жүйелі зерттеулер мен ғылыми әдіснаманың пайда болуына әкелді [39].

Ғылыми әдебиеттерге шолу көрсеткендей, саяси әлеуметтенуді зерттеу біліммен байланысты мақсаттардың екі түріне қол жеткізуге бағытталғанын аңғартады. Бұл үшін саяси жүйелердің қалай жұмыс істейтінін және дамитынын тереңірек түсіну қажет. Екіншіден, адамдардың саяси сәйкестікті қалыптастыру процесі туралы тереңірек ғылыми түсінік қажет [40]. Осы ретте саяси жүйелердің жұмыс істеуі мен дамуындағы айырмашылықтарды анықтау біздің мақсаттарымыздың бірі болды. Бұл жерде саяси әлеуметтену қолданыстағы саяси жүйелерді қолдауды дамыту құралы әрі осы жүйелердің

қызметі ретінде қарастырылады. Саяси жүйелердің жұмыс істеу тәсіліне саяси білім, пікірлер, дағдылар, көзқарастар, мінез-құлық ниеттері және азаматтардың мінез-құлық үлгілері әсер етеді деп болжанады. Елді басқару тәсілі, келісім мен ынтымақтастық дәрежесі, елдің саяси жүйесінің тұрақтылығы халықтың саяси әлеуметтенуімен байланысты болып саналады. Осы «жүйелік» тұрғыдан алғанда, саяси әлеуметтенуді «азаматтардың ұлттың саяси өміріне салдары болатындай етіп бірігетін саяси көзқарастарға ие болу процесі» деп анықтауға болады [41]. Саяси әлеуметтену тетіктері, саяси көзқарастар мен ұстанымдар қалыптасуы көп жағдайда олардың тұрақты немесе өзгермелі әлеуметтік-саяси жүйеде пайда болуына байланысты болатынын атап керек [42]. Яғни, белгілі бір әлеуметтік-саяси жүйенің өз алдына саяси әлеуметтенудің жаңа бағыттарын әкеле алатындығын байқаймыз.

Саяси сәйкестік мәселесі бойынша зерттеулер жеке тұлғаны назарда ұстайды. Бұл деңгейде саяси әлеуметтену «адамның өзінің саяси бағытына, біліміне, сезімдеріне және саяси әлеміне деген бағасына ие болу процесі» ретінде сипатталады [40, б. 17]. Саяси әлеуметтенуді микро деңгейде зерттеудің мақсаты: жеке тұлғалар қандай саяси білім, пікірлер, дағдылар, көзқарастар, мінез-құлық ниеттері мен үлгілерін қашан, қалай және неден алады деген сұрақтарға жауап іздеу болып табылады.

Көптеген зерттеушілерді келтірілетін статистикада «орташа» азаматтың саяси білімі мен қызығушылығының төмен деңгейі туралы анық көрсеткіш алаңдатады, өйткені олар саяси білім мен мүдделердің көлемі және демократиялық ұстаным деңгейі арасында байланыстар бар деп болжайды. Мысалы, нидерландық зерттеушілердің пікірінше: «қазіргі кезде экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан осал адамдардың көпшілігі, оның ішінде ересек өмірге бейсаясатты жастардың ұрпағы келуі қаупі бар, өз кезегінде олар фашистік және нәсілшілдік қысымға ұшырауы мүмкін» [43].

Н. Нуман [44] бойынша саяси әлеуметтенуді үш өлшемде тұжырымдауға болады: 1) саясатқа қатысу немесе араласу; 2) радикалды немесе консервативті мақсаттар; 3) демократиялық немесе авторитарлық формалар. Осылайша, саяси әлеуметтену процесінің маңызы арта түседі, себебі ол демократиялық жүйенің қоғамда орнығуы үшін қажет саяси қатысудың табиғаты туралы түсінік береді.

Бұл бөлімде саяси әлеуметтенудің теориялық мен тұжырымдамалық негіздерін қарастырамыз. Саяси қатысу, белсенділік, құндылықтар мен көзқарастар, саяси бағыт әлеуметтік-саяси ғылымдардың классиктерінің ілімдерінде де, қазіргі және постмодерндік көзқарастарда да байқалады. К. Магх еңбек контекстінде «иеліктен шығару» ұғымын қолданған, алайда сонымен бірге бұл ұғымды қоғамдағы әртүрлі жағдайларды түсіндіру үшін де пайдаланған болатын. «Иеліктен шығару дәрменсіздік сезімін, нормалардың жоқтығын және әлеуметтік оқшаулануды білдіреді. Мұны қазіргі жас ұрпаққа қолдануға болады, егер адамдар өздерін дәрменсіз сезінсе, қоғамда тәртіпсіздік болса және адамдар жақсылық пен жамандықты ажырата алмаса немесе тиісті мінез-құлық кодексі болмаса, онда олар саяси өмірге қатыспайды. Сонымен қатар, егер адамдар өз проблемаларына тым ауыр болса және әлеуметтік

оқшаулану жағдайында өмір сүрсе, олар жалпы қоғамға қызығушылық танытпайды және пассивті азаматтарға айналады» [45]. К. Магх заңды теңдік және меншік құқығы сияқты құқық азаматтарға өзімшіл азаматтық қоғамда бір-бірімен бәсекелесуге мүмкіндік береді деп санады. Ол азаматтық қоғамның саяси сипаты жойылды, бұл оны толығымен материалистік және тіпті әмбебап мазмұнның жартылай тепе-теңдігінен айырды деп топшылады. К. Магх саяси эмансипация - бұл парадокс, онда азаматтық қоғамның өзімшіл өмірі әлеуметтік азаматтың идеалдандырылған өміріне, «моральдық тұлғаға» қарама-қайшы келеді, тек біздің өнімді өмірімізді қоғамдандыру арқылы бұл парадоксты шешуге және адамның эмансипациясына қол жеткізуге болатынын айтқан еді. К. Магх бүкіл әлемде көптеген адамдар өздерінің әлеуметтік жүйелерін саналы түрде бақылауға алатын қанау мен қысымшылықтан босатылған тапсыз қоғамдар құрудың революциялық мақсатын қойды, және бұл адам эмансипациясының бір көрінісі болды. Марксистік идеялар либерализмге қарама-қайшы болғанымен, бұл идеялар саяси әлеуметтену үшін қолданылады, өйткені олар шешім қабылдау құқығын азаматтық қоғамға берумен байланысты. Бұған қоғам мүшелері елдің саяси мәдениетінде әлеуметтеніп, әлеуметтік және саяси мәселелерге белсенді қатысқан кезде ғана қол жеткізуге болады [46]. Осылайша, Маркстің пікірінше, идеологиялық бағдар мен таптық сана саяси белсенділіктің қозғаушы факторлары болып табылады.

Мах Weber пікірінше, саяси әлеуметтенудің негізгі белгілері – билік пен бедел ұғымдары. Ол кез келген қоғамда әлеуметтік бақылау заңды билік арқылы жүзеге асырылады деп сенді: дәстүрлі, заңды-рационалды және харизматикалық. Дәстүрлі билік дәстүрдің қасиеттілігімен заңдастырылған. Рационалды-құқықтық билік қағидаттар мен ережелердің бірыңғай жиынтығына негізделген. Харизматикалық билік миссиясы мен көзқарасы басқаларды шабыттандыратын адамда ол адамның болжамды ерекше сипаттамаларына негізделген. М. Вебер харизматикалық көшбасшыны жаңа қоғамдық қозғалыстың басшысы ретінде көрді. Сондай-ақ ол, ұтымды әлеуметтік әрекеттер мен кейінгі әрекеттер тұжырымдамасын алға тартты. Рационалды әлеуметтік әрекеттер мұқият талдаудан кейін орындалады және орындауға ынталандыру іс-әрекетке байланысты пайда мен шығынға негізделген. Бұл рефлексивті немесе субъективті ойлауды логика, объективтілік және ақылмен алмастыратын дәстүрлі бағдарлау процесі. Мах Weber пікірінше, қазіргі қоғам – рационалды қоғам. Бұл индустрияландыру мен технологияны дамытудың нәтижесі, мұнда мақсат, құралдар және алынған әсерлер мұқият өлшенгеннен кейін ескеріледі». М. Weber пайымдауынша, әркімнің қабілеті нәтижеге және пайдалылыққа байланысты, әр нәтиженің рейтингісіне байланысты қарастырылады, сондықтан маңызды емес мақсаттарға қарағанда үлкен пайдалылыққа ие мақсаттар бірінші кезекте орындалады» [47]. Саяси әлеуметтену контекстінде рационалды әлеуметтік әрекет тұжырымдамасы және рационализация шешуші мәнге ие болады, өйткені егер қоғам мүшелері өздерінің мемлекеттік құрылыстағы рөлінің маңыздылығын түсінсе, олар даму

мен шешім қабылдау процестеріне үлес қоса алады. Саяси жауапкершілік практикалық іс-әрекеттер шеңберінде түсінілуі керек, іс-әрекеттің негізі, саяси мақсаттарға жетудің құралы бар және саяси іс-әрекеттің салдарын толық болжау мүмкін емес. Сенім мен жауапкершілік этикасы қоғам мен саясат институттарының қарым-қатынасы мен түсінігін қамтитын практикалық саяси қызмет шеңберінде түсінілуі керек [48].

Саяси қатысу – бұл қажетті даму дискурсын жүргізуге болатын құралдар. М. Weber, сонымен қатар «құндылық өлшемі әлеуметтанулық талдауда басты орын алады. Адамдар жай ғана әрекет етпейді, дегенмен олардың әрекеттеріне мән береді. Жеке адамдар өздерінің іс-әрекеттеріне әлеуметтік қабылданған ойлау және бағалау жанрлары арқылы мән береді. Олар таңдау жасайды, басқа адамдарға қарайды және қоғамда қабылданған ойлау жанрлары негізінде өмір сүруге мән береді»- деп санады [45]. Сондықтан, егер демократиялық идеалдар әртүрлі әлеуметтену агенттері арқылы жүзеге асырылса, бұл адамдардың саяси қатысуы мен көшбасшылық қасиеттерінің дамуына әсер етуі мүмкін.

Е. Durkheim әлеуметтік ынтымақтастық теориясына сәйкес (1893) «механикалық ынтымақтастығы бар қоғамда мәдени дәстүрлерге негізделген әлеуметтенудің жетілген процесі бар. Е. Durkheim механикалық ынтымақтастығы бар қоғамда, жеке тұлғаның ортақ тамырларына негізделген әлеуметтік бірігу жеке тұлғаның әр түрлі байланыс нүктелері арқылы топтың барлық мүшелерімен тікелей байланысты екенін айтады. Олар, сондай-ақ міндеттемелер негізіне байланысты. Органикалық ынтымақтастықтың дамуымен әлеуметтік міндеттемелер мүлдем басқа қырынан көрінеді» [45, б. 98]. Органикалық қоғам дегеніміз халық санының кеңеюімен қалалар тобында және олардың байланысы мен көлігінің дамуымен реттелген әлеуметтік норманың пайда болуын білдіреді. Қоғам халықтың үлкен гетерогенділігімен, мамандануымен, ауқымды еңбек бөлінісімен, заманауи байланыс құралдарымен, мінез-құлық еркіндігімен және әлеуметтік санкциялардың аз әсерімен сипатталады.

Әр түрлі мүдделер, талаптар мен күтулер бар, оларды тек гетерогенді құндылық бағдарларын біріктіру арқылы басқаруға болады. Durkheim, сонымен қатар интеграция және реттеу тұжырымдамаларын әлеуметтік ынтымақтастықтың екі өлшемі ретінде алға тартты. Интеграция адамның әлеуметтік топтарға деген сүйіспеншілігінің күшін білдіреді және Durkheim мұны өзімшілдіктен альтруизмге дейінгі шкала бойынша өлшеді, ал топтық нормалардың адамдардың қалауы мен ұмтылысын басқара алатын дәрежесін реттеу деп көрсетеді. Бұл құбылысты Е. Durkheim аномиядан фатализмге дейінгі шкала бойынша өлшеді, өйткені нормативтік тәртіптің болмауы қоғамда аномияға әкеледі. Е. Durkheim пікірінше, аномия – бұл әдеттен тыс және бағдарланбаған немесе жалпы нормалармен реттелмеген жағдай. Ол адамдардың қажеттіліктері әлеуметтік нормалармен реттелетін және бақыланатын жағдайда ғана қанағаттануы мүмкін деп болжады және тек нормативті түрде әлеуметтену олардың тілектері мен жағдайларын бір-бірімен тепе-теңдікке келтіреді. Бұл ұлттың саяси мәдениеті мен адамдардың

қажеттіліктері мен тілектерін реттеуге көмектесетін және сол арқылы аномия жағдайының алдын алатын жалпы нормалар арқылы саяси әлеуметтенуге байланысты болуы мүмкін» [45, б. 118]. Бұл интеграцияға саяси әлеуметтену арқылы қол жеткізуге болады. Сонымен Е. Durkheim үшін мамандану, күрделілік және әртүрлілікпен сипатталатын механикалық ынтымақтастыққа негізделген қоғамнан алшақтау әлеуметтену сипатын да өзгертеді. Әлеуметтену іс-қимыл ережелерін зерттеуді емес, белгілі бір жағдайда қалай әрекет ету керектігін шеше алатын адамдар қолданатын күшті нормаларды іштей енгізуді қамтиды. «Е. Durkheim білім берудің демократия өміріндегі маңызды рөлін атап өтті. Білім адамдарды қоғам өміріне адамгершілікпен қатысуға дайын азаматтарға айналдырады. Адамгершілік тәрбиесі адамды автономды етеді және гүлденген демократия үшін маңызды рефлексивті және сыни ойлау дағдыларын дамытады. Олар сезімдер мен әдет-ғұрыптарды бөлісетін қоғамдарда тәрбиеленуі керек. Білім адамдардың мүмкіндіктерін кеңейтіп, оларды қоғамдастықтың маңыздылығын түсінуге мәжбүр етуі керек» [45, б. 115]. Осылайша, Durkheim пікірінше, білім саяси әлеуметтенудің маңызды факторы болып табылады.

Қазіргі заманғы әлеуметтану ғылымының ойшылдары J. Habermas, P. Bourdieu, A. Beck, L. Althusser және Ch.R. Mills ұсынған саяси әлеуметтенуді зерттеу «қазіргі заман» ұғымының сипаттамаларынан басталады. P. Dekker: «қазіргі заман адамзат прогресінің мүмкіндігіне, мақсаттарға жетуді ұтымды жоспарлауға, рационалды ойлаудың эмоциялардан артықшылығына, техника мен ғылымның адам проблемаларын шешу қабілетіне, адамның өз өмірін қалыптастыру қабілеті мен құқықтарына деген сенім мен өмір сүру деңгейін арттыру үшін өңдеу өнеркәсібіне сүйену қажет» екендігін жазады [40, б. 28].

J. Habermas «саяси қатысудың» дәстүрлі түсінігіне қарсы шықты. Ол дауыс беру, науқан немесе жазбаша үндеу сияқты дәстүрлі әрекеттердің белгілі бір жиынтығымен қатысуды шектемейді, бірақ дискурсивті қызмет сапасын білдіреді. Іс-әрекет орын алатын коммуникациялық құрылым әділ және инклюзивті болып табылады және мәселелер ашық және ұтымды талқылануы керек. J. Habermas бұқаралық ақпарат құралдарының азаматтық қоғамдағы рөлін түсіндіретін қоғамдық сала теориясын да ұсынған болатын. Бұқаралық ақпарат құралдары мемлекеттік институттар мен жеке өмірдің жеке саласы арасындағы еркін көрініс пен айналым үшін ашық кеңістікті қамтамасыз ету үшін ақпараттық интеграциялық және экспрессивті рөл атқаруға арналған.

Бұл рөлді орындау үшін бұқаралық ақпарат құралдары мазмұны жағынан көптеген және әр түрлі болуы және қандай да бір үстемдіктен босатылуы керек» [49]. J. Habermas «қоғамдық саланы» жандандыруды ұсынды. «Қоғамдық сала – бұл демократияның негізі. Парламенттер мен партиялардың қатысуымен православиелік демократиялық процедуралар бізге ұжымдық шешім қабылдауға жеткілікті негіз бермейді. Біз демократиялық процедураларды реформалау және қоғамдық ұйымдар мен басқа да жергілікті топтардың дәйекті қатысуы арқылы қоғамдық саланы жанарта аламыз. Оның айтуынша, қазіргі заманғы байланыс құралдары демократияның дамуына

айтарлықтай ықпал етуі мүмкін. Мысалы, теледидар мен газеттерде коммерциялық интернет басым болған жағдайда, олар демократиялық пікірталастарға назар аудармайды. Қоғамдық теледидар, радио интернетпен бірге ашық диалогтар мен пікірталастарды дамытуға көптеген мүмкіндіктер ұсынады» [50]. Осылайша, J. Habermas саяси қатысудың әртүрлі формаларын ажыратып, бұқаралық ақпарат құралдарының демократия үшін маңыздылығын атап көрсетеді.

Bourdieu адамдардағы әлеуметтік тәртіптің тұрақты интернализациялануын сипаттау үшін «габитус» ұғымын енгізді. Бурдьенің пікірінше, әлем «тұрақты диспозицияларды» құрайтын құрылымдық шектеулермен қоршалған, олар әртүрлі қабылдау схемаларын білдіреді, олар өте кең таралған және көбінесе жас және кәрі, еркек пен әйел сияқты шартты категориялардан шыққан. Әлеуметтік өмірді адамның өмір сүру үшін мәдени ресурстарына сүйене отырып, үлкен әлеуметтік шектеулерге толы әлемде тепе-теңдікті табуға бағытталған тұрақты күш ретінде қабылдауға болады. Әдет қарапайым және икемді, адамдарға не ойлайтынын және не істеу керектігін ұсынады. Шешім қабылдау процесі әдеттің әсерін көрсетеді. Әдетті адамдар қоғамда қолданғысы келетін стратегияларды таңдайтын жалпы қағида ретінде қарастыруға болады. Демек, саяси қатысуды жоспарлайтын әдет шындықтың шектеулері аясында біртіндеп қалыптасады [51]. Саяси қатысу әдеті қалыптасқаннан кейін оны кристалданған деп санауға болады, дегенмен ол ұзақ уақыт кезеңі сияқты сыртқы ынталандыруларға байланысты ұзақ уақыт аралығында өзгеруі мүмкін.

А. Векс қазіргі қоғамды «тәуекел қоғамы» деп сипаттайды. Себебі дамып келе жатқан қоғам әлі тексерілмеген жаңа технологияларды қамтиды және осылайша қоғам үшін белгілі бір дәрежеде қауіп төндіреді. Жаңа қалыптасу формасы рефлексивті заманауи деп аталды. А. Векс қазіргі дәуірдегі агенттер құрылымдық шектеулерден арыла отырып, олар өмір сүретін қоғамдарда рефлексивті түрде жаңа әлеуметтік тәртіп құруға көбірек құқылы деп сендіреді. Бұл дараландыру болғанын білдіреді. Жаңа әлеуметтік қатынастар мен әлеуметтік желілерді «жеке-жеке таңдау керек: әлеуметтік байланыстар да рефлексстерге айналады, сондықтан оларды индивидумдар орнатуы, қолдауы және үнемі жаңартып отыруы керек» [52].

Дәстүрлі саясат саласы күшін жоғалтады, өйткені негізгі тәуекелдер А. Векс «субсаясат» деп атайтын нәрседен туындайтыны байқалды. Олар – ірі корпоративтік компаниялар, ғылыми зертханалар, ірі коммерциялық ұйымдар және т.б. Дәл осы саяси жүйеде парламенттік жүйенің, топтардың және жеке тұлғалардың құзыретінен тыс білімдегі прогресс үшін қазіргі қоғамның құрылымдары жүзеге асырылады. Бұл кіші топтар орталық үкіметке қарағанда рефлексивті және өзін-өзі сынай алатын адамдардан тұрады және олар ойлауға, дамыған заманауи көптеген тәуекелдерді жақсы жеңуге мүмкіндік алады [53]. Бұл көзқарастар саяси әлеуметтенудің маңыздылығын көрсетеді, себебі адамдар әртүрлі тәуекелдерге тап болып, тәуекел қоғамында шешім қабылдауы керек.

L. Althusser «идеология және идеологиялық мемлекеттік аппараттар» ұғымын берді. Оның пікірінше, идеология институттарда және оларға тән тәжірибелерде бар. Олардың қатарына шіркеу, мектеп, кәсіподақ және отбасы секілді салалар да кіреді. Бұл институттар дүниетанымды бірқатар әдет-ғұрыптар мен дағды арқылы есептей алады. Осы идеологиялар мемлекетке тиесілі; олар ресми түрде одан бөлек болып көрінсе де, ол мемлекет екі компоненттен тұрады деп санайды. Бірінші репрессиялық мемлекеттік аппарат. Бұған армия, полиция және сот жатқызылып, таптық үстемдікті тікелей қамтамасыз етеді.

Екіншісі – таптық қоғамды сәйкестендіруді қолдайтын идеологиялық мемлекеттік аппарат. L. Althusser идеологиялардың субъективті орындаушылық қатынастары бар екендігін атап көрсеткен еді. Оның пікірінше, таптық күрес идеологияның ішінде жүреді [54]. Осылайша, саяси әлеуметтену идеологиялық мемлекеттік аппараттың ықпалы болып табылады.

Ал Ch.R. Mills «американдық қоғамды билеуші элиталар барлық маңызды мәселелерді шешетін және көпшілікті мақтау, алдау және көңіл көтеру арқылы тыныштықта ұстайтын бұқаралық қоғам ретінде сипаттады. Ол, сондай-ақ билеуші элитаның сыбайлас жемқорлыққа батқандығына сілтеме жасайды. Ол қандай да бір ұйымдасқан жұртшылықтың жоқтығымен түсіндіреді, олар өз шешімдері үшін жауап береді. Сонымен бірге, ол байлардың үстемдігі мен әскери басшылардың саяси ықпалын да келтірген болатын. Ол американдық қоғамда бұрын-соңды болмаған билікке ие осы билеуші элита басым деп санайды. Элитаның күші адамдарға қарамай тағдырлы шешімдер қабылдайды. Ол ешкімге есеп бермейді, ал адамдар психикалық басқару мен бұрмалау құралдарына ұшырайды. «Басқарушы элита бұқаралық ақпарат құралдарын шебер басқарады және оларды бұқаралық ақпарат құралдарында адам қалағандай ойлауға және әрекет етуге мәжбүр етеді» [55]. Зерттеушінің бұл ойларынан біз бұқараның сыни сананы дамыту үшін қажет екендігін аңғарамыз.

Постмодерндік перспектива әлеуметтану ғылымында 1980-жылдардан бастап ықпалды бола бастады. J. Baudrillard постмодерндік әлемді алдау ретінде сипаттайды. Оның айтуынша, модельдеу алдауларға немесе «объектілерді немесе оқиғаларды көбейтуге» әкеледі. Белгілер мен шындық арасындағы айырмашылықтар бір-біріне сәйкес келетіндіктен, шындықты шындыққа еліктейтін нәрселерден ажырату өте қиын болады. J. Baudrillard бұл әлемді гиперреалистік тұрғыда сипаттайды. Оның айтуынша, енді шындық жоқ, тек гиперреализм бар. Ол ауқымды және «апатты» революцияның ортасында деп санайтын мәдениетке назар аударады. Бірақ бұл революцияның басқа түрі, бұқара барған сайын бүлікшіл емес, пассивті бола бастайды. Сонымен, ақпарат пен байланыс мағынасыз болады, өйткені бұқара барлық мағынаны сіңіретін және кез келген медиа белгілерге, гиперреализмге және алдауларға немқұрайлы қарайтын «қара тесік» рөлін атқарады. Осылайша, бұқаралық ақпарат құралдары керісінше емес, бұқараның қажеттіліктерін қанағаттандыруға мәжбүр болады, бұл шындықты қойылымнан ажырату мүмкін емес» [55]. «Соғыс ұлтшылдық дәуіріндегідей патриотизмнің, азаматтықтың және жаппай

катысудың эмоционалды үндеуінен гөрі, кәсіби мамандар қашықтан жүзеге асыратын, атқарушы билікпен, ойын-сауықпен және технологиямен заңдастырылған ұлттық мемлекеттер жүргізетін тірі тәжірибе емес, медиа-қойылым болды [55, б. 593] J. Baudrillard үнсіз көпшілік, бұқара еркін, алайда оларды ешкіммен немесе қандай да бір наным-сенімдер жиынтығымен көрсету мүмкін емес деген мағынада ғана санайды. Әлем саясаттың өлімімен сипатталады. Бұл жас ұрпақтың саяси идеялары саяси құбылыстардың нақты және асыра сілтелген нұсқаларын ажырата алатындай етіп саяси әлеуметтену арқылы дұрыс бағыт беруі керек екенін көрсетеді [56].

М. Foucault екі идеяны ұсынды: «Білім археологиясы» және «билік шежіресі». Білім археологиясы – бұл кез келген уақытта белгілі бір дискурста айтылуы мүмкін барлық нәрселердің мүмкіндігінің шарттарын анықтайтын ережелер жиынтығын іздеу. М. Foucault тарихи ресурстарды пайдалана отырып, заманауи әлеуметтік құрылыстарға жарық түсіруге тырысады. Мысалы, адамдар өздерін және басқаларды білім беру арқылы қалай басқарады. Және білімнің адамдарды субъектіге айналдыру, содан кейін субъектіні білім арқылы басқару арқылы күш тудыратынын көреді. Оның пікірінше, білім мен билік арасында құрылымдық байланыс бар (Foucault, 1998) [57]. Осылай М. Foucault билік пен білім арасында байланыс орнатты. Ол күш пен білімді бір-бірімен тығыз байланысты деп санайды. Сонымен бірге ол саясатқа да белсенді қатысуды жақтады. Оның демократия идеясы оң бостандықпен байланысты. Ол процесс пен тәжірибені ажыратады. Процестер – бұл олардың өмір сүруінің қолайлы формаларын анықтауға мүмкіндік беретін жағдайлар. Бостандық практикасы – бұл адамдардың қалай бірге өмір сүретіні туралы нақты жалпы және жеке шешімдер. Оның айтуынша, құқықтар тәжірибенің емес, процестің бөлігі болып табылады» [58]. Бұл саяси әлеуметтенуге қатысты, себебі адамдардың білімі бар, сол арқылы олар өз құқықтарын жақсырақ пайдаланып, елдің дамуына өз үлесін қоса алады.

F. Jamison төрт элемент негізінде «постмодерндік қоғамның бейнесін» берген болатын. Біріншіден, постмодерндік қоғамда тереңдік жоқ, бұл оны таяз етеді, екіншіден, эмоциялардың әлсіреуіне байланысты, үшіншіден, олар үшін тарихилық іс жүзінде жоғалады, ал төртіншіден, қазіргі қоғаммен байланысты технологиялар. Нәтижесінде адамдар көпұлтты капиталистік жүйені және ақпарат пен технологияның жарылысын түсіне алмайды. Жеке адамдар бөлшектеніп, ұжымдық түрде ойланбайды. Бұл индивидуализм елдің дамуына да, қоғамға да зиянды. Джеймисонның пікірінше, «басты мәселе – біз өзімізді гипер кеңістікте когнитивті түрде көрсете алмаймыз, себебі біз өзімізді әлеуметтік құрылымда дұрыс орналастыра алмаймыз» [59]. Осылайша, тарихилықты жоғалту мен эмоциялардың жоғалуы фрагментацияға әкеледі. Бұл саяси өмірге қатысуға қатысты адамдар арасында енжарлық пен немқұрайлылыққа әкеледі. Саяси әлеуметтену адамдарды тарихи тамырларымен байланыстыруға және оларға ұжымшылдық сезімін оятуға көмектеседі.

Тұлғаның әлеуметтенуі – бұл жеке адам мен қоғамның өзара әрекеттесуінің күрделі және қарама-қайшы процесі, сондықтан біз саясат субъектісі мен қоғамның әлеуметтік-саяси жүйесінің өзара әрекеттесуін түсіндіретін негізгі әлеуметтанулық теориялар шеңберіндегі саяси әлеуметтенуді қарастырамыз.

Құрылымдық функционализм. Бұл саланың атақты өкілдері Т. Parsons пен R. Merton болып табылады. Олардың көзқарастары тұрғысынан алғанда, әлеуметтік жүйелер олардың өмір сүруі үшін қажетті белгілі бір міндеттерді орындауға бейім келеді. Парсонстың пікірінше, әр түрлі әлеуметтік жүйелерді тек бүтін мәнмәтінде түсінуге және оларды функционалды өзара байланысты айнымалылар ретінде талдауға болады. Ол әрбір әлеуметтік жүйе орындауы керек төрт негізгі функция бар деп санайды. Бұл функциялар қатарына бейімделу, мақсатқа жету, интеграция, үлгілерді сақтау және шиеленісті басқару жатады. Бейімделу қажеттіліктер мен ұмтылыстарға байланысты ресурстарды бөлуді білдірсе, мақсаттарға жету дегеніміз – топтық және ұжымдық мақсаттарға жету үшін қоғамның мүмкіндіктерін барынша арттыру, интеграция мотивациялық және мәдени элементтердің синтезі мен интеграциясымен байланысты, ал жасырындылық немесе үлгілерді сақтау және шиеленісті басқару сәйкестікті қамтамасыз ету және ауытқуды азайту үшін көтермелеу мен жазалауға байланысты ұйымдастырылған әрекеттерді білдіреді [60]. Осылайша, «бейімделу жүйенің мүмкіндіктері қоғам мүшелерінің ұмтылыстарына сәйкес келуі үшін ұлғайтылуы керек дегенді білдіреді. Мақсатқа жету жүйенің алдына қойған мақсаттарға жету үшін жүйе мен ортаны жақындастыру бойынша бөлімшелердің келісілген әрекеттерін қамтиды. Интеграцияның мақсаты – жүйенің үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз ету болса, міндеті – олардың арасындағы ынтымақтастық пен үйлесімділік деңгейін анықтау үшін жүйе бірліктері арасындағы қатынастарды құру. Үлгіні сақтау жүйенің негізгі принциптерін сақтауды білдіреді. Мақсатқа жету жүйенің мәдени компоненттерімен байланысты болса, үлгіні сақтау әлеуметтік компоненттермен байланысты. Т. Parsons жүйелердің тепе-теңдігін негізгі бірліктер тұтастай жүйеге бейімделген кезде ғана сақтауға болады деген пікірді алға тартады. Бұл функционалды айнымалыларды саяси жүйелерді келесі аспектілермен талқылау үшін пайдалануға болады. Бейімделу мемлекеттік мекемелер, институттар және саяси көшбасшылар, мемлекеттік қызметкерлер, партия қызметкерлері және т.б. кіретін әлеуметтік инфрақұрылым сияқты негізгі инфрақұрылымға жатады, оған қол жеткізу білім мен ақпарат ағынына қатысты, интеграция қоғам мүшелеріне елдің біртұтас дамуына қызығушылықты дамыту үшін мүмкіндіктер беруді білдіреді, ал жасырындылық ережелер мен нормаларды, сондай-ақ наразылықты қанағаттандыру тетіктерін ұғыну ретінде түсіндіруге болады» [55, б. 607-609]. Саяси әлеуметтену мәнмәтінінде бұл функционалды айнымалылар қоғамда тепе-теңдік пен келісімділікті сақтау үшін саяси жүйе қоғамның қажеттіліктеріне жауап бере алуы керек деген мағынада маңызды болады.

G. Almond саяси жүйенің функцияларын кіріс және шығыс функцияларына бөлді. Кіріс функцияларына саяси әлеуметтену және жалдау, мүдделерді біріктіру және саяси коммуникация кіреді. Шығыс функциялары норма шығармашылығынан, ережелерді қабылдаудан және қолданудан тұрады. Бқпал ету топтары және мүдделі топтар сияқты үкіметтік емес ұйымдар кіріс функцияларын орындауда маңызды рөл атқарады. Саяси әлеуметтену және жалдау – бұл адамдарға саяси жүйеге бейімделуге көмектесетін маңызды функциялар. Саяси жалдау әр түрлі қауымдастықтар мен таптардан қоғам мүшелерін жалдаумен байланысты. Бұл мүшелерді саяси жүйеде мамандандырылған рөлдерді орындау үшін тиісті дағдыларға үйретеді. Саяси әлеуметтену де, жалдау функциялары да саяси жүйенің тұрақтылығы үшін, сондай-ақ ішкі қауіпсіздік үшін маңызды» [61]. Осылайша, құрылымдық-функционалдық перспективаға сәйкес, саяси әлеуметтену саяси жүйенің маңызды функциясы болып табылады.

Қақтығыс теориясы саяси әлеуметтенуді теңсіздікке қарсы күресте, әлеуметтік әділеттікке қол жеткізудің қажетті адами ресурс тұрғысынан қарастырады. Қақтығыс теоретиктері жеке адамдар мен әлеуметтік таптар арасында биліктің айқын теңсіздігі болғандықтан, реніш пен дұшпандық қоғамның тұрақты элементтері болып табылады деп болжайды. Бұл әлеуметтік шындықтың айқын салдары қақтығыс екені даусыз. Қақтығыстың болашағы қоғамның тапшы ресурстары үшін күресетін ерекше мүдделері бар топтар бар екенін мойындайды. Қақтығыс теоретиктері билікті барлық әлеуметтік қатынастардың өзегі деп санайды. Бұл қорқынышты әлеуметтік ресурстардың ішіндегі ең құндысы. Осылайша, қақтығыс теориясы шектеулі ресурстар (мысалы, байлық, билік және бедел) үшін күресетін бәсекелес элементтермен салыстырғанда қоғамды қарастырады; биліктің дифференциациясы, сайып келгенде, осы шектеулі ресурстардың бөлінуін анықтайды. Зиммель әлемді қарама-қарсы категориялар арасындағы қақтығыстар мен қарама-қайшылықтар тұрғысынан жақсы түсінуге болады деп сенді. Қоғамдық өмір формалары адамның шешімдері мен мінез-құлқына үнемі әсер етеді [62]. Осылайша, осы теорияға сәйкес, адамдардың саяси қатысуындағы айырмашылық олардың мүдделеріне байланысты. Әр түрлі топтардың мүдделерінің қақтығысына байланысты саяси әлеуметтенуде топтық айырмашылықтар бар екендігін айта кетуіміз керек.

Рационалды таңдау теориясы. Рационалды таңдау теориясының негізгі қағидаттары неоклассикалық экономикалық теориядан алынған. Көптеген әртүрлі модельдерге сүйене отырып, Friedman мен Hechter рационалды таңдау теориясының «қаңқа» моделі деп атайтын нәрсені құрастырды. Рационалды таңдау теориясының басты бағыты – акторлар болып табылады [63].

Акторлар мақсатты немесе қасақана ретінде қарастырылады. Яғни, акторлардың әрекеттері бағытталған түрлері немесе мақсаттары бар. Акторлардың да таңдауы бар. Рационалды таңдау теориясы бұл артықшылықтардың не екеніне және олардың қайдан келетініне мән бермейді. Бұл теория мақсатқа жету үшін акторлардың артықшылық иерархияларына

сәйкес әрекеттер жасалатындығын көрсетеді. Рационалды таңдау теориясы актордың мақсаттары немесе ниеттерінен басталғанымен, ол әрекеттің екі негізгі шектеулерін де ескереді. Біріншіден, ресурстардың жетіспеушілігі. Акторлардың әртүрлі ресурстары, сондай-ақ басқа ресурстарға сараланған қол жетімділігі бар. Ресурстары көп адамдар үшін мақсаттарға жету салыстырмалы түрде оңай болуы мүмкін. Жеке іс-әрекетке шектеулердің екінші көзі – әлеуметтік институттар. Friedman мен Hechter рационалды таңдау теориясының негізі деп санайтын тағы екі идеяны ұсынады. Біріншісі – агрегация механизмі немесе жеке әрекеттер әлеуметтік нәтижелерге қол жеткізу үшін біріктірілетін процесс. Екіншісі, рационалды шешімдер қабылдаудағы ақпараттың маңыздылығы [63]. Бұл теория адамдардың саяси іс-әрекетке тек саяси істер туралы тиісті білімі мен ақпараты болған жағдайда ғана қатысатындығын және қатысу олар үшін пайдалы мақсаттарға қол жеткізуге ықпал етеді деп сенетіндігін атап көрсетеді. Осылайша, саяси қатысу адамдардың рационалды таңдауына негізделген.

Келесі теория - *символдық интеракционизм* – George Herbert Mead пен байланысты. Символдық интеракционизм жеке мінез-құлық пен әлеуметтік ұйымның формалары арасындағы қарым-қатынастың негізгі проблемасы ретінде қарастырылады [63]. Интеракционистер адамдар өз ойлары мен әрекеттерін талдау нысандары ретінде жасай алады деп болжайды, яғни олар символдарды күнделікті, тіпті әдеттегідей басқара алады және өз әрекеттерін басқа нысандарға бағыттай алады [64]. Сонымен қатар, акторлардың өздері нысан болғандықтан, олардың өзін-өзі сезінуі мағынаға ашық, сондықтан оны өзгертуге болады. Символдық интеракционистер әлеуметтік өзара әрекеттесуді зерттеу адамның мінез-құлқын түсінудің кілті деп санайды. Интеракционистік көзқарас акторлардың қазіргі және жақын ортаның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мінез-құлқын өзгерту қабілетіне деген сенімін қолдайды.

Элита теориясы және элита айналымы – саяси әлеуметтенудің маңызды теорияларының бірі. Элита теориясы мен элита айналымын көрнекті ғалым V. Pareto негіздеген еді. Pareto интеллект, мінез, дағдылар, қабілеттер мен күштерді көрсететін адамдарға қатысты «элита» терминін қолданады. Паретоның пікірінше, жеке адамдар өздерінің қабілеттерімен ерекшеленеді және сәйкесінше қоғамды екі топқа бөледі; билеуші элита және билеуші емес элита. Билеуші элита азшылықта және үкіметте тікелей маңызды рөл атқаратын адамдардан тұрады. Элитаның болуы – бұл әмбебап белгі. Билеуші емес элиталар – бұл бұқара халық. Олар көшбасшылық қасиеттердің жоқтығымен, сондай-ақ жауапкершіліктен қорқумен сипатталады. V. Pareto ұсынған тағы бір тұжырымдама, элитаны жанарту процесі элиталық айналым деп аталады. Бұл адамдар элиталық және элиталық емес қабаттар арасында айналатын процесті білдіреді. V. Pareto элиталар мен элита еместерді ажыратып қана қоймай, аксүйектердің құлдырауы немесе қайта пайда болуы кезінде бір элита екіншісін алмастыратын элиталық айналым идеясын ұсынды. Сондай-ақ, ұтқырлық элиталық емес қабаттан элиталық қабатқа немесе тікелей және жанама түрде билік ететін адамдардың билеуші тобына дейін болуы мүмкін. Бұл жай ғана

ақшасы немесе күші бар жаңа адамдар ескілерін алмастырады дегенді білдіреді» [65]. Бұл теория саяси әлеуметтенумен байланысты болуы мүмкін, себебі саяси жүйелер мен саяси мәдениетті түсіну бұқараға саяси жүйеге қатысуға көмектеседі. Сонымен қатар, егер көшбасшылық қасиеттер әу бастан дамыған болса, бұл элиталық емес қабаттағы қабілеттерді дамыта алады және осылайша элиталық айналымды қамтамасыз етеді, ал ұлттар демократияның партиципаторлық түріне қарай жылжи алады.

Саяси әлеуметтену туралы ғылыми пікірталас саяси әлеуметтенуді зерттеу кезінде туындайтын бірқатар мәселелерді өзектендіреді. Біріншіден, өмірдің алғашқы тәжірибесінде оны саяси көзқарастар, саяси белсенділік және саяси мінез-құлық үшін нені маңызды етеді? Екіншіден, азаматтардың саяси дүниетанымын дамытуда қандай жас шешуші болып табылады? Үшіншіден, жастардың саяси бағыттылығы мен мінез-құлқына кім және не әсер етеді және олардың кәметке толған уақытының табиғаты шоғырланымға қалай әсер етеді? Төртіншіден, кейінгі жылдары жастардың саяси қалауы мен мінез-құлқы қалай қалыптасады?

Kolberg моральдық даму теориясы моральдық даму әділеттілікті түсінуді қамтиды деп болжайды. Бұл саяси әлеуметтену процесіне байланысты болуы мүмкін, себебі ол азаматтық және саяси белсенділіктің кезеңдері туралы түсінік береді [66, 67]. Моральдық ойлаудың дамуы саяси ойлауға әсер етеді. Бұл моральдық пайымдау өмір бойы дамудың алты кезеңінде жүреді. Бұл кезеңдерді үш деңгейге бөлуге болады: конвенцияға дейінгі, конвенциялық және конвенциядан кейінгі.

1-деңгей: Конвенцияға дейінгі мораль: екі кезеңнен тұрады. 1-кезең мойынсұну және жазалау кезеңі ретінде белгілі. Бұл адамгершілік дамудың бірінші кезеңі. Бұл кезеңде балалар жазадан құтылу үшін ережелерге бағынуды үйренеді. Екінші кезең «Индивидуализм және алмасу» деп аталады. Бұл кезеңде балалар жеке көзқарастарды білдіруді және жеке қажеттіліктерді қанағаттандыру негізінде әрекеттерді бағалауды үйренеді.

2-деңгей: Дәстүрлі мораль: 3-кезең мен 4-кезеңді қамтиды. 3-кезең тұлғааралық қатынастарға жатады. Бұл кезең әлеуметтік үміттер мен рөлдерді қамтиды және қоғамның үміттерін қанағаттандыруға бағытталған. 4-кезең қоғамдық тәртіпті сақтауды білдіреді. Осы кезеңде жалпы қоғамды қабылдау дамиды. Құқықтық тәртіпті сақтауға, өз міндеттерін орындауға және билікті құрметтеуге баса назар аударылады.

3-деңгей: Конвенциядан кейінгі мораль: бұл деңгей 5-кезең мен 6-кезеңнен тұрады. 5-кезең қоғамдық келісімдер және жеке құқықтармен байланысты. Осы кезеңде қоғам мүшелері әртүрлі құндылықтарды, жеке сенімдерді және басқа адамдардың пікірлерін ескере бастады. 6-кезең әмбебап қағидаттармен байланысты. Бұл кезеңде әмбебап этикалық қағидаттармен мен дерексіз пайымдауларға назар аударылады. Бұл кезеңде мүшелер әлеуметтену процесінде үйренген әділеттілік пен теңдік қағидаттарын ұстанады.

Саяси әлеуметтену процесін адамгершілік дамудың осы кезеңдерімен байланыстыруға болады. Қоғамның әдет-ғұрыптары, дәстүрлері мен нормалары

адамды қоғамдық болмысқа айналдырады. Бала сезім мүшелерін қолдануды үйренеді және 1 жастан 3 жасқа дейінгі эмпирикалық шындықты түсінеді. Бұл әлеуметтік нормаларды интериоризациялаудан басталып, әлеуметтенудің негізі қаланатын уақыты. Саяси оқыту үш жастан басталады. 3 жастан 6 жастағы мектепке дейінгі кезеңдегі баланың пікірі мен көзқарасы қалыптаса бастайды. Бұл уақытта бала қоғамда болып жатқан оқиғаларды түсінуге қызығушылық танытады және осы кезеңде қоғам туралы алғашқы білімдер алынады.

6 жастан 11 жасқа дейінгі бастауыш мектеп жасында балалар өздерін туған жері және қоғаммен сәйкестендіре бастайды. Бала ұлтшылдық пен сәйкестілік сезімдерін дамытады. 12 жастан 18 жасқа дейінгі жасөспірімдер кезеңінде балалар демократия, теңдік, либерализм, сайлау, дауыс беру ұғымдарымен танысады және саяси процесте рөл атқара бастайды. Бұл кезеңде адамда дүниетанымдық идеялар қалыптасады. Олар саяси партияларға деген адалдықты ерте қалыптастырып, интеллектуалдыдан гөрі эмоционалдылыққа бейім болады. 18 бен 35 жас аралығындағы ересек кезеңде адамдардың жеке басы мен көзқарасы бар және саяси әлем туралы белгілі бір түсініктері бар. Олардың саяси білім мен талдау деңгейі артып келеді. Олар сынға бейім және үкіметтің саясатын қатты сынға алуы мүмкін. 35 пен 60 жас аралығындағы кеш өсу кезеңінде адам ұзақ әлеуметтену процесінің өніміне айналады және құндылық бағдарлары мен саяси түсініктерге қарсы тұру өте қиын болады. Өмірдің алғашқы кезеңінде қалыптасқан бағдарлар адамның саяси қатысуына әсер ететін үлкен маңызға ие.

Университеттер мен құрылымдық білім беру жүйесі саяси әлеуметтенуге әсер етеді, өйткені олар теориялық тұрғыдан студенттердің көпшілігіне ұқсас білім беру мүмкіндіктерін қамтамасыз ете алады. Мектеп және университет жылдары позитивті азаматтық және әлеуметтік қатысумен байланысты (Youniss, 2011) [68]. Азаматтық білімге ерекше назар аудару оның жасөспірімдерді қоғаммен байланыстыру қабілетіне және ересек өмірде азаматтық тәжірибені дамыту жолына негізделген.

Gimpel және Pearson-Merkowitz (2009) жастардың білім беруден тыс азаматтық белсенділік үшін төменгі құрылымдарға сенімін арттыру үшін жүйелер мен қауымдастықтар арасындағы өзара әрекеттестік қажеттілігін анықтады [69]. Hart (2009) әлеуметтік және қоғамдық ұйым жастардың азаматтық белсенділігін арттыру үшін, тіпті мұндай іс-шаралар мектеп немесе университет жүйелерінің бөлігі болмаса да өте маңызды деп тұжырымдады [70].

Бұқаралық ақпарат құралдары жастардың демократиялық тәжірибесі мен азаматтық белсенділігін нығайтудағы саяси әлеуметтенуінің оң делдалдары болып табылады. Саяси әлеуметтену демократиялық тәжірибені, соның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарын қолдайтын коммуникативті қызметпен байланысты (McLeod & Shah, 2009) [71].

Сонымен, саяси әлеуметтену феномені әлеуметтану ғылымының негізін салушы классик ғалымдардың теориялық тұжырымдары мен ілімдері арқылы қарастырылып, қоғам мен жеке адамның өзара әрекетінен туындайтын әртүрлі

әлеуметтік-саяси құбылыстармен, процестермен және фактілермен түсіндіріледі. Ғалымдар жеке адамдар өмір бойы саяси әлеуметтену процесі арқылы өз елінің саяси құндылықтары мен процестеріне қалай сәйкес келетінін, саяси бағытын қалай анықтайтынын әртүрлі ғылыми ойлармен сараптайды. Әлеуметтанулық, саяси және психологиялық теориялар, саяси әлеуметтенуді қолданыстағы саяси жүйелерді қолдауды дамыту құралы ретінде, саяси бірегейлікті қалыптастыру ретінде қарастырылады.

1.2 Қоғамның трансформациялануының қазіргі жағдайындағы саяси әлеуметтенудің әлеуметтік агенттері

Саяси әлеуметтену модельдері зерттеу тәжірибесін жетілдіру мақсатында жасалады. Оның ішінде «ең жақсы» саяси әлеуметтену неден тұратыны туралы әртүрлі көзқарастар, теориялық қоғамдық ұстанымдарға сәйкес келетін пікірлер бар. Олардың ішінде кең таралғандардың бірі – Павелка моделі. Ол эмпирикалық-сараптамалық және сыни-диалектикалық ұстанымдарды ажыратады [72]. Осы төрт компонент арасындағы қатынастар әсер ету қатынастары болып табылады. Зерттелетін әсердің (А) бірінші қатынасы — әлеуметтенетін адам мен әлеуметтену агенті, сондай-ақ, оның құрамындағы белсенді әлеуметтендірушілер арасындағы қатынас. Келесі әсер ету қатынасы (В) – әлеуметтенудің әртүрлі агенттері арасындағы, сондай-ақ олардың тиісті әлеуметтендірушілері арасындағы қатынас. Үшінші әсер ету қатынасы (С, D) – басым ішкі жүйелер мен әлеуметтену агенттері арасындағы қатынас. Биліктегі үстем ішкі жүйенің бір бөлігінің озық әсері басым ішкі жүйенің оппозициялық бөлігінің тұрақтандырушы, озық әсері – қолданыстағы құрылымдарды бұзатындардың бірі. Төртінші әсер ету қатынасы (Е, F) – перифериялық ішкі жүйелер мен әлеуметтену агенттері арасында.

Кесте 1 - Павелка (Pawelka) моделі

Әлеуметтенетін жеке тұлға		
Әлеуметтену агенттері және олардың құрамындағы әлеуметтендірушілер	Қоғамның басым ішкі жүйелері	Қоғамның перифериялық ішкі жүйелері

Жас ұрпақ қазіргі әлемде өсіп келе жатқанда, олар мәдени тәжірибелер мен идеологияларды жаңғыртатын немесе өзгертетін әлеуметтену агенттерінің кең ауқымына ұшырайды.

Dasgupta пікірінше, «саяси әлеуметтену» – бұл саяси мәдениеттің қоғамда берілу процесі. Бұл жеке және қоғамдық деңгейде болады және саяси мәдениетті игеруден асып түседі және күрделі саяси идеялар мен бағдарларды зерттеуді қамтиды (Dasgupta, 2011). Адамдар мен мекемелердің әртүрлілігі оның әсерін қалыптастыруға ықпал етеді. Мысалы, адамдар өздерінің отбасы, қатарластары және әлеуметтік тап сияқты әлеуметтік бірліктермен, сондай-ақ қолданыстағы заңдармен, бұқаралық ақпарат құралдарымен, дінмен және біліммен саяси әлеуметтенеді. Әлеуметтену процесі өмір бойы жалғасады – бұл

шексіз процесс және оған әсер ететін факторлар жан-жақты болып келеді. Саяси әлеуметтенудің жалғасып жатқан процесіне қатысатын және оған үлес қосатын топтар мен институттар әлеуметтену агенттері ретінде белгілі. Бұл агенттердің жеке өміріне әсер ету кезеңіне сәйкес олар бастапқы агенттер және екінші реттік саяси әлеуметтену агенттері болып бөлінеді» [73].

Әдебиетте көрсетілетін саяси әлеуметтенудің ең маңызды агенттеріне бастапқы топтар, білім беру жүйелері, шіркеу, бұқаралық ақпарат құралдары, қатарластар тобы, жұмыспен қамту құрылымдары мен процестері, саяси құрылымдар мен ондағы процестер кіреді [74]. Ал Dekker бойынша әлеуметтенудің негізгі агенттері белгілі бір саяси бағытты тікелей дамытатындар екенін анықтайды. Отбасы, қатарластар тобы, білім беру мекемелері әлеуметтенудің бастапқы агенттері санатына кірді. Әлеуметтенудің екінші агенттері тұлғалық жағынан аз және әлеуметтену процесіне жанама түрде қатысады. Бұқаралық ақпарат құралдары, саяси партиялар, еріктілер ұйымдары және үкімет әлеуметтенудің қайталама агенттері санатына жатады (2-кесте).

Кесте 2 - Әлеуметтену агенттері (Dekker, 1991)

Әлеуметтенудің бастапқы агенттері	Әлеуметтенудің екінші агенттері
Отбасы	Бұқаралық ақпарат құралдары
Қатарластар тобы	Саяси партиялар
Білім беру мекемелері	Ерікті ұйымдар

Daniel B. German әлеуметтену агенттерімен қатар саяси бағдардың қалыптасуына ықпал ететін факторларды қолданады, ол «қазіргі заманға негізделген шындықтар саяси әлеуметтенуге әсер ететін бірнеше факторлар бар» деп тұжырымдайды. Оларға отбасы, білім, медиа/компьютерлік технологиялар, гендер, аймақ, діни бағдарлар, өмірлік циклдар мен ұрпақтар жатады [75, б. 18]. Дәстүрлі түрде ерекшеленетін әлеуметтену агенттерінен басқа, Daniel B. German адамның саяси бағытына әсер ететін басқа дәлелдер мен фактілерді келтіреді. Әсіресе саяси әлеуметтенудегі гендерлік теңсіздік мәселесі өткір екендігін атап өтеді. Әйелдердің саяси мәртебесіне қатысты бүкіл әлемде түбегейлі айырмашылықтар бар. Скандинавия елдерінде заң шығарушы органдарда әйелдердің пайыздық көрсеткіші жоғары. Осы көрсеткіш бойынша жоғары болып табылатын Швецияның парламент мүшелерінің 40%-дан астамын әйелдер құрайды. Алайда, халық билігі дамыған Францияда бұл көрсеткіш шамамен 11%-ды ғана құрайды, бұл шамамен АҚШ-пен тепе-тең келеді. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғанға дейін әйелдер Францияда ұлттық деңгейде дауыс бере алмады. Бүкіл әлемде әйелдер сайланбалы лауазымдарға сирек келеді, бұл көрсеткіш әсіресе дамушы елдерде өте төмен. Қазақстанда әйелдер саяси иерархиядағы басшылық лауазымдарда жеткіліксіз ұсынылған. Сонымен, орталық және мемлекеттік органдарда саяси лауазымдардағы әйелдер мен еркектер санының арақатынасы шамамен 1 ден 7-ге дейін, яғни әйелдер – 53 болса, ал ерлер – 362.

Қазақстан әйелдері – құнды адами ресурстардың бірі – олар жоғары білікті және білімді әйелдер. Әйелдердің саясатқа қатысуы қазақстандық қоғамның демократиялық негіздерін кеңейтеді. Қоғам күрделі мәселелер мен мәселелерді шешуде әйелдердің талантын пайдаланудан пайда көреді. Сондай-ақ, әйелдердің саясатта болуы жаңа мәселелердің саяси күн тәртібіне енуіне әкелетіні анық [76, 77].

Саяси мәселелер бойынша әйелдердің пікірлері көбінесе еркектерден айтарлықтай айрықшаланады. Әйелдер соғыста жанама шығындарды (бейбіт тұрғындарды абайсызда өлтіру) аз мақұлдайды, өлім жазасын аз мөлшерде және барлық түрдегі әлеуметтік қызметтерді жиі қолдайды. Осыған байланысты әйелдер қамқор болып саналады.

Атқаратын лауазымдары мен ұстанымдарындағы айырмашылықтар әлеуметтену процесіндегі айырмашылықтарға байланысты. Зерттеулер көрсеткендей, әйелдер агрессивті спорт түрлерімен аз айналысады және тәуекелге бел буа бермейді. Әйелдер басқа әйелдермен бейбіт әлеуметтік қарым-қатынаста болады және үйде болуға бейім. Жас ер адамдар мотоциклмен жүру, парашютпен секіру, тау шаңғысы/сноуборд, футбол, аң аулау және басқа да қауіпті іс-шаралар сияқты экстремалды спорт түрлерімен көбірек айналысқандықтан 20 жас шамаларында өмірлері қиылып жатады.

Демек, әйелдер соғысты қамтитын қатал саяси әлемге онша қызығушылық танытпайды. Олар ер адамдарға қарағанда саясатпен шұғылдануға тырыспайды. Әйелдер көп жағдайда саяси лауазымдарды иеленбек түгілі үміткер де бола бермейді. Әлеуметтенудегі аймақтық айырмашылықтар көбінесе саяси бағыттағы айырмашылықтарды тудырады. Авторитарлық тұлғаны зерттеу АҚШ-тың оңтүстігінде, содан кейін орта Батыста, солтүстік-шығыс пен Батыспен салыстырғанда авторитаристер көп деген қорытындыға келеді. Францияда провинциялар Парижге қарағанда айтарлықтай консервативті болып келеді [75, б. 19].

Діни бағдар саяси пікірлер мен мінез-құлықпен байланысты. Мысалы, Америкада еврей халқы ең либералды болып табылады. Православие діндері, соның ішінде, еврей православие діні консервативті саяси ой тудырады. Ислам діні әйелдерді қоғамда саясатқа қатыспай дәстүрлі рөл атқаруға үйретеді.

Өмірлік цикл және ұрпақ саяси әлеуметтену факторы ретінде Daniel B. German балалардың дүниетанымдық қалыптасуының жас ерекшеліктерін мысалға келтіре отырып түсіндіреді. Шамамен 10-11 жаста балалар кең әлемді, соның ішінде қоғам мен ұлтты (мемлекетті) біле бастайды. Олар жеке тұлға туралы ғана емес (мысалы, президент, премьер-министр немесе король), сонымен бірге ойлау қабілеттерін және сайлау, заң шығару қызметі сияқты процестерді түсінуді дамытады. Балалар өздерінің отбасыларынан гөрі кең қоғамда өмір сүретіндіктерін түсініп, әлеуметтік орталыққа айналады [75, б. 20].

Психологтар Joseph Adelson және Robert P. O'Neill зерттеулерінде 11-18 жас аралығындағы балалар мен жасөспірімдерден вакцинацияны қажет ететін заңның мақсаты қандай екендігі туралы деректерді келтіреді. Сонда 11 жастағы

балалар вакцинаны аурудан сақтану үшін жасалатынын айтса, ал 18 жастағы балалар бұл қоғамдағы эпидемияның алдын алу үшін жасалатынын тілге тиек еткен. Енді үкімет жол салу үшін адамның мүлкін алуға құқылы ма деген сұраққа 11 жасар балалар «жоқ» деп жауап берсе, ал 18 жасар балалар бұл мүлікті қоғам игілігі үшін сату керек деп жиі айтқан [78]. Осылайша, бұл зерттеу балалардың қоғамдық ірі, маңызды процестері туралы дүниетанымдық көзқарастарының ерте жетіле бастайтынын дәлелдейді.

Әлеуметтену процесінде біріншілік қағидаты қолданылады: ерте оқытылатын нәрсе жақсы сіңеді және кеш оқытуды құрылымдайды. Кішкентай балаларда біліммен байланысты емес сенімдер қалыптасады. Кейінірек жасөспірімдер білімді игере бастайды, алайда біріншілік қағидаты сезіледі. Яғни, бұрын қалыптасқан нанымдар кейінірек алынған білімді сүзеді және қалыптастырады. Мысалы, саяси партияларға мүшелік өте кішкентай балаларда дамиды, дегенмен олар партиялардың не жақтайтынын білдіре алмайды. Уақыт өте келе олар саяси партияға бұрыннан бар бағдарлауға деген сүйіспеншілігін сақтайтын ақпаратты қабылдайды.

Балалар есейген сайын саяси әлем туралы білім алады. Әлеуметтену процесі шамамен 20-25 жаста аяқталады. Бұл дамуда әртүрлі білім беру мүмкіндіктеріне байланысты үлкен өзгерістер болады. Қатынастар, құндылықтар мен сенімдер кейінірек өмірде сақталады және құралады. Алайда, кезеңнің әсері саяси ойлауды өзгерте алады. Драмалық саяси оқиға (мысалы, соғыс немесе экономикалық депрессия) кейіннен қайта әлеуметтенуді тудыруы мүмкін.

Ұрпақ – қуатты саяси күш. Әлеуметтенудің шешуші жылдарында шамамен 10 немесе 11-20 жаста болатын саяси оқиғалар саяси жүйенің жаңа қатысушыларын қалыптастырады. Зерттеулер көрсеткендей, партиялыққа және сайлаушылардың кейінгі тенденцияларына ересек жастағы жағдайлар әсер етеді.

Американдық «аумалы-төкпелі 20-жылдары» өскен балалар (ағылш. Roaring Twenties) АҚШ-та, партиялық сәйкестендіруде республикашыл және өмір бойы сол қалыпта қалады. Америкадағы Ұлы депрессия кезінде әлеуметтенген жастар демократтарға айналды және әлі күнге дейін демократиялық партияға дауыс береді. 1930-1940 жылдар аралығында (10-20 жас аралығында) әлеуметтенген американдықтар жылдар бойы экономикалық қиыншылықтар болған, Екінші дүниежүзілік соғыстың қиыншылықтарын басқа ұрпаққа қарағанда оңай жеңе алды деп болжауға болады.

Рональд Рейган билігі кезінде әлеуметтенген жастар саяси партияларға қатысты республикашыл болды. Билл Клинтон кезінде әлеуметтенгендер бір жынысты неке және түсік түсіру сияқты мәселелер бойынша сауалнамаларда либералдылық көрсетті, бұл өз кезегінде олардың демократиялық партиямен байланысын аңғартады.

Енді саяси әлеуметтенудің әртүрлі агенттерінің рөлдерін қарастырамыз.

1.2.1 Бастапқы топ: отбасы және қатарластар. Саяси мәдениетті беруде отбасы балалардың қалыптасу кезінде маңызды рөл атқарады.

Отбасылық саяси қатысу немесе қатыспау тәжірибесі және қоғамдастық мәселелері саяси пікірді қалыптастыруға көмектеседі. Саяси әлеуметтену әдебиетінің көптеген ғылыми әдебиеттерінде отбасы жастардың көзқарасы мен мінез-құлқына әсер ететін ең маңызды фактор болып саналады (Langton, 1969; Dawson-Prewitt, 1968) [79, 41]. Ата-аналар, әдетте әлеуметтенудің ең ықпалды агенттері ретінде қарастырылады, өйткені олар уақытының көп бөлігін балаларымен бірге өткізеді, ал ата-аналардың рөлі тікелей және жанама әрекеттер арқылы балалардың мінез-құлқын бағыттайды. Зерттеу тұрғысынан ата-аналар мен олардың балалары арасындағы сәйкестік алғашқы маңызды жаңалықтардың бірі болып табылады.

Бастапқы топтардың ішінде гипотезалар тұжырымдалып, әкелердің, аналардың, бауырлардың, ата-әжелер мен көршілердің балалардың саяси әлеуметтенуіне ықпалы туралы зерттеулер жүргізілді. Ата-аналардың саяси әлеуметтенуге әсері туралы Kent Jennings және Niemi бұл бағытты басқа ата-ана бөліскен кезде, бала бір ата-ананың бағытын көрсетуі мүмкін деп жазады. Егер бір ата-ананың бағытын басқа ата-ана бөліспесе, бала ананың бағытын көрсетуі мүмкін [80].

Көптеген елдерде бастапқы топ деңгейінде тікелей саяси әлеуметтену іс жүзінде байқалмайды. Саяси әлеуметтенудің тікелей әсері, ең алдымен, негізгі саяси көзқарастарға қатысты деп саналады. Осыған байланысты Dekker осы уақытқа дейін жүргізілген көптеген зерттеулерге сәйкес, бастапқы топтардың саяси білімге, саяси мәселелер туралы пікірлерге және саяси мінез-құлыққа әсері өте шектеулі деп жазады және мұның бір себебі ата-аналардың балаларының саяси тәрбиесіне аса мән бермеуі болуы мүмкін екенін мойындайды [81, б. 32]. 3-кестеде әдебиетте келтірілген саяси әлеуметтенуге отбасылық әсер ету модельдері жүйеленген.

Бастапқы топтардың балалар мен жастардың саяси әлеуметтенуіне тигізетін ең маңызды әсері, мүмкін, олар балалардың басқа қандай әсерге ұшырайтынын анықтайды. Ең алдымен, ата-аналар балалардың қай мектепке баратынын шешеді (мысалы, Нидерландыда: қоғамдық, протестанттық немесе католиктік, орташадан төмен немесе одан жоғары), олардың балаларына қандай теледидар бағдарламаларын көруге мүмкіндік береді.

Daniel B. German бұл ретте отбасы адамның кейінгі саяси қызметіне терең әсер етуі мүмкін деп санайды. Тәртіпті, қатал патриархалдық отбасылық құрылыммен кездесу кейінгі өмірде авторитарлық саяси құрылымды сақтауға әкелуі мүмкін. Зерттеулер көрсеткендей, әдетте авторитарлық тұлға пайда болады. Авторитарлық тұлға әртүрлі идеялар мен эксперименттерге жаңа ұғымдармен төзбейді және билікке бағынуға бейім. Авторитарлық тұлғалар этникалық және әлеуметтік азшылықтарға да шыдамайды. Олар авторитарлық емес тұлғаларға қарағанда милитаристік болып келеді. Авторитарлық тұлға демократияның дамуына ықпал етпейтіні айтпаса да түсінікті. Авторитарлық тұлғаны қалыптастыру контекстінде жас жігіттің саяси әлеуметтенуіндегі отбасының рөлін талдай отырып, Daniel B. German азиялық және африкалық

отбасылар ер адамдарға бағытталған шешімдер қабылдауға өте қатал» екендігін атап өтеді [75, б. 20].

Кесте 3 - Саяси әлеуметтенуге отбасының әсер ету модельдері

Қабылдау моделі	Ата-аналар бала үшін құнды деп санайтын көзқарастарды жеткізеді, кейбір қатынастар қоғамдастықтың келісімін көрсетеді, мысалы, рәміздерге құрмет, адалдық сезімі және т.б., үкімет саясатымен келіспейтін кейбір көзқарастар да берілуі мүмкін.
Сәйкестендіру моделі [82, б. 82]	Ата-аналардың саяси партияға мүшелігі отбасының әлеуметтенуінің ең маңызды аспектісі болып табылады, ол белгілі бір саяси партиямен сәйкестендіру және мемлекеттік биліктің қызметін қабылдау үлгісіне сәйкес келеді. Балалардың ата-аналарына еруге табиғи бейімділігі бар, сондықтан олар отбасылардан шыққан жақсы немесе жаман саяси партиялар туралы түсінік қалыптастырады. Отбасы шешім қабылдауға қатысудың ерте тәжірибесін ұсынады, саяси құзыреттілік сезімін арттырады, өзара әрекеттесу дағдыларын береді және осылайша адам есейгенде саяси жүйеге белсенді қатысу ықтималдығын еселейді. Отбасының саяси әлеуметтенудегі маңыздылығын бірнеше себептермен түсіндіруге болады. Отбасы бала өмірінде эмоционалды, қаржылық қолдау және берілген мәртебе тұрғысынан маңызды орын алады. Сонымен қатар, ата-аналар балалар үшін тамаша мінез-құлық үлгілер болып табылады. Демек, балалар отбасының саяси сенімдері мен көзқарастарын ұстанады. Жасы ұлғайған сайын ата-ананың мәні төмендейді және бала отбасынан тыс жерде көп нәрсені үйренеді. Алайда ата-аналардың ықпалы ешқашан толығымен жойылмайды.
Әлеуметтік ортаның жалпы құндылықтарының моделі [82, б. 84-85].	Отбасы мүшелері әдетте бір ортада тұрады. Отбасына бірдей көршілер, достар және экономикалық күштер әсер етеді. Отбасы мүшелері бір газеттерді оқиды, радио және теледидар бағдарламаларын тыңдайды, насихатшылар мен басқа да жергілікті пікір жетекшілерін тыңдайды, өсек жинап, оқиғаларды естиді. Осылайша, барлық отбасы мүшелері бір ортада өмір сүруіне байланысты табиғи түрде ұқсас саяси идеялар, құндылықтар және мінез-құлықпен бөліседі.

Отбасының әсерін АҚШ-тағы саяси партиялардың зерттеулерінен анық көруге болады. Зерттеулер көрсеткендей, егер ата-аналардың екеуі де бір саяси партияның өкілдері болса, онда балалар да сол партияға жатуы мүмкін. Егер саясат үйдің маңызды тақырыбы болса және ұрпақ ата-аналардың не ойлайтынын білсе, онда тек саяси байланыстар ғана емес, сонымен қатар өмірлік мәселелер бойынша ұстанымдар да берілуі мүмкін.

Газеттер мен түнгі жаңалықтардан теледидардан телефондарға, ноутбуктерге және планшеттерге саяси ақпарат көзі ретінде ауысқанымен, балалар әлі де ата-аналарына еліктейді. Алайда, бұл әсер абсолютті емес. Зерттеулерде ерте жасөспірім кезінде ата-аналар баланың жаңалықтарды оқып, саясат туралы сөйлесуіне көбірек әсер ететінін байқаймыз [83].

Алайда, саясаттандырылған үй атмосферасының пайда болуы Америкада басқа жерлерге карағанда көбірек төмендеуі мүмкін. Жұмыста бос емес болғандықтан, ата-аналар балаларымен бұрынғыдай көп уақыт өткізбейді. Үй шаруашылықтарының бұрынғыдай емес екендігі үлкен маңызға ие. Мысалы, барлық отбасы мүшелерінде теледидарлар пайда болған кезде, олар бір-бірімен уақыт өткізуді тоқтатты. Компьютерлер одан да көп бөлінуге ықпал етті, себебі балалардың жеке компьютерлері бар. D. Shah және басқа зерттеушілердің зерттеуі бойынша, америкалық үйлерде теледидар мен компьютерлерді тұтыну артты, сондықтан отбасы мүшелері бір-бірімен жақын сөйлесудің орнына электронды байланыс жүйелерін пайдалануға көбірек уақыт жұмсайды [83, б. 109]. Бұл модель саяси бағдардың ата-анадан балаға берілуіне ықпал етеді, бұл өз кезегінде тәуелсіз партиялылықтың артуына әкеледі.

Дамушы елдерде отбасылық өмір ұйымдасқан кейіпте келеді. Алайда, танымал саяси қатысу дәстүрлері жоқ елдерде саясат өте маңызды тақырып болмауы ықтимал [75, б. 21].

Соңғы жылдары саяси және отбасылық белсенділіктің әлі де күшті байланысын көрсететін әртүрлі зерттеулер пайда бола бастады. Сонымен, Yahhuei Hong және Trisha T.C. Lin отбасы мүшелері мен қатарластардың сайлауға қатысты мәселелерді жиі талқылайтын жастардың автономды режимде саяси қызметке қатысуға ынталы екенін анықтады, мысалы, олардың саяси митингіге қатысуы [84]. Екінші жағынан, Ales Kudrinas атап өткендей, әрбір жаңа ұрпақ ата-анасынан кейбір көзқарастар мен құндылықтарды қабылдайды, алайда олардың саяси көзқарастарының көпшілігі қатарластар тобынан және бұқаралық ақпарат құралдарынан бастау алады. Егер олай болмағанда, біз балаларды ата-аналардың жетілген туындысы ретінде көрер едік, дегенмен олай болмайды [85].

Қатарластар тобы – ортақ мүдделер, әлеуметтік жағдайы мен жас ерекшеліктеріне байланысты өмірдің барлық салаларына қатты әсер ететін адамдар тобы. S. Lynn және т.б.: «ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас әрқашан иерархиялық болып табылады және әр отбасы кем дегенде екі бөлек ұрпақтан тұрады. Мұндай жағдайда отбасы мүшелері – бала мен ата-ана да бірдей мәртебеге үмітті болады. Ал қатарластар тобы болса, керісінше, шамамен бір жастағы мүшелерден тұрады. Көршілес және жұмыстас таныстар да осы топқа жатады. Демек, қатарластар топтары иерархиялық емес болуы мүмкін және олардың мүшелері бір-бірімен қарым-қатынасында тең мәртебеге ие. Бұл теңдік тең жасқа, функцияларға және кономикалық жағдайға тән. Бәріне бұл қатарластар тобында көшбасшылар жоқ дегенді білдірмейді, алайда бұл көшбасшылар отбасындағы ата-аналардың беделі мен сипаттамаларына ие емес. Ал баланың әлеуметтенуінде отбасының ықпалы өте зор; сол сияқты жасөспірімге де қатарластары мен достарының ортасы белгілі бір деңгейде әсер етеді. Жастар қатарластар тобында әлеуметтену арқылы саяси тәжірибе жинақтайды. Алайда, отбасы мен қатарластар топтары қақтығыспайды, дегенмен ынтымақтастықта болады. Қатысушылар бір-біріне табиғи түрде әсер

етеді. Олар отбасы секілді әлеуметтенуге әкелетін ең жақын және эмоционалды қатынастарға ие» - деп жазады [86].

Kenneth H. Rubin өз еңбегінде «адамның достары мен серіктестері неғұрлым саяси саналы болса және ол топ мүшелерінің соңынан ерсе, соғұрлым ол тым саяси саналы және белсенді болуы ықтимал» деп ой түйіндейді [87]. Яғни, қатарластарымен пікірлесу адамдардың саяси санасын арттырады және саяси әлеуметтенуге көмектеседі.

Алайда, қатарластардың саяси сәйкестендіруге әсері туралы нақты деректер бірыңғай емес. Кейбір зерттеулер адамдар өз қатарластарының саяси байланысын ұстанады деген пікірге сәйкес келетін дәлелдеді келтірсе, ал басқалары ешқандай байланыс таппайды. Университеттің бірінші курс студенттерінің шоғырланымын зерттей отырып, Camila F.S. Campos және т.б. зерттеушілер: «біз қатарластардың саяси сәйкестендіруі олардың жеке саяси сәйкестендіруіне әсер ететіні туралы ешқандай дәлел таба алмаймыз. Дегенмен, біз қатарластардың қатысуы жеке саяси сәйкестендіруге және дауыс беруге дайын болуға ықпал ететінін дәлелдейміз» - деп атап өткен болатын [88].

Топ мүшелері студенттердің өзін-өзі басқаруы немесе кандидаттың үгіт-насихат жұмыстары сияқты саясатпен тікелей байланысты әрекеттерге тартылса, топтық нормаларға сәйкес келу қысымы жастардың саяси дамуына қатты әсер етуі мүмкін. Жастар қуғындауға қарсы тұрудың орнына тіпті саяси көзқарастарын өздерінің қатарластар тобының ең белсенді мүшелерінің көзқарастарына сәйкес етіп өзгертеді. Дегенмен, адамдар қақтығыстарды азайту және жеке көзқарастарын нығайту үшін өздеріне ұқсас сенімдер мен құндылықтарды ұстанатын топтарға жиі тартылады. Отбасылар сияқты, қатарластар топтарының әсері олардың көпшілігі үшін саясат басымдық болып табылмайтындығымен жеңілдейді [89].

1.2.2 Білім саяси әлеуметтендіру факторы ретінде. Қолданыстағы әдебиеттегі саяси әлеуметтенудің негізгі агенттерінің ішінде мектептегі білім ең маңыздысы ретінде ерекшеленеді. J. Patrick мектеп қабырғасындағы сынып сабақтарда саясат туралы тікелей немесе жанама түрде білімдер берілген сайын, олар саяси әлеуметтенуге қатысады дегенді айтады [90]. Саясат пен азаматтық белсенділікті оқыту саясатпен танысуды кеңейтеді және осы арқылы оқушыларға саяси көзқарастарды сіңіреді. Көптеген мектептер саяси білімге бағытталған арнайы сыныптарды ұсынатындықтан (мысалы, мемлекеттік басқару, қоғамтану, экономика сабақтары), мектептер саяси әлеуметтену процесінде маңызды фактор бола алады [80, б. 49]. Алайда, бұл бұрынғы зерттеулер мектептерді әлеуметтену агенті ретінде тұжырымдады, бұл білім беру саяси бейімділікке және қатысуға айтарлықтай әсер етуі мүмкін деген болжам жасады. Ал соңғы зерттеулер мектептердің бастапқыда ойлағаннан ықпалдылық деңгейі төмендеу екенін көрсете бастады [91]. Яғни, кейінгі зерттеулер мектептің, ең болмағанда, бастауыш мектепте әлеуметтенудің күшті құралы екенін көрсетеді. Dostie-Goulet өз зерттеуінде отбасы мен достардың саяси мүдделердің ең күшті болжаушы екенін анықтады, ал мектептің ықпалы ең аз болатын қатарға жатады [92]. Koskimaа мен Rapeli (Koskimaа & Rapeli

2015) осыған ұқсас зерттеулерінде 16 мен 18 жас аралығындағы фин мектеп оқушыларының саяси әлеуметтенуіндегі мектептердің ролін зерттеген болатын [93]. Бұл мәнмәтін әсіресе ерекше болды, себебі Скандинавия елдерінде сауаттылық пен дауыс беру деңгейі жоғары. Осы сауалнамаға негізделген зерттеу барысында Koskimaа мен Rapeli отбасы мен қатарластардың мектепке қарағанда саяси мүдделерді дамытуда әлдеқайда маңызды рөл атқаратынын анықтады. Бастауыш мектепте білім беру әлеуметтенудің ең аз әсер етуші агенті болуы мүмкін, өйткені балалар осы уақытта отбасыларымен, яғни әлеуметтенудің ең ықпалды агентімен бірге өмір сүреді. Білім жастар колледжге түскенде әлеуметтенудің күшті болжаушысы болуы ықтимал.

Алайда психология профессоры М. Barrett бұл мәселеде қарама-қарсы пікірді ұстанады. Ол жастардың мектепте алатын білімі де маңызды деп есептейді. Егер мектептер оқушыларға сыныпта этикалық, әлеуметтік, азаматтық және саяси мәселелерді көтеруге, даулы тақырыптарды талқылауға мүмкіндік берсе, оларды өз пікірлерін білдіруге және әртүрлі көзқарастарды зерттеу үшін бір-бірін тыңдауға ынталандыратын болса, онда оқушылар саяси қызығушылық, сенім және білімнің жоғары деңгейіне жетеді, бұл өз кезегінде олардың болашақта дауыс беру ықтималдығын арттырады. Сондай-ақ, егер мектептердің өзі демократиялық болса және білім алушыларға сынып өкілдері, оқушылар кеңестері және жұмыс топтарындағы оқушылар өкілдігі арқылы ресми шешім қабылдауға қатысуға мүмкіндік берсе, бұл оқушылардың саяси қатысуы үшін де пайдалы. Егер мектептер азаматтық және саяси белсенділік үшін қажетті құзыреттерге бағытталған құзыреттілікке негізделген оқу бағдарламаларын қабылдаса, білім беру әсерлері одан әрі артады. Мұндай оқу бағдарламасы студенттердің білімі мен дағдыларын ғана емес, сонымен бірге олардың азаматтық және саяси әрекеттерді тиімді жүзеге асыруға қабілетті автономды агенттер ретінде әрекет ете алатындай құндылықтарын, көзқарастары мен сыни ойлауын кеңейтуге бағытталған. Осы нәтижеге жету үшін қажет құзыреттерге, сонымен қатар, саясатты білу және түсіну, сараптамалық және сыни ойлау, азаматтық ойлау, жауапкершілік, эмпатия, коммуникация және ынтымақтастық дағдылары, демократияны құрметтеу жатады [94].

Білім саяси әлеуметтену агенті ретінде кеңірек мәнмәтінде әрекет етеді, яғни білім ұлттың саяси мәдениетінің өте күшті болжаушысы болып табылады. Зерттеушілер бүкіл әлемдегі білім деңгейін зерттей отырып, саяси жүйенің түрі мен онымен байланысты көптеген әлеуметтік-саяси айнымалылар арасындағы байланысты табады. Танымал бұқаралық білім беру жүйесі демократиялық саяси жүйелермен байланысты. Төмен оқу үлгерімі авторитарлық саяси жүйелермен байланысты.

Көптеген Африка, Азия және Латын Америкасы елдерінде мектепке бару деңгейі жоғары емес және демократиялық көрсеткіштері өте төмен. Саяси құқықтар шаралары бойынша, демократиялық емес ұлттың мысалы ретінде Бангладештің көрсеткіштері төмен. Онда Үкіметке шамадан тыс өкілеттіктер беретін мемлекеттік қауіпсіздік туралы заңдар бар. Митингілер мен көшедегі

наразылықтар полицияның шамадан тыс күшіне тап болады. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық (соның ішінде өлім мен зорлау) басқа азаматтық құқықтардың бұзылуына жатады. Freedom House 1,0-ден 7,0-ге дейінгі шкала бойынша Бангладешті 4,0-ге бағалайды, бұл оны жартылай еркін елге айналдырады. Бангладештегі білім беру жүйесі қорқынышты рекордқа ие. Балалардың көпшілігі ешқашан мектепке бармаған.

Ал демократиялық процестердің жоғары бағасына ие болған Жаңа Зеландия Freedom House-тан 1,0 (еркін) баға алды; Жаңа Зеландияның барлығына кепілдендірілген азаматтық және саяси құқықтарымен танымалдығын білеміз. Білім беру саласындағы жетістіктер 16 жастағы адамдар үшін жалпыға бірдей және міндетті болып табылады және 19 жасқа дейінгі мемлекеттік мектептерде тегін. Алайда, Жаңа Зеландияда Австралияның байырғы тұрғындарынан ерекшеленбейтін маори тұрғындарының проблемалары бар екендігін айта кету керек. Маори Жаңа Зеландия халқының шамамен 15% құрайды және білім, жұмыспен қамту, табыс, денсаулық сақтау, тұрғын үй және қылмыстық сот төрелігі жүйесіндегі өтініштер негізгі халықпен салыстырғанда артта қалды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Батыс Еуропада академиялық білім айтарлықтай кеңейді. Мысалы, Германияда академиялық гимназияларға, содан кейін жоғары оқу орындарына жастар өте аз түседі. Көптеген жастар техникалық мектептерге барып, 16 жасында жұмыс істеді. Еуропа елдеріндегі білім деңгейі саяси басшылыққа, бизнеске, армиядағы офицерлерге және тіпті діни қызметкерлерге сайланумен тығыз байланысты болды. Германиядағы жалпы білім беретін мектептер мен университеттерге тегін бару (оқуға түсуге байланысты) арқылы білім беру базасын кеңейту қоғамның барлық жоғары билік пен іскерлік эшелондарына көбірек адамдардың қатысатынын білдіреді [94].

1.2.3 Бұқаралық ақпарат құралдары. Зерттеушілер бұқаралық ақпарат құралдары әлеуметтенудің салыстырмалы түрде жақында пайда болған агенті болғанымен, олар қоғамдық пікірге және біздің дүниетанымымызға қатты әсер ететінін атап өтті [96]. Медиа әлеуметтенудің негізгі параметрлері – әртүрлі құрылғылардың көмегімен белгілі бір медиа мазмұнға қол жеткізу, медианы пайдалану ұзақтығы және оған әсер ету, белгілі бір медиа жанрларға қатысты артықшылықтар [97] болып табылады. Теледидардан жаңалықтарды көріп, күнделікті газеттерде саяси өмір туралы оқи отыра, жасөспірімдер саяси акторлар мен процестермен танысады және саяси білім алады [83, 71]. Жылдар өткен сайын олар саясатқа қатысу қабілеттеріне сенімді бола бастады.

D. Owen бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін: «бұқаралық ақпарат құралдары демократиялық қоғамда бірнеше маңызды функцияларды орындайды. Олардың негізгі мақсаты – азаматтарға басшылық пен саясатқа қатысты ойластырылған шешімдер қабылдау үшін қажетті ақпаратты беру арқылы жұртшылықты ақпараттандыру. Олар қоғамдық мәселелерді талқылау үшін күн тәртібін белгілейді және саяси білдіру үшін форум ұсынады. Олар, сондай-ақ адамдарға ортақ себептерді табуға, азаматтық топтарды анықтауға

және әлеуметтік мәселелерді шешуге көмектесу арқылы қоғамдастық құруға ықпал етеді» деп анықтайды [98].

ҚР Заңы бұқаралық ақпарат құралдарына мерзімді баспа басылымы, теле-радиоарна, кинодокументалистика, аудиовизуалды жазба және интернет-ресурстарды қоса алғанда, бұқаралық ақпаратты мерзімді немесе үздіксіз жария таратудың өзге де нысандарын жатқызады [99]. Бұрын бұқаралық ақпарат құралдары, атап айтқанда, газеттер жас азаматтардың саяси тиімділігін дамытуда маңызды рөл атқарғаны анықталды. Алайда, теледидар, содан кейін соңғы онжылдықтарда ғаламтордың пайда болуымен, әсіресе, жас ұрпақ арасында газет оқырмандарының саны азайды [100].

Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы әлеуметтенудің басқа түрлерімен қатар саяси әлеуметтенуді зерттеу, негізінен теледидарға бағытталған, ХХ ғасырдың екінші жартысында теледидар батыстық үй шаруашылықтарының көпшілігіне енген кезде өсті [101].

ХХ ғасырдың 90-жылдарында бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі және қоғамның коммуникациялық құрылымдарының бүкіл сипаты айтарлықтай өзгереді. Электрондық БАҚ, әсіресе теледидар саяси құндылықтар жүйесін режимнен жеке тұлғаға қайта тарату процесінде маңызды рөл атқарады. М. Нерburn-нің пікірінше, қазір теледидардың жастарға тікелей өсіп келе жатқан әсерін де, жастармен қарым-қатынас жасайтындарға жанама әсерін де ескеру қажет [102]. Зерттеушілер американдық отбасылардағы орташа апталық көру уақыты жыл сайын 70-жылдардың басындағы 43 сағаттан 90-жылдардың ортасында 50 сағатқа дейін өсті. 1996 жылы аптасына орта есеппен 51 сағат 55 минут болды, бұл күніне 7 сағатқа жақын. Балалар аптасына орта есеппен 28 сағатты теледидар көруге жұмсайды. Прайм-таймда (сағат 19-дан 23-ке дейін) шамамен 7 миллион жасөспірім және 9-дан 10 миллионға дейін жасөспірім теледидар көреді, балалардың 54% жатын бөлмесінде теледидар бар [103].

Бұқаралық ақпарат құралдары көбінесе саяси рөлдерді, соның ішінде мемлекет қайраткерлері мен қоғам істеріне белсенді қатысатын азаматтарды бейнелейді. Танымал бұқаралық ақпарат құралдары саяси көшбасшыларды үнемі қайшылықты және азаматтық келісімге немесе ымыраға келе алмайтындығын бейнелейді. Бұл медиа жақтау сайлау кезінде күшейтіледі, себебі үміткерлер өздерінің жасанған сөздері мен жарнамаларында қарсыластарына аяусыз шабуыл жасайды. Әлеуметтену процестеріндегі бұқаралық ақпарат құралдарының рөлін анықтау қиын, өйткені ол мазмұн, мәнмәтін, мотивация, білім беру және мәдени фон сияқты көптеген факторлардың өзара әрекеттесуіне байланысты.

Garramone & Atkin теледидарлық жаңалықтардың әсері мен баспа газеттерін пайдалану жасөспірімдер арасындағы саяси білімнің күшті болжаушылары деген қорытындыға келгеннен кейін жаңалықтардың саяси әлеуметтенуге әсерін анықтады. Олар саяси әлеуметтенуді қазіргі оқиғалар туралы білім және «іргелі саяси білім» немесе американдық саяси жүйе туралы білім ретінде операциялды етті [104].

Atkin медиа және саяси әлеуметтену туралы көптеген зерттеулер «оқытудың ересек кезеңдеріне», сондай-ақ нәтиженің айнымалысы ретінде саяси немесе ағымдағы оқиғалар мен саяси қызығушылық туралы білімге бағытталғанын хабарлады [105].

Жалпы алғанда, саяси әлеуметтену зерттеушілері өздерінің күш-жігерін саяси білімге бағыттады, бұл ішінара көптеген зерттеушілер балалар мен жасөспірімдер арасындағы саяси әлеуметтенуді зерттеді [106, 107] және білімді өлшеуді күрделі бағалауға қарағанда жастарға қолдану оңайырақ екендігін алға тартты. Жалпы саяси әлеуметтену процестерін зерттейтін Sapigo сияқты көптеген американдық ғалымдар саяси мінез-құлық пен сәйкестік секілді статикалық және күрделі құбылыстарды қоспағанда, партияға мүшелік және дауыс беру тәртібі сияқты айнымалыларды байланыстыру арқылы сәтті нәтижелерге қол жеткізді (Sapigo, 2004) [108].

Жаңалықтарды тұтыну мен саяси әлеуметтену арасындағы байланысты зерттеудің көп бөлігі саяси әлеуметтенудің айнымалыларын пайдалану тәсілдеріне байланысты біршама проблемалы болып табылады. Сонымен, жеке және мемлекеттік жаңалықтар арналарын, радиоарналарды, газеттерді, апталық және айлық журналдар мен әлеуметтік желілерді (Facebook, Twitter және WhatsApp) қарау мен жас қалалық пәкістандықтардың саяси әлеуметтенуі арасындағы зерттеу біркелкі емес байланысты көрсетті. Мұнда саяси әлеуметтену саяси мүдде, ішкі саяси тиімділік және саяси қатысу (электоралды және электоралды емес) ретінде жедел болды. Осылайша, Ullah Mohammad Sahid алған зерттеу нәтижелері барлық жаңалық көздері мен ағымдағы оқиғалардың ішінде тек жеке жаңалықтар арналарына қол жеткізу саяси мүдделер, ішкі саяси тиімділік және сайлауға қатысы жоқ саяси қатысумен оң байланысты екенін аңғартты. Кез келген ақпарат құралдарындағы жаңалықтар мен ағымдағы оқиғаларға қол жеткізу респонденттердің сайлауға (дауыс беруге) қатысуымен байланысты емес [109]. Бұл зерттеу теледидардың толығымен әлеуметтену агенті ретінде әрекет етпейтінін айқындайды.

Алайда, басқа зерттеулер көрсеткендей, бәрі біркелкі емес. Калифорниядағы корей-американдық иммигранттар арасында жүргізілген сауалнама теледидар жаңалықтарын американдық саясат туралы білім алудағы әлеуметтенудің басқа факторларымен салыстырады. АҚШ-тағы теледидарлық жаңалықтарды газеттермен қатар жариялау сауалнамаға қатысқан корей иммигранттары үшін АҚШ-тың саяси білімінің оң болжамы болып саналады және басқа болжамдарға, соның ішінде оқу жылдарына қарағанда маңыздырақ болып келеді. Ұзақ уақыт бойы АҚШ тұрғындары мен ағылшын тілін жетік білетіндердің арасында газет – американдық ересектердің басқа зерттеулері сияқты саяси оқытудың негізгі болжаушысы ретінде әрекет етсе, АҚШ-та ұзақ өмір сүрмеген және ағылшын тілін білмейтіндер үшін теледидар жаңалықтары бұл иммигранттар үшін күшті болжаушы болып табылады [110].

Зерттеушілер, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық жағдай мен теледидарлық өмір салты арасындағы тікелей байланысты тапты. Табысы төмен адамдар теледидарды табысы жоғары адамдарға қарағанда көбірек

көреді. Ресми білімі бар адамдар теледидарды білім деңгейі төмен адамдарға карағанда аз сағат көреді [111]. D. German интернетке қолжетімділік бүкіл әлемге тарала бастағандықтан, бұқаралық ақпарат құралдары әлемдегі саяси әлеуметтенудің одан да маңызды агенті болады деп тұжырымдайды [62, б. 47].

1.2.4 Жаңа медиа. Интернет жаңа медианы дамытудың басым факторларының бірі болып табылады, себебі ол ақпаратты беру үшін мәтін мен кескіндер, бейнелер және дыбыстарды бір уақытта пайдалануға мүмкіндік береді. Ғалымдар «жаңа медиа» термині цифрлық технологияларға тәуелді және пайдаланушылардың мазмұнды құруға және таратуға белсенді қатысуын білдіретін платформаларды айтады. Жаңа медиа институты жаңа медианы «интернет және технология, кескін және дыбыс арасындағы өзара әрекеттесуге қатысты барлық нәрсеге қатысты қолданылатын жалпы термин» деп анықтайды. Жаңа технологиялар дамып, кеңінен енгізілгендіктен, жаңа деп саналатын нәрсе өзгеруді жалғастыруда. Міне, жаңа медианың бірнеше мысалдары:

- блогтар;
- электрондық пошта;
- музыкалық және теледидарлық ағындық қызметтер;
- әлеуметтік желілер;
- виртуалды және толықтырылған шындық;
- веб-сайттар [112].

Жаңа саяси медиа – бұл өзара әрекеттесу мен ынтымақтастықты қамтамасыз ететін платформалар мен желілерде саяси мазмұнды өндіруді, таратуды және бөлісуді жеңілдететін байланыс түрлері. Жаңа медиа орта серпінді және демократиялық басқару мен саясатқа елеулі әсер ететін жаңа, кейде күтпеген жолдармен дамуды жалғастыруда. Жаңа бұқаралық ақпарат құралдары мемлекеттік органдардың қалай жұмыс істейтінін, саяси көшбасшылардың қарым-қатынасын, сайлаудың қалай өтетінін және азаматтардың қалай қатысатынын түбегейлі өзгертті [98].

Жаңа медиа ақпаратты ескірген формаларға тән редакциялық немесе институционалдық цензуралардың араласуынсыз жеке адамдарға тікелей жібере алады. Осылайша, жаңа медиа саяси коммуникация процесіне тұрақсыздық пен болжамсыздықтың жоғарылауын әкелді. Интернетті пайдалануға дағдыланған және саяси мүдделері немесе көзқарастары күшті жастар цифрлық жергілікті тұрғындар үшін өз көзқарастарын білдіру және саяси және сайлау мәселелеріне қатысу үшін онлайн-медианы пайдалануға бейімділіктің артуы қол жетімділіктің, пайдаланудың қарапайымдылығымен, анонимділігімен және онлайн платформалардың қабылданған қауіпсіздігімен түсіндірілуі мүмкін. Жаңа бұқаралық ақпарат құралдары таратқан мазмұнның әртүрлілігі көбірек дауыстарды есту мүмкіндігі сияқты мүмкіндіктерді тудырды.

Pew зерттеу орталығы дамушы елдердегі жұртшылық саяси қатысудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынса да, әлеуметтік желілерге алаңдайтынын хабарлайды. Орташа алғанда, осы сауалнама жүргізілген 11 елде 44%

интернетті көбірек пайдалану саясатқа жақсы әсер еткенін айтса, ал 28% әсер негізінен нашар болды деп санайды. Тиімді жағына келер болсақ, онда орташа есеппен 78% интернетке, ұялы телефондарға және әлеуметтік желілерге қол жеткізу адамдарды ағымдағы оқиғалар туралы көбірек хабардар етті дейді. Ал әлеуметтік медианың кеңірек саяси процеске әсері туралы сұралғанда, осы 11 елдің тоғызшының көпшілігі қарапайым азаматтардың саяси процеске қатысу мүмкіндігін кеңейткенін айтты [113].

Жаңа медиа өзінің кең желілік мүмкіндіктерімен физикалық шекарадан тыс қоғамдастық құруға ықпал ете алады. Хейс пен Лоулесстің (Hayes&Lawless) пікірінше, бұқаралық ақпарат құралдарының саяси оқиғаларды дәстүрлі жариялауы қалың жұртшылықтың саяси қатысуының артуына байланысты болса да, жетекші журналистер қатысуды ынталандыруды өздерінің міндеті деп санамайды [114]. Бұқаралық мәдениеттің өнімін тасымалдаушы ретінде саяси әлеуметтенудегі БАҚ-тың рөлін талдай отырып, киноиндустрияның рөлін атап өтпеуге болмайды. Кино қоғамдық санаға әсер етудің кең мүмкіндіктеріне ие, сондықтан ол саяси және насихаттық мақсаттарда белсенді қолданылады [33].

Michelle S. Pautz зерттеуінде «Арго» (Argo) және «Нөмірі бірінші мақсат» (Zero Dark Thirty) фильмдерінің көрермендердің үкімет туралы қабылдауына әсерін зерттеді. Бұл зерттеу үшін қатысушылар бакалавриат студенттерінен алынды. Ол екі фильмді көргеннен кейін зерттеуге қатысушылардың көпшілігінің көзқарасы өзгергенін анықтады, олардың көп бөлігі үкіметке деген сенімнің жоғары деңгейін білдірді және оның жұмысына оң көзқараспен қарады. Қатысушылардың жартысына жуығы фильмдердің бірін көргенге дейін ұлт дұрыс емес бағытта жүріп жатыр деп ойлады, ал көргеннен кейін пессимизм айтарлықтай төмендеді. Бұл ретте көрермендердің 22 пайызы елдің бағыты туралы фильмді көргеннен кейін өз пікірлерінің жақсарғанын көрсетті, ал 76 пайызы дәл осындай пікірде болды, тек екі пайызы ғана бағалаудың нашарлағанын атап өтті. Бұл деректерді фильмдер бойынша бөле отырып, «Argo» көрермендерінің төрттен бірі елдің бағытын бағалаудың жақсарғанын айтса, ал «Zero Dark Thirty» көрермендерінің тек 18 пайызы бұл туралы өз ойларымен бөлісті. Көрермендерге үкіметке деген сенім деңгейі туралы қосымша сұрақтар қойылды. Көрермендердің көпшілігі фильмге дейін де, одан кейін де (сәйкесінше 51% және 60%) үкіметке ең көп немесе әрқашан дерлік сенетінін көрсетті. Алайда фильмді көргеннен кейін көрермендердің сенім деңгейі сәл жоғарылағанын айтуға болады [115].

Зерттеулерге сүйене отырып, әлеуметтенудің қай агенті немесе агенттері ең маңызды әсер ететіні туралы мәлімдеме жасау қиын. Нақты саяси мәселелер туындаған жағдайда қай агент ең ықпалды болғанын айту да мүмкін емес. Gumbert айтуынша, (Gumbert, 1987), әдістемелік мәселелер осы сұрақтарға жауап іздеуге ұзақ уақыт кедергі келтіруі ықтимал. Бірінші мәселе – зерттеу барысында әлеуметтену агенттерін оқшаулау мүмкін емес. Агенттер бір уақытта жұмыс істейді, бір-бірімен байланысады, бір-біріне әсер етеді және әртүрлі саяси және әлеуметтік-экономикалық құрылымдарда, мәдениеттер мен

процестерде жұмыс жасайды. Екінші мәселе, кез келген түрдегі әсерді әлеуметтік ғылымдарды зерттеудің қолданыстағы әдістері мен тәсілдерін қолдана отырып өлшеу өте қиын [116].

Кейбір зерттеушілер жастардың өздерінен олардың саяси білімдері мен көзқарастарына (мысалы, белгілі бір саяси мәселеге қатысты) не әсер етті деп ойлайтынын сұрады. Нидерландыда De Honda [117] он сегіз және он тоғыз жасар жасөспірімдерден саясатпен қай арналар байланыста болғанын және оларға қай арналар ең көп әсер еткенін сұраған болатын. Көбінесе радио мен теледидардағы бағдарламалар деп аталды. Саясатқа арналған газет-журнал мақалалары екінші орынға ие болды, содан кейін «жеке мектеп пәндері бойынша саясатты талқылау», саясат туралы үйде/ата-аналармен пікірталас. Ең ықпалды ретінде радио мен теледидардағы саясат туралы бағдарламалар атап өтілді. Мектеп екінші орынға ие болса, одан кейін тағы үш канал келтірілді. Әлеуметтенгендердің не болғаны және шынымен не болғаны туралы айтқандары міндетті түрде бірегей емес.

Daniel B. German технология мен оның әсерін зерттеу арасында сөзсіз артта қалушылық бар, сондықтан бұл қатынастарды анықтауға күш салу ешқашан аяқталмайды [75] – деген пайымды оймен бөліседі. Кейбір ғалымдар үшін жастардың саяси көзқарастарды қалыптастырып, саясатпен айналысу процесі лайықты және маңызды зерттеу тақырыбы болып табылады [118].

1.2.5 Саяси жүйе саяси әлеуметтенудің агенті ретінде. Саяси әлеуметтену мен Саяси жүйелер арасындағы байланысты зерттеуде олар сұраққа жауап іздейді: қандай саяси білім, пікірлер, көзқарастар, дағдылар, мінез-құлық ниеттері мен мінез-құлық үлгілері нәтиже болып табылады немесе қандай саяси жүйелердің жұмыс істеуіне ықпал етеді?

Көптеген басылымдарда зерттеушілер саяси білім мен демократияның байланысына назар аударады. Тұрақты демократияның саяси қатысуға деген қажеттілік, (ұлттық) ынтымақтастық сезімі және отандастармен байланыс, демократиялық жүйеге қосылу және оның заңдылығына сену, саяси тиімділік, демократиялық көзқарас, белгілі бір ережелер бойынша келіспеушіліктерді шешуге дайын болу, мысалы, зорлық-зомбылықтан аулақ болу секілді мәдени алғышарттары жиі аталады. Белгілі бір қоғамдағы саяси демократия дәрежесі демократияның негізгі қағидаттары неғұрлым жиі және қарқынды сақталса, соғұрлым жоғары болады [119].

Бұл зерттеулердің нақты деректері жоқ болғандықтан өзара тәуелділік бағытындағы ойлау сызықтары себеп-салдар байланысын насихаттайтын дәлелдерге қарағанда шынайы болып саналады. Саяси жүйе қазіргі саяси мәдениетке негізделген және сонымен бірге бұл мәдениетке ықпал етеді. Саяси жүйе көптеген және өте аз ақпарат бере алады. Саяси жүйедегі процестер халықты азды-көпті қызықтыруы мүмкін, бұл олардың жалпы саясатқа деген қызығушылығына әсер етуі ықтимал. Саяси жүйе азаматтардың талаптарына азды-көпті ашық болуы мүмкін, бұл өз кезегінде саяси тиімділікке ықпал етеді. Бұл мәселе бойынша келешекте зерттеулер жүргізу қажет.

Мұндай зерттеудің негізгі бағыты – қандай саяси білім, дағдылар, көзқарастар, мінез-құлық ниеттері және мінез-құлық үлгілері демократияның бір немесе басқа түрі үшін қаншалықты қажет екендігін анықтау болуы тиіс. Жеке адамдар немесе топтар саясат пен мемлекетке қатысты өздерінің жеке басын қалай көретінін түсіну елдің саяси жүйесі мәнмәтініндегі жастардың саяси әлеуметтенуін талдау үшін өте маңызды. Академиялық әлеуметтанулық сөздіктегі саяси әлеуметтену, қысқаша, адамдардың саяси көзқарастар мен құндылықтарға қосылу процесі ретінде ұсынылады [120].

Саяси әлеуметтену процесін зерттеу барысында әртүрлі бағыттар мен ғылыми мектептер теорияларды, тұжырымдамаларды қалыптастырды және дамытты, саяси әлеуметтенудің негізгі модельдері анықталды. Дегенмен, қалыптасқан теориялар мен тұжырымдамалар жаңа тарихи шындықтарды ескере отырып, қайта қарастырылады және қайта бағаланып, жаңа мағыналарға ие болады. Әлеуметтанушылар саяси әлеуметтенудің әртүрлі анықтамаларын береді. Сонымен, «саяси әлеуметтену» терминінің авторы Нуман оны «әр түрлі қоғамдық ұйымдар делдал болған, оның әлеуметтік жағдайына сәйкес келетін әлеуметтік заңдылықтарды жеке зерттеу» деп анықтады [121]. Aberle саяси әлеуметтенуді «адамдарға дағдыларды (білімді қоса алғанда), ақыл-ойдың қазіргі немесе күтілетін рөлдерін орындау үшін қажетті мотивтер мен көзқарастарды (және олар жалғасатын) қалыптастыратын әлеуметтік әрекет үлгілері немесе әрекет аспектілері» деп анықтады. жаңа рөлдерді игеру қажет» деп түйіндеді [122]. Ал D. Easton саяси әлеуметтену бұл «адамдар саяси бағдарлар мен мінез-құлық үлгілерін алатын даму процестері» деп атады [123]. Бір топ зерттеушілер буыны соңғы бірнеше онжылдықта саяси әлеуметтенуді білім, дағды және құзыреттілік тұрғысынан қарастырып келеді. Сонымен, С. Austin мен J. Nelson сынды ғалымдар «бұл адамдардың әлеуметтік саяси мәдениетте сауатты жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін тиісті білім, дағдылар мен бейімділіктерге ие болу процесі» деп санайды [124]. Eisenstadt пікірінше, қарым-қатынас пен оқыту өте маңызды және осы мәнмәтінде анықтама береді: саяси әлеуметтену – бұл «жеке адам бірте-бірте қандай да бір ортақ қарым-қатынасқа түсетін басқа адамдардағы қарым-қатынас пен оқыту». R. Ball ойынша саяси әлеуметтенуді «саяси жүйе туралы көзқарастар мен түсініктерді орнату және дамыту ретінде» анықтайды [125]. Жоғарыда келтірілген анықтамалар мен көзқарастардың синтезі саяси әлеуметтену – бұл саяси жүйеге деген көзқарас пен қоғамдық пікірді қалыптастыруға, азаматтарды саяси шешімдер қабылдауға белсенді қатысуға дайындауға және ұлттың саяси мәдениетін дамытуға ықпал ететін процесс екенін көрсетеді.

Осылайша, саяси әлеуметтену – бұл елдің саяси өміріне қатысты әлеуметтік бірлікті әлеуметтендіретін, осылайша азаматтық қоғам мен мемлекет арасындағы байланысты орнататын өмірлік процесс. Бұл жеке адамдардың тәжірибесі мен мінез-құлқына ғана емес, сонымен бірге осы адамға жататын топқа да қатысты [73, б. 64]. Ол жеке адамдар мен топтардың көмегімен саяси тұрақтандыру мақсатына жетуге бағытталған. Саяси әлеуметтену бізге қоғамдағы саяси мәдениет пен субмәдениеттің моделі туралы

түсінік беріп қана қоймайды, сонымен қатар қоғамды әлеуметтендіру процесінде белгілі бір қасиеттер мен элементтер сақталатын немесе өзгертілетін нүктені табады [126].

Саяси әлеуметтену адамдарға саяси әлем туралы хабардарлықты дамытуға және саяси оқиғаларды бағалауға, пайымдауға және түсінуге көмектеседі. Адам саяси әлеуметтендірілген кезде, демократиялық жүйені сақтау үшін қажетті негізгі нұсқауларды игеруге мүмкіндік беретін саяси бағдарлар мен мінез-құлық үлгілерін алады. Саяси әлеуметтену процесінде адам негізгі бағдарлардың үш түрін – саясаттың жұмыс істеуіне байланысты білім, құндылықтар мен көзқарастарды алады. «Бұл әлеуметтік және саяси жүйе арасындағы маңызды байланыс. Ол өмірдің әр кезеңінде барлық ресми, бейресми, қасақана, жоспарланбаған оқытуды қамтиды. Саяси әлеуметтену тұрақты Үкімет пен демократия үшін өте маңызды саяси көзқарастар мен әлеуметтік артықшылықтарды зерттеуге көмектеседі» [73, б. 55].

Ұлттық бірегейліктің дамуы және оның азаматтыққа әсері әдебиетте аз зерттелген. Саяси әлеуметтену мәнмәтініндегі сәйкестікті зерттеу тұлғаның табиғатын, жеке тұлғаның өсуі мен даму процестерін, сондай-ақ жеке тұлғаға макро және микроорталық әсерлер арасындағы байланыс туралы мәлімдемені қарастырады [127].

Американдық академиялық ортада саяси сәйкестікті зерттеу *Америка Құрама Штаттарында тұратын иммигранттар өздерінің саяси ерекшеліктеріне ие болу мәнмәтінінде қарастырылады және бұл процесс бірінші және екінші буын американдықтар үшін қалай ерекшеленуі мүмкін, өйткені ғалымдар иммигранттар табиғи түрде өздерінің бұрынғы ұлтын артта қалдырып, американдықтар ретінде анықтағысы келеді деп есептеді* [108, б. 19].

Адамдар «ортақ тағдыры бар қауымдастықтарға» негізделген жаңа тіркемелерді дамыта алады, олардың мүшелігі ұлтпен немесе нәсілдік/этникалық қауымдастықпен сәйкестендіруге емес, өзара қажеттілік пен жалпы осалдыққа негізделген [128]. Callan пікірінше қоршаған ортаға және жаһандық жылынуға, азық-түлік пен ауыл шаруашылығына, әскери араласуға, кедейлік пен нәсілшілдікке қатысты мәселелер адамдарды өздерінің тағдырлары өз елдері мен мәдениетінен тыс басқа адамдардың тағдырларымен тығыз байланысты екенін түсінуге әкелді. Қарым-қатынастың осы ықтимал өзгерістеріне сәйкес ғалымдар ұлттықтан жоғары институттардың әлем азаматтарын саяси әлеуметтендірудегі рөлін ескеруі керек (Callan, 2004) [129].

D. Owen зерттеушілерге «қоғамда саяси әлеуметтенудің қалай өтетінін зерттеу мәңгілік қозғалыстағы нысананы көрсетумен бірдей» деп әділ айтқан еді. Әлеуметтену агенттерінің әрекеті нәтижесінде қандай азамат пайда болатынын болжау ғалымдар мен мұғалімдер үшін мәңгілік міндет болып табылады. ХХІ ғасырдағы саяси әлеуметтенуді және оның азаматтыққа әсерін жақсырақ түсіндіру үшін теорияны дамыту тұрғысынан да, дәлірек эмпирикалық тақырыптар бойынша да әлеуметтенуді зерттеуде инновациялар қажет. Маңызды мәселелерді қарастыру керек, соның ішінде: сіз ұлттық

бірегейлік пен сүйіспеншілікті қалайтындармен салыстырғанда жалпы мүдделері бар жаһандық қауымдастық азаматтарына қалай қарайсыз? Технология азаматтардың жеке басын, сенімдерін, құндылықтарын және қатысуын дамытуға қалай ықпал жасады? Ондаған жылдар бойы жүргізілген зерттеулер саяси әлеуметтенудің күрделі құбылысының бетіне ғана әсер етті және осы саладағы прогресс мүмкіндіктері жасөспірім мен ересек жаста көптеген қызықты жолдарды ашады» [98].

Саяси сәйкестендірудің мәнін процесс ретінде анықтау және түсіну үшін алдымен академиялық түсіндірмелерге жүгінейік. Саяси сәйкестендіру (ағылш. political identification) саяси процестің субъектісінің өзін белгілі бір саяси ұстаныммен сәйкестендіруі және оны саяси қатынастардың басқа субъектілері мойындауы ретінде анықталады. Сәйкестендіру процесінің нәтижесі – саяси сәйкестілік. Brubaker, Cooper еңбегінде бұл былайша түсіндіріледі: «Саяси сәйкестендіру – бұл адамның өзінің қатысу тәжірибесін басқалардың ұстанымына қатысты қатысу кеңістігіндегі ұстанымын анықтау мақсатында оның психикалық дербестігі мен психикалық тәуелділігін анықтайтын әртүрлі қауымдастықтардың сәйкестендіру ресурстарын жүзеге асыру қабілеті ретінде түсіну процесі (Brubaker R., Cooper F., 2000) [130]. Соңғысының арақатынасы, сәйкестендіру – психикалық қатысу кеңістігін анықтай отырып, оның жеке немесе артикуляция және мүдделерді біріктіру жөніндегі әлеуметтік топтың құрамында, оның ұстанымы мен билігіне әсер ететін тиісті институттарды қалыптастыруда қатысу сипатын анықтайды, саяси сәйкестендіру саяси қатысуды институционализациялау механизмінің жұмыс істеуімен бірге жүретін рационализациямен, мағыналық тұжырыммен, түрлермен байланысты [131, б. 182]. Қарапайым түрде, бұл процесс, оның барысында адам өзін белгілі бір топқа жатқызады, оның мақсаттары мен мүдделері өздерінікі ретінде қабылданады [132].

Саяси сәйкестендіру өзінің сипаттары бар саяси қатысу кеңістігінде жүзеге асырылады: құрылымдық, өлшемдік, объективтілік, субъективті (ұйымдастырушылық, акционерлік) және сәйкестендіру-психикалық компоненттер [131, б. 183]. Саяси сәйкестендіру жеке және топтық деп ажыратылады. Жеке саяси сәйкестендіру адамның өзін белгілі бір саяси ұстаныммен немесе топпен байланыстыруын қамтиды. Саяси қатынастарға қатысушылардың топтық саяси сәйкестендіруі деп топтық әлеуметтік-саяси құндылықтарға, идеологиялық бағдарларға және/немесе ортақ (ұқсас) саяси мәртебеге ие болуға негізделген топтық бірлік сезімі түсініледі.

Демократиялық дамыған батыс елдерінде саяси сәйкестендіруге қатысты отбасылық дәстүр, көзқарастар және ортақ құндылық ретінде берілетін партиялық бейілділік туралы жиі айтылады. Мысалы, Америка Құрама Штаттарындағы сайлау зерттеулері саяси мінез-құлықты зерттеудегі ең маңызды тұжырымдаманы анықтады: ол – партияны анықтау. Бұл тұжырымдама партияның сәйкестендіруін таңдаулы саяси партияға ұзақ мерзімді әсерлі байланыс ретінде анықтайды. Dalton айтуынша, зерттеулер көрсеткендей, бұл партиялық сәйкестендіру орташа адамның көзқарасы мен

мінез-құлқын анықтайтын күшті белгі болып табылады. Партиялылық, әдетте, үміткерлер мен проблемалар өзгерген кезде де, өздері қалаған партияны үнемі қолдайды. Партиялық байланыстар адамдарды өз партияларын қолдау үшін дауыс беруге және сайлау науқаны кезінде партияда жұмыс істеуге жұмылдырады. Көптеген адамдардың күрделі саяси мәселелер туралы шектеулі ақпаратын ескере отырып, партиялық байланыстар қандай ұстанымдарды сақтау керектігі туралы түсінік береді. Бүгінгі таңда кез келген демократиялық елдегі сайлауалды сауалнамалар партияны сәйкестендіру мәселесін қандай да бір түрде қамтиды. Оның саяси мінез-құлықты түсінудегі басты рөлі оның себептері мен салдарын үнемі зерттеуді тудырады. Сонымен қатар, қазіргі заманғы демократиялардың көпшілігінде бұл партиялық байланыстардың әлсірегені туралы дәлелдер көбейіп келеді, бұл партиялылық әлсіреген жағдайда саяси өмірдің қандай болатындығы туралы сұрақтар туғызады [133].

Abramson және т.б. зерттеуінде бұны «партиялық сәйкестендіру бұрынғыға қарағанда қазір біршама маңызды болмауы мүмкін, алайда ол әлі де саяси бағыт пен мінез-құлықты түсіндірудің өте маңызды факторы болып табылады» - деп түсіндіреді (Abramson, Aldrich and Rhode, 2003) [134].

Партияны сәйкестендіру, әдетте, адамдар өздерін демократтар, республикашылдар немесе тәуелсіздер деп санайтындығын сұрау арқылы өлшенеді. Содан кейін олардың демократтар немесе республикашылар екенін көрсететіндерден олардың күшті немесе әлсіз демократтар немесе республикашылар екенін сұрайды, ал өздерін тәуелсіз деп санайтындардан екі саяси партияның біріне жақынырақ сезінетіндерін сұрайды. Бұл жеті есе жіктеуді береді: күшті демократтар, әлсіз демократтар, демократтарға жақын тәуелсіздер, партиялардың ешқайсысына жақын емес тәуелсіздер, республикашыларға жақын тәуелсіздер, әлсіз республикашылар және күшті республикашылар. Бұл жеті балдық партияны сәйкестендіру шкаласы деректер жиынында орналасқан.

Pew Research Center (2022) мәліметтері бойынша, әр партияның оннан төрт бөлігі (республикашылардың 40%-ы, демократтардың 45%-ы) өз партиясының мүшелері болып табылатын адамдармен көптеген ұқсастықтардың болуы олардың тиесілі болуының басты себебі екенін айтады [135]. Партиялық сәйкестендіру және негізгі саяси құндылықтар бұқаралық сенім жүйелерінің негізінде жатыр [136]. Олардың саяси бағалауға, пайымдауға және шешім қабылдауға әсері кең және терең [137].

Ал жаңа демократиядағы жағдай басқаша, онда адамдар сайлауға қатысуды үйренеді. Орталық және Шығыс Еуропаның, шығыс Азияның және Африканың жаңа демократиялары сияқты елдерде демократиялық тәжірибе ата-аналар үшін де, олардың балалары үшін де жаңа болып табылады. Шынында да, ата-аналарға жаңа демократиялық жүйеге бейімделу қиын болуы мүмкін, әсіресе алдыңғы жүйеде сайлау орын алмаса. Демек, партиялық байланыстар қалыптасқан демократияда осы бірегейлікті нығайтатын отбасылық және әлеуметтік дәстүрлерге негізделмеген. Сайлауға қатысатын саяси партиялар да жаңа және сайлауда партиялық құрамның өзгеруі ықтимал.

Әрине, бұл факторлар партиямен сәйкестендіруді қиындатады [133]. Сингапур мәнмәтініндегі саяси әлеуметтенуді зерттеу: «Сингапурдағы саяси пікірталастар көпшілік алдында көтермеленбейтіндіктен, жақын жерде ата-аналармен болатын ақпарат алмасу, тығыз отбасылар және жұмыста және мектепте қатарластарымен саяси көзқарастармен бөлісу жастардың саяси мінез-құлқына көбірек әсер етуі мүмкіндігін» көрсетті [84, б. 60].

Мемлекет қазіргі заманның барлық ерекшеліктеріне ие емес, ұлттық мемлекеттік сәйкестендіруді қалыптастыру процесі әлі аяқталмаған, күшті аймақтық, әлеуметтік, мәдени қайшылықтар мен ерекше дәстүрлер бар елдерде кез келген әлеуметтік топқа, аймаққа, жергілікті елді мекенге және т.б. мүшелік сезімімен байланысты саяси сәйкестендіру басым болуы ықтимал [130, б. 56].

Сәйкестендіру әлеуметтік немесе саяси қозғалыстың драйвері болуы әбден мүмкін [138]. Әлеуметтік сәйкестендіруді орнату үшін жастар «көпшіліктің соңынан еруге» бейім және өздерін белгілі бір топтарға жатқызады (Ashforth & Mael, 1989), сондықтан олар көпшіліктің қолдауына ие ұстанымды немесе кандидатты қолдауды таңдайды. Сонымен қатар, топтың кейбір мүшелері пікірталас кезінде саяси қызметке қатысуға ниет білдірсе, басқалары оларға қосылуға және осындай қатысуға ықпал етеді [139].

Тұжырымдай келе, саяси әлеуметтенудің әртүрлі агенттері саяси жүйені жақсы түсінуге ықпал етеді және қарым-қатынас барысында адам саяси жүйе үшін маңызды деп саналатын идеяларды, құндылықтар мен сенімдерді қолдауға тырысады. Бұл адамдар арасындағы жақсы қарым-қатынасқа мүмкіндік береді, оларға азаматтардың ұлтқа қатысты рөлі және олардың саяси мінез-құлқы туралы білім береді.

Алайда, әр түрлі саяси мәселелерге қатысты қандай әлеуметтену агенттері және қандай әлеуметтендірушілер білімге, пікірлерге және т.б. ең көп әсер еткені туралы зерттеулер әлі де болса қажеттілікті туындатады.

1.3 Интернет технологиясы мен әлеуметтік желілердің студент жастардың саяси көзқарастарына әсері

Жастар көбінесе саясатқа сенбейтін, саяси қатысуға мүдделі емес деп сипатталады. Алайда, жаңа онлайн БАҚ-ның пайда болуы – қазіргі таңда саясатқа бұрын қолжетімді болмаған тәсілдермен қатысатын жастар арасындағы саясатқа деген көзқарастың біртіндеп өсуіне әкелді. Оның ішінде ерекше орынға ие болып отырған – әлеуметтік желілер – саяси жаңалықтар мен миллиондарға ықпал етудің маңызды қайнаркөзіне айналуда.

Қазіргі жастар интернетпен бірге өсіп, жаңа технологияларды тез игеруде. «Дотнет ұрпағы», «желі пайдаланушылары» немесе «цифрлық көшпенділер» деп әртүрлі атайтын бұл жас ұрпақтың жаңа технологияларды тиімді пайдалану үшін цифрлық дағдылары ғана емес, сонымен қатар бұл технологиялардың олардың өміріне соншалықты интеграцияланғаны сонша, онлайн кеңістік «табиғи» әлем болып табылады, онда олар әрекет етеді немесе өз көзқарастарын білдіреді [140]. Шынында да, Boulianne әлеуметтік желілердің трансформациялық әлеуеті интернет төңкерісінен кейін өскен жастар үшін

қолжетімді болуы мүмкін деп болжайды, себебі олар әлеуметтік желілерді белсенді пайдаланады және олардың саяси сәйкестендіруі мен әдеттері әлі де қалыптасуын жалғастырып жатыр. Осылайша, жастардың бұл ұрпағы әлеуметтік желілер мен жалпы интернеттің жұмылдыру әлеуетін көрсететін бірінші ұрпақ бола алады [141].

Интернеттегі өзіндік ақпараттар ағыны мен коммуникация мәдениеті қалыптасқан әлеуметтік желілер сияқты құбылыстың пайда болуын атап өту қажет. Бұл әлеуметтік желілердің саяси өмірдегі рөлі, сондай-ақ олардың студент жастардың саяси санасына әсер ету дәрежесі де зерттеушілік қызығушылықтың проблемалық өрісі мен мәнін құрайды. Қазақстандық зерттеуші Е.Б. Токтаров блогерлер мен желілік қауымдастықтар әлеуметтенудің жаңа агенттеріне айналуға деп көрсетеді. Алайда, желідегі қауымдастықтар қолданушылардың белсенділігіне негізделгендіктен, виртуалды әлеуметтік өзара әрекеттесулердің мазмұны дәстүрлі әлеуметтену нәтижесінде пайдаланушылар қандай нормалар мен құндылықтарды меңгеретініне байланысты болады [142].

Осы орайда жаңа ұрпақтар ерекшеліктері туралы талдауға назар аударамыз. Ұрпақтар мәселесін әлеуметтанулық талдау, әдетте, Karl Mannheim «Ұрпақтар мәселесі» классикалық мәтініне сілтеме жасаудан басталады, ол ұрпақтар феномені тарихи даму динамикасының негізгі генетикалық факторларының бірі деп есептеді. Өзінің бастапқы нүктесінде әлеуметтік құбылыс ретінде «ұрпақ» жас бірлігімен анықталатын «жергілікті тұлғаның ерекше түрі» болып табылады. Бірақ, Мангейм бойынша, ұрпақ бір хронологиялық кезеңде өмір сүру арқылы емес, адамның өміріне айтарлықтай ықпал ететін оқиғаларда өмір сүру арқылы анықталады [143]. Қазіргі заманғы жастардың әлеуметтенуі ақпараттық технологиялардың шарықтап дамыған дәуірімен ерекшеленеді. Ұрпақтардың ең танымал классификациясы, оның ішінде академиялық қоғамдастықтан тыс, Нил Хоуи мен Уильям Штраустың жіктемесі. Олар жастан басқа ұрпақтар әртүрлі жағдайлардың (әлеуметтік, саяси, экономикалық, технологиялық оқиғалар) әсерінен қалыптасатын құндылықтардың сипатымен анықталатынын айтты. Жиырма жылдық қадамды таңдай отырып, олар Америка Құрама Штаттарының материалы бойынша туған жылдарына қарай келесі ұрпақтарды ажыратады:

- ең ұлы ұрпақ, жеңімпаздар буыны (1900–1923);
- үнсіз ұрпақ (1923–1943);
- бэби бумер ұрпақ (1943–1963);
- X ұрпақ немесе белгісіз ұрпақ (1963-1983);
- Y ұрпағы немесе желінің буыны, миллениалдар (1983-2003);
- Z ұрпақ (2003–2023).

Біздің диссертациялық тақырыптың нысаны қазіргі заманға студент жастар болғандықтан, туу туралы демографиялық белгісі бойынша Y ұрпағы немесе миллениалдар мен Z буынының ерекшеліктерін олардың саяси әлеуметтануына әсер етуші сандық дәуірмен байлаыстыра отырып, талқылау орынды.

Біз бұл Z, жаңа ұрпақ туралы не білеміз? Біз оның алдыңғы ұрпақтардан кейбір маңызды жағынан ерекшеленетінін білеміз, бірақ көптеген жағынан өзінен бұрынғы миллениал ұрпаққа ұқсас. Z ұрпағы бұрынғы ұрпаққа қарағанда нәсілдік және этникалық жағынан әртүрлі және олар ең білімді ұрпақ болу жолында. Олар, сондай-ақ смартфондардан бұрын болған әлем туралы жады аз немесе мүлдем жүрдай цифрлық аборигендер [144]. Сонымен, Z ұрпақ инновация мен технологияға жақын және коммуникацияға ашық, командалық жұмыстарға бейім болып келеді.

Дегенмен, олардың негізгі әлеуметтік және саяси мәселелерге көзқарастары туралы айтатын болсақ, олар миллениалдарға өте ұқсайды. PEW зерттеу орталығының 2018 жылдың күзінде (коронавирус індетінен бір жылдан астам бұрын) 13 және одан жоғары жастағы американдықтар арасында жүргізген сауалнамасы миллениалдар сияқты, Z-тер прогрессивті екенін және үкіметті жақтайтынын көрсетті; олардың көпшілігі елде нәсілдік және этникалық әртүрліліктің өсіп келе жатқанын байқайды – бұл әрине жақсы нәрсе, оған қоса олардың саны Құрама Штаттарды басқа елдерден жоғары деп санайтын аға ұрпақтарға қарағанда азырақ.

PEW зерттеуінің нәтижесі бойынша 2020 жылғы сайлаушылардың арасында оннан бірі американдықтардың жаңа ұрпағы – Z ұрпағы. Бұл ұрпақ өкілдерінің көпшілігі әлі дауыс беруге жасы жетпеген, бірақ олардың ішіндегі ең үлкені 23 жаста; алайда шамамен 24 миллион адам қарашада дауыс беруге мүмкіндік алған. Ал олардың саяси ықпалы алдағы жылдарда да тұрақты түрде өсе бермек деп күтіледі, өйткені олардың саны жылдан жылға дауыс беру жасына жетіп отырады.

Жаһандық экономикалық дағдарыс кезінде кәметтік жасқа толған миллениалдардан айырмашылығы, бұл ұрпақ рекордтық төмен жұмыссыздықпен сипатталатын мықты экономиканы мұра етті. Алайда, мұның бәрі қазір өзгерді, өйткені COVID-19 елдің әлеуметтік, саяси және экономикалық ландшафтын өзгертті. Мүмкіндіктер әлеміне үңіліудің орнына, Z ұрпағының назары қазір белгісіз болашақта.

2020 жылдың наурыз айындағы PEW зерттеу орталығының сауалнамасында Z ұрпағының жартысы (18 бен 23 жас аралығында) олардың немесе олардың үй шаруашылығындағы біреудің індетке байланысты жұмысынан айырылғанын немесе жалақысы қысқартылғанын хабарлады. Бұл миллениалдар (40%), X ұрпақ (36%) және бэби бумерлер (25%) үлестерінен айтарлықтай жоғары. Сонымен қатар, жұмыс орындары туралы мәліметтерді талдау барысында, жас қызметкерлердің коронавирустық індетке дейін де жұмыс орындарын жоғалтуға әсіресе осал екенін көрсетті, өйткені олар көбінде тәуекелі жоғары қызмет көрсету саласында басым.

Жаһандық қоғамдық-саяси қозғалыстар дәуірінде Gen Z және миллениалдар белсенділік пен әлеуметтік өзгерістерді жеделдету үшін цифрлық медианы пайдаланады. Z буынының 60%-ы және миллениалдардың 39%-ы әлемге өз ықпалын тигізгісі келеді. Осы екі ұрпақтың белсенділері технологияны жақсы біледі және өз істеріне назар аудару үшін Twitter,

Instagram және Facebook сияқты әлеуметтік арналарды пайдаланады. Ең бастысы, әлеуметтік желілер наразылықтарға, митингілерге және ұйымдастырылған шерулерге жылдам жауап беру уақытын береді. 10 жыл бұрын наразылық акцияларын ұйымдастыруға апталар қажет болса, миллениалдар мен Gen Z смартфонның қарапайым көмегімен жиналып, кликтивистер деген лақап атқа ие бола алады [144].

2007 жылы алғаш iPhone шығарылғанда ең үлкен Z ұрпақ 10 жаста болды. Олар жасөспірім болған кезде интернетке қосылудың негізгі құралы мобильді құрылғылар, Wi-Fi және оптикалық-талшық арқылы болды. Әлеуметтік желілер, тұрақты байланыс және ақылы ойын-сауық – бұл ұрпақтардың күнделікті өмірі және бұл олардың нені шынай немесе оны басқаша деп санайтын нәрселер туралы көзқарасын өзгертті. Бұл ұрпақ саясаткерлер қолданатын барлық маркетинг әдістерін өзгертуге мәжбүр етті, өйткені олар Интернетте көп уақыт өткізеді. Саясаткерлерге саяси партияларға көзқарастары мен идеялары дәстүрлі идеялардан мүлде ерекшеленетін және дәстүрлі әдістермен ықпал етуі қиынырақ бұл топқа әсер етудің жаңа стратегияларын талдауына тура келді [145].

Әлемде интернеттің жалпы телефон арқылы бұқаралық таралуы 1990 жылдан басталса, Қазақстанға интернеттің бұқаралық таралуы 1999 жылы бірінші қыркүйектен бастап «Қазақтелеком» өзінің филиалдары арқылы «Зона интернет» атты жобасын жасауынан басталады. Сондықтан, Қазақстанда, қазіргі студент жастар нағыз Z буынды ұрпақ. Өйткені оларды өсуін, әлеуметтік ортасында әртүрлі әлеуметтік желілер мен интернет қосымшалардың дамуы қарқын болды.

2022 жылдың басында Қазақстанда 19-23 жаста 1 млн 161 мың адам болды, бұл бүкіл 14 пен 29 жас аралығындағы 3 млн. 800 жастардың [146] шамамен 31%-ды құрады. 26 желтоқсандағы өзгертулер мен толықтырулар енгізілген «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес 14 пен 35 жас аралығындағы азаматтар Қазақстан Республикасының жастары болып табылады және олардың саны 5 726 627, олардың ішінде 2 915 985 ерлер, 2 810 642 әйел адамдар. «Қазақстандық «Z ұрпақ» кім?» деген сұраққа алынған онлайн БАҚ контентін талдау олар туралы келесідей ақпарат береді:

- оларды кедей, бірақ жаңа заманға барынша төселген ұрпақ;
- цифрлы қызметтерді көп тұтынады;
- олар табиғатынан креативті, шығармашыл, идея тудырғыш, амбициясы жоғары келеді;
- еңбекке, ақшаға, демалыс түріне қатысты көзқарасы дәстүрліден ерекшеленеді;
- бос жұмысқа уақыт құртқысы келмейді, үйренері бар, мотивация берерлік жұмыстарды қош көреді. Егер бұрынғы ұрпаққа жұмыссыз жүру ұят болса, бұларға ондай ұғым жат;

– бірден жалақысы жоғары жұмысқа орналасқысы келеді, бұрынғы ұрпақ бәрін төменнен бастап, мансап баспалдағынан өтіп барып, еңбекақысын өсіретін;

– олар компанияның миссиясына, құндылықтарына баса мән береді;

– басым көпшілігі жұмысты қашықтықтан орындауға бейім. Сондықтан әлдеқайда мобильді. Тұрғылықты орнын жиі ауыстыруы мүмкін;

– кеңседе отыруды ұнатпайды;

– олар отандық телеарналарды көрмейді, газет-журнал оқымайды. Негізінен, әлеуметтік желіде, әсіресе Instagram, TikTok-та өзін ілгерілетумен көбірек әлек;

– бұл ұрпақ волонтерлікке бейім. Сондықтан түрлі экологиялық, әлеуметтік бастамаларға қатысқанды ұнатады, соған орай, компаниялар да волонтерлікке ақырындап ойыса бастағаны байқалады [147, 148].

Шетелдік әлеуметтанушылардың Z ұрпақты «кедей, бірақ заман талабына ең бейімделген буын» деп ерекшелігін былай деп түсіндіреді: «олардың меншігінде баспанасы, тіпті көлігі де болмауы мүмкін. Бірақ жұмыс кестесі мен тапқан табысы оларға жайлы үй-жай жалдауға, қала ішінде қозғалу үшін Uber (шетелдік такси қызметі) пайдалануға мүмкіндік береді, әлемді емін-еркін, ешқандай арнайы туристік жолдамасыз аралауды қалайды» [149].

Ал McKinsey&Company зерттеуі бойынша жалпы «зумерлер» ерекшелігі келесідей [150]:

– олар үшін жылжымайтын мүлікке ие болғаннан гөрі қызметтерге қолжетімділік әлдеқайда маңызды;

– санды телекоммуникация технологиялары көмегімен жұмысты коворкинг-орталық, дәмхана, фудкорт, баршаға ортақ кітапхана, саябақтарда орындай береді. Әлдебір стационарлы жұмыс орнына байланбаған. Нәтижесінде, жұмыс берушіге кеңсе жалдап, оны ғаламтор, ауа-баптағыш, кофеқайнатқыш, диспенсер-кулер, компьютер, принтер және басқасымен жабдықтау қажет емес;

– цифрлы көшпелі жастар онсыз да тапсырылған жұмысты тап-тұйнақтай орындайды, олар сонысымен құнды.

Қолда бар дәлелдер жастардың кандидаттар мен саяси партиялар арасындағы айырмашылықтар туралы біліп, проблемалар мен саяси оқиғалар туралы ақпарат алған кезде өздерінің саяси сәйкестендіруін онлайн режимінде қалыптастыратынын дәйектейді. Олар әлеуметтік желілерді саяси себептермен ұйымдастырылатын, үкіметті қолдайтын және кандидаттарды қолдау үшін үгіт-насихат жүргізетін бірлескен онлайн қауымдастықтар құру үшін пайдаланады. Зерттеушілер интернеттегі саяси қатысу, мысалы, форумдарға қатысу немесе басқалармен электрондық пошта, Facebook немесе Twitter арқылы тиісті мазмұнды бөлісу сияқты жоғары болатынын атап өткен еді [151].

Ү. Hong сайлауға қатысты жаңалықтарды желіде, мысалы, Сингапур дереккөздері The Online Citizen және Yawning Bread сияқты интернеттегі көбірек уақыт өткізген жастардың интернеттегі саяси өмірге белсене араласуы ықтимал екенін анықтады [84, б. 55].

L. Vode және басқа зерттеушілер 12 мен 17 жас аралығындағы балаларға және олардың ата-аналарының біріне зерттеулер жүргізіп, олардан 2008 және 2014 жылдардағы сайлауға дейін, оның кезінде және одан кейін сұхбат алған болатын [152]. Топ адамдардың жаңалықтарды алатын жерінде өзгеріс тапты. 2008 жылғы зерттеуде топ жастардың 65%-ң ата-аналары саясат туралы өз пікірлерін нақты білдірген жағдайда олардың партиялық байланысын қабылдайтынын анықтады. Қазіргі уақытта жастар жаңалықтарды өздері табады, ал өткен буында ата-аналары газет оқып, түнгі жаңалықтарды үйдегі жалғыз теледидардан көретін еді. Бүгінгі таңда 18 бен 29 жас аралығындағы адамдардың 90%-ы әлеуметтік желілерді пайдаланады. Олардың басым көпшілігі Facebook және т.б. бағдарламаларда тіркелген және күніне бірнеше рет интернет пен әлеуметтік желілерге кіреді [153]. Әлеуметтік желілер жастарға өздерін толғандыратын сұрақтармен бөлісуге және талқылауға мүмкіндік береді. Ойын-сауық миллениалдар тұтынатын және тарататын жаңалықтар арасында бірінші орында, ал саясат тоғызыншы орында екен. Дегенмен, интернеттегі саясатпен айналысатын миллениалдардың саны артып, интернеттегі саяси белсенділік басқа саяси әрекеттердің қақпасы болуы ықтимал. Миллениалдардың саясатқа қалай қатысуды таңдауында да өзгерістер орын алып келеді. Түрлі митингтік шараларына қатысуды көп жағдайда жастар таңдайды. Жастар арасындағы саяси белсенділік болмашы, қарапайым жазбаларды ұнатудан басталады, дегенмен миллениалдар достарының жазбалары мен пікірлерімен бөліскенін көрген сайын, олар өздерін жариялауды қауіпсіз сезінеді. Жалпы аудитория, жаңалықтарды «екі рет қарау» кезінде бір мезетте теледидардан жаңалықтарды қарай отыра, Твиттер немесе Facebook-те жазбаларын жариялайды [154]

Жастар әсіресе науқан мен сайлау жаңалықтарының көзі ретінде интернетке сүйенеді. 18-29 жас аралығындағы адамдар 65 жастан асқан адамдарға қарағанда бес есе жиі кездеседі, олар 2010 жылғы сайлау туралы жаңалықтардың көп бөлігін интернеттен алған екен (36%-ға қарсы 7%) [155].

Осы ерте кезеңдегі жаңа медианың ақпараттық-ойын-сауық екпіні саяси көшбасшылар мен үміткерлерге жаңалықтар агенттіктерінің қатаң шеңберінен гөрі өздерін көпшілікке таныстыру үшін жылы шырайлы алаң ұсынды [156]. Жаңа медиа адамдардың саяси ақпаратқа қолжетімділігін кеңейтуге, кеңірек саяси дискурсқа ықпал етуге және қатысуды ынталандыруға мүмкіндік алды. Бастапқыда жұртшылық саяси пікірталас бағдарламаларына қоңырау шалу және қалалық әкімдікте онлайн кездесулерге қатысу арқылы қолжетімді байланыс арналарына оң жауап берген болатын. Алайда, Dutton айтуынша жаңа медианың шынайы популистік әлеуеті саяси медианың жаңа жүйесінің ешқандай нұсқауларсыз немесе мақсаттарсыз кездейсоқ дамуымен бұзылды. Онда коммерциялық мүдделер мен саясат пен жаңалықтар индустриясында артықшылықты ұстанымдарды иеленгендер басым болды. Сонымен қатар, жаңа медианың бірінші кезеңінің жаңалығы төмендеген кезде қоғамның ынта-жігері ақырында екіұштылық пен арсыздыққа жол берді (Dutton, W., 1999) [157].

Саясатта жаңа цифрлық коммуникациялық технологияларды қолдану мүлдем жаңа бұқаралық ақпарат құралдары мен мазмұнды жеткізу жүйелерін мүмкін етті. Мұны екінші кезең деп атауға болады, мұнда цифрлық орта мен ол қолдайтын платформалар саяси медиа жүйесін айтарлықтай өзгертті. Жұртшылық саяси контентті нақты өндіруге және таратуға белсенді қатыса бастады. Азаматтық журналистер кәсіби журналистер жарияламаған оқиғалардың куәгерлері болды. Элиталық емес адамдар саясаткерлер мен әріптестеріне саяси мәселелер бойынша өз көзқарастарын ұсынды. Сондай-ақ, жұртшылық вирустық болуы мүмкін және оқиғалардың барысына әсер етуі мүмкін бейнелерді жазуға және жариялауға жауапты болды. Мысалы, 2006 жылы республикашыл сенатор Джордж Алленнің қайта сайлану науқаны оның үгіт-насихат митингісіне қатысқан үнділік жас жігітке нәсілшілдік қаралау болып табылатын «макака» деген терминді пайдаланған вирустық бейнеге байланысты тоқтатылды [142].

Жаңа медиа эволюциясының үшінші кезеңін зерттеушілер Демократиялық партияның кандидаты Барак Обаманың 2008 жылғы президенттік сайлаудағы сайлау науқанымен байланыстырады. Обаманың командасы дәстүрлі әдістерді қолдану арқылы жеңіске жету мүмкін емес деп санайтын сайлауда әлеуметтік желілерді қолдануда төңкеріс жасады. Обама науқанының веб-сайты – сайлаушылар ақпаратқа қол жеткізіп қана қоймай, бейнелерді көруге және бөлісуге, сайлауалды жарнамаларды көруге және таратуға, пікірлер қалдыруға және блог жүргізуге мүмкіндік беретін толық қызмет көрсететін мультимедиялық орталық болды. Қолдаушылар қайырымдылық жасап, ерікті болып және футболкалар мен қалпақшалар сияқты науқан логотипі бар заттарды сатып ала алды. Науқан Facebook, Twitter және YouTube-те, сондай-ақ BlackPlanet, AsianAve және Glee секілді белгілі бір топтарға бағытталған бірқатар басқа әлеуметтік желілер платформаларында белсенді болды. Науқан алғаш рет цифрлық микротаргетинг тактикасын қолданды. Ол әлеуметтік желілерді адамдардың саяси және тұтынушылық қалауы туралы деректерді жинау үшін пайдаланды және жеке хабарламалар арқылы жас кәсіби сайлаушылар сияқты белгілі бір топтарды кудалау үшін сайлаушылар профильдерін жасады [98]. PEW-дің сайлаудан кейінгі зерттеулері американдық саяси мәдениеттегі интернеттің рөліне қоғамның көзқарасын көрсетеді. «Интернет өз саяси көзқарастарымен қосылатындармен қарым-қатынасты жеңілдетті ме?» деген онлайн сұраққа 18-29 жас аралығындағы пайдаланушылардың жартысына жуығы (54%) және 50-64 жас аралығы (36%) мен 65 жастан асқан (23%) интернет қолданушыларға қарағанда 30-49 жастағылар (48%) басқа адамдармен қарым-қатынасты интернет едәуір жеңілдеткенін айтқан. Сондай-ақ, колледж түлектерінің 71%-ы интернет адамдарды саяси көзқарастардың кең ауқымымен таныстыратынын жеткізеді [158].

Зерттеулер адамдардың әлеуметтік желілерге қолжетімділігі олардың саяси тиімділік сезіміне және саясатқа бейімділігіне оң ықпалын көрсетті. Пенсильванияның Блумсбург университетінің зерттеушісі С. Park Twitter-ді

қолдану саяси мәселелерді білуге оң әсер ететіндігін жазса [159], Н. Kim бастаған корейлік ғалымдар тобы әлеуметтік желілерді пайдаланудың саяси білімнің кеңеюіне әкелетінін жазған болатын [160].

Әлеуметтік желілердегі саяси білімді өлшейтін зерттеулер негізінен қазіргі оқиғалармен байланысты. Әлеуметтік желілер адамдарға ұжымдық ықпалын тиімді ұйымдастыруға және пайдалануға мүмкіндік береді. Осылайша, саяси көшбасшылар үлкен жауапкершілікке ие, өйткені олардың әрекеттері әлеуметтік желілерде үнемі зерттеліп отырады. Сондай-ақ, жұртшылық вирустық болуы мүмкін және оқиғалардың барысына әсер етуі мүмкін бейнелерді жазуға және жариялауға жауапты болды [98].

Жаңа медиа жүйенің күрделілігі қолжетімді мазмұнның әртүрлілігінде көрінеді. Кең коммуникациялық желі арқылы таратылатын ақпарат фактілерге негізделген репортаждардан – кәсіби журналистерден бастап, альтернативті баспасөз ұсынатын жалған ойларға немесе «балама фактілерге» дейінгі тергеулерден тұрады [161]. Жаңа медиа дәуірінде осы әртүрлі ақпарат түрлерін бөлетін шекаралар барған сайын бұлыңғыр бола бастады. Саяси ақпараттың сапасы мен санының өзгеруіне бірқатар түсініктемелер беруге болады. Жаңа медианың технологиялық мүмкіндіктері мазмұнның шектеусіз таралуына мүмкіндік береді. Әлеуметтік желілер алдыңғы медиа-платформаларға қарағанда мүлдем басқа құрылымға ие. Контент үшінші тараптың маңызды сүзгісіз, фактілерді тексерусіз немесе редакциялық пайымдауынсыз берілуі мүмкін. Алдын ала журналистік білімі немесе беделі жоқ адамдар көптеген пайдаланушылармен өте тез жылдамдықпен байланыса алады. Хабарламалар жаңалықтар платформаларында және жеке әлеуметтік желілер аккаунттары арқылы тараған сайын көбейеді [162]. Сонымен қатар, Google, Facebook және Twitter сияқты жаңа медиа-компаниялардың экономикалық ынталандырулары жарнамадан табыс табатын үлкен аудиторияны тартуға негізделген. Саяси контент тұтынушыларды азаматтарды ақпараттандыру жөніндегі қоғамдық қызмет функциясын орындау үшін емес, әлеуметтік желілер өнімдеріне тарту үшін қолданылады. Коммерциялық қысым бұқаралық ақпарат құралдарын ең көп назар аударатын қызықты оқиғаларды жариялауға мәжбүр етеді. Сонымен қатар, іздеу жүйелері пайдаланушыларды жақсы кіретін әрі қаржыландырылатын сайттардың шектеулі жиынтығына бағыттайды [163].

А. Keating және G. Melis-тің талдауы интернеттегі саяси көрініс Ұлыбританиядағы жастар арасында салыстырмалы түрде кең таралғанын, алайда онлайн институттарға қатысу (мысалы, саясаткерлерге жазылу немесе саяси науқандар) айтарлықтай аз таралғанын көрсетті. Олар, сондай-ақ жастардың едәуір бөлігі біз сұраған саяси қатысудың кез келген түрі үшін әлеуметтік желіні пайдаланбайтынын анықтады. Білім деңгейі жоғары жас ер адамдар белсенді емес адамдарға қарағанда саясатқа тартылғандар тобына көбірек жатады. Интернетте саяси пікір білдіруге белсенді қатысатын жастар көбінесе әлеуметтік-экономикалық мәртебесі жоғары отбасылардан шыққан жастар болып табылады [164].

Миллениалдар арасында әлеуметтік желілерді пайдалану дамыған әлемде ғана емес, дамушы елдерде де танымал. Мысалы, М. Ittefaq, А. Iqbal өзінің соңғы зерттеулерінде Пәкістанда Facebook, Twitter сияқты басқа әлеуметтік желілермен салыстырғанда, саяси ақпарат алу үшін жастардың ең көп қолданатын желісі болып табылатынын айтқан болатын. Зерттеуге сәйкес, Пәкістан Йеменнен кейінгі жастар саны бойынша әлемде екінші орында, бұл Пәкістан саясатының динамикасына үлкен әсер етті [165]. Пәкістанда саяси партиялар мен жеке саясаткерлер әлеуметтік желілер пайдаланушылары мен сайлаушыларға ақпарат тарату үшін белсенді әлеуметтік желілер аккаунттарына ие. Ahmad және т.б. жүргізген зерттеулерде сауалнамаға қатысқан колледж студенттердің көпшілігі саяси пікірталастар үшін әлеуметтік желіні қолдану арқылы саяси мәселелерді жіктей алатыны дәлелденген. Нақты өмірдегі саяси қатысу зерттеу нәтижелері бойынша интернеттегі саяси қызметтің саяси хабардарлықпен тығыз байланысты екенін көрсетеді [166].

Әлеуметтік желілердің рөлін 2012 жылы 4 наурызда Ресейде өткен президенттік сайлау кезіндегі саяси наразылық кезеңінде ресейліктерді саяси жұмылдыру туралы Green зерттеуі де көрсетеді [167]. Ол талдау үшін 2012 жылдың 4-6 наурызында жиналған 8565 бірегей пайдаланушының 11113 твиттерінен (деректерді жинау кезінде кілт сөздер мен хэштегтер арқылы танымал «мемдер» іздестірілді) деректер базасын жинады. Алынған мәліметтерге сүйене отырып, автор келесі негізгі заңдылықтарды анықтайды: үкіметті қолдайтын және оған қарсы жұмылдыру желілерінің әлеуметтік құрылымында айтарлықтай айырмашылық бар және блогерлер, журналистер, саясаткерлер мен белсенділер осы желілерде ақпаратты таратуда басты рөл атқарады. Зерттеуші, сонымен қатар зерттелген твиттердің негізгі бөлігі тұтастай оппозициялық сипатта екенін атап өтеді. Саяси жұмылдырудағы Twitter функциялары, автордың пікірінше, жұмылдыру әрекеттеріне қатысты ақпарат пен идеяларды жалпылауды, осы ақпаратты әлеуметтік желіні пайдаланушылар арасында таратуды қамтиды. Сонымен қатар, Twitter ішкі ақпаратты қолдайтын, күшейтетін топтық ынтымақ пен таратылатын идеялармен бөлісетін «жаңғырық эффектісін» де орындайды.

Қазақстанда жастар 18 жастан бастап дауыс беруге құқылы [168]. Қазақстандық зерттеушілердің айтуынша, 2016 жылғы сауалнамамен салыстырғанда жастардың саяси ақпарат көздерінде біршама өзгерістер бар. «2016 жылы теледидар оның бірінші, интернет екінші, әлеуметтік желілер үшінші көзі болды. 2016 жылы жастардың 10%-ы ғана әлеуметтік желіден ақпарат алған. 2020 жылы саяси жаңалықтардың ең маңызды үш көзі – интернет (78,8%), теледидар (32,7%) және әлеуметтік желілер (13%) болған. Сондай-ақ, дереккөздердің шағын үлесіне достар (6,1%), отбасы (4,9%), радио (4,1%) және күнделікті газеттер (2,8%) кіреді. Сонымен бірге отбасы мен достар 2016 жылға қарағанда саясат пен әлемдік оқиғалар туралы маңызды ақпарат көздеріне айналды [169, б. 66].

Әлеуметтік желілер мен интернет жастар өз пікірін білдіретін танымал платформаға айналғанымен, сауалнамаға қатысқандардың аз ғана пайызы олар

арқылы саяси қызметке қатысады. Сауалнама нәтижелері бойынша жастардың басым бөлігі (76,2%) белсенді емес күйінде қалып отыр, дегенмен 16,1% әлі де осы платформалар арқылы саяси өмірге қатысу ниетін мәлімдейді. Жас әйелдердің 68%-дан сәл астамы және ерлердің 57,8%-ы ғана саясатқа араласқысы келмейді [169, б. 66].

Үлкен әлеуметтанулық түсіндірме сөздікте саяси бейілділік қалыптасқан «*political attitudes*» терминімен салыстырылады және «саяси пікірлерді, сондай-ақ сайлаушылық мінез-құлықты бекітетін салыстырмалы түрде тұрақты психологиялық бағдарлар мен сенімдер» ретінде анықталады [160]. Бұл саладағы зерттеулер түсініксіз болып көрінуі мүмкін, бірақ жалпы алғанда, жастардың саяси өмірге деген бейілділігі/қатысуының дәрежесі мен тәсілдерінің толық көрінісі жоқ екені анық.

Студент жастардың саяси ұстанымы мен бірегейлігінің қазіргі жағдайы осы мәселенің әртүрлі елдер мен контингенттерде өзектілігін көрсетеді. Қазіргі Еуропадағы саяси өмірдегі жастардың мінез-құлқын қарастыра отырып, J. Weiss өз зерттеулерін: «Жастардың саяси қатысуын не анықтайды? Жастардың саяси қатысуы ересектердің саяси қатысуынан несімен ерекшеленеді? Жастар саяси көзқарастарды қалай қалыптастырады? Еуропадағы жастардың саяси қатысуы қалай ерекшеленеді? Жастардың саяси белсенділігін талдау үшін қандай әдістер қолданылады?» деген сұрақтарға жауап іздеуге арнады [171].

Шетелдік зерттеушілердің осындай сұрақтарға жауаптарын талдай отырып, біз қазіргі қазақстандық студент жастардың саяси қатысуы, саясатқа көзқарасы мен қатынасы арасында қандай ортақ нәрсе бар екеніне де тоқталдық. Бір жағынан, біз интернет пен әлеуметтік желілердің саяси әлеуметтенуге ерекше әсер ететініне, тіпті саяси бағдарлар мен белсенділікте шешуші рөл атқаратынына сенімдіміз. Алайда, студенттік өмір кезеңі ретінде жастардың саяси әлеуметтенуінің басқа мәнмәтіндерінен айтарлықтай ерекшеленеді. Келесі тарауда саяси белсенді азаматтардың қалыптасуындағы университеттік білімнің рөлін талдауға талпыныстап жасадық, себебі университеттік білімнің бере пайдасы үлкен әрі студенттердің саяси белсенділігі мен саяси қатысуға деген деген ынта-жігерлерін шынайы күйде қалыптастырады. Дегенмен, Қазақстан мысалындағы университеттік білім жүйесінде олқылықтар жетерлік, бірақ осы кемшіліктер саланы қайта қарауға, мақсатты жүйелеуге серпілістер берері сөзсіз.

Сонымен, интернет және әлеуметтік желілер жастардың саяси әлеуметтенуінің жаңа агентіне айналды, қоғамдық пікірді білдірудің және саяси қатысудың әртүрлі үлгілерін кең аудиторияға тарату арқылы саяси коммуникация мәдениетін өзгертті. Әлеуметтік желілер ашық пікірталас алаңының пайда болуына септігін тигізді, жаңа саяси тілдің қалыптасуының ортасына айналды.

Қазақстанда мемлекеттік органдардың жастарды қолдауға ниеті бар, алайда түрлі саяси күштер жастар ұйымдарын саяси резонанс тудыратын наразылық көзқарастар мен іс-қимылдар құралы ретінде де пайдаланады. Жастардың саяси және қоғамдық ұйымдарын саяси әлеуметтену мен өзін-өзі

жүзеге асыру, жас ұрпақтың азаматтық мәдениетін қалыптастыру мүмкіндіктерінің кеңістігі ретінде қарастыруға болатыны анық.

Саяси әлеуметтенуге қатысты теориялар мен ғалымдардың ілімдерін, зерттеушілердің түрлі көзқарастары мен қорытындыларын тұжырымдай келе, ықпал етуші агенттер мен факторлар туралы зерттеулер мен көзқарастарды салыстыра талдай келе, студент жастардың саяси әлеуметтенуінің келесідей авторлық нұсқасын ұсынамыз: саяси әлеуметтану – тұлғаның жалпы әлеуметтену процесінен бөлінбейтін аспектісі және ол жеке тұлғаның саяси жағдайларға, әлеуметтік ұйымдар мен институттарға бейімделуі, оның санасында саяси әлем туралы идея, саясат саласындағы тәжірибесі және саяси коммуникациясы біртіндеп қалыптаса бастайтын процесс.

2 ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ САЯСИ ӘЛЕУМЕТТЕНУІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИДЕНТИФИКАТОРЛАРЫ (ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ)

2.1 Студент жастардың азаматтық және саяси белсенділігін салыстырмалы талдау

Көптеген зерттеушілер соңғы 20 жылда жастардың азаматтық және саяси белсенділігінде дағдарыстың бар екендігін мойындап отыр. Себебі ұлттық сайлауда дауыс беруге құқығы бар жастар мұны аға буынға қарағанда онша қабылдай бермейді. Сонымен қатар, көптеген елдерде ұлттық сайлауда дауыс беретін жастар үлесінің төмендегені байқалады. Бұл үрдіс демократияның болашағына қауіп төніп тұрғанын дәлелдеу үшін қолданылды, өйткені бүгінгі жастар ертең ересек болатынын ескерсек, кейінгі өмірдегі саяси белсенділік жастық шақта қалыптасқан әдеттерге негізделетінін де ұмытпау керек [94].

Тарихқа аздап тоқталсақ, 1960-жылдардан бастап студенттердің саяси белсенділігі үлкен беделге ие болды [172]. Сол дәуірдегі студенттік саясат ескі тәртіпке қарсы шығып, үстем саяси ортада үстемдік еткен қырғи қабақ соғыс менталитетіне күмән келтірді. Еуропа мен Америка Құрама Штаттарындағы студенттік радикалдар бейбітшілік қозғалысының алдыңғы қатарында болды және қарапайым саяси спектрде солшыл центристік болып саналды. Шығыс Еуропада студенттер авторитарлық режимге белсенді қарсы тұра алды, өз кезеңінде олар Чехословакиядағы Барқыт революциясын қоздыруда да маңызды рөл атқарды [173]. Студенттер демократия үшін күресте бүгінгі күнде де аса жоғары рөлге ие, әсіресе Оңтүстік Азияда [174], алайда, олар Ұлыбритания мен АҚШ-тағыдай партиялық жүйеге қатыспайды. Дегенмен бұл студенттердің саясатқа қарсы екенін білдіре ме, әлде олар қатысудың жаңа тәсілдерін тапты ма?

M. Barrett мұны келесідей түсіндіреді. Біріншіден, бұл зерттеушілер айтып жүргендей анық саяси белсенділіктің төмендеуі батыс демократиясына тән деп айтады. Сонымен қатар, адамдардың азаматтық және саяси белсенділік танытуының көптеген жолдары бар. Кейбір тәсілдер дауыс беру, басқаларды белгілі бір кандидатқа дауыс беруге көндіру және саяси партияда жұмыс істеу сияқты сайлау процестеріне қатысуды қамтиды. Бұл саяси қатысудың дәстүрлі формалары. Дегенмен, саяси демонстрацияларға, наразылық акцияларына және митингілерге қатысу, петицияларға қол қою, саяси мақалалар немесе блогтар жазу және оларды әлеуметтік желілерде ұнату және тарату сияқты дәстүрлі емес әрекет түрлері бар. Өзара әрекеттесудің басқа түрлері мұқтаж жандарға көмек көрсетуге, қоғамдастық мәселелерін шешуге немесе қайырымдылық мақсаттарға қаражат жинауға тікелей бағытталуы мүмкін. Қатысудың бұл формаларын «саяси» әрекеттер емес, «азаматтық» деп атаған дұрыс, өйткені олар саяси сахнаны айналып өтеді [94].

Huntington дәстүрлі қоғам мен қазіргі қоғамның негізгі айырмашылықтарының бірі – азаматтардың саясатқа қатысуының жоғары деңгейі және ашық саяси жүйенің болуы екенін жазған еді [175]. Бұл жүйеге

модернизация процесіне азаматтық қатысуды жеңілдететін және күшейтетін күрделі, автономды, бейімделгіш және келісілген институттар жиынтығы кіреді. Сондықтан қоғамды жаңғыртудың мақсаттары мен міндеттеріне саяси жаңғыртусыз қол жеткізу мүмкін емес. Ол үшін өзгерістер, ең алдымен, институционалдық деңгейде жүзеге асырылуы керек, яғни адамдар өздерінің саяси мінез-құлқында басшылыққа алатын нормалар мен құндылықтар белгіленуі керек. Екіншіден, әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін білдіретін және үйлестіретін саяси плюрализм мен бәсекелестікке негізделген саяси жүйені құру қажет. Егер билік жоғарыда аталған талаптарға жауап беретін саяси жүйені құра алмаса, азаматтар өз мақсаттарына жетудің басқа, институционалды емес тәсілдерін табады (апелляциялық әрекеттер, «тікелей әрекеттер»). Қатысу – бұл әлеуметтік ғылымдар мен азаматтық процестердің дамуына байланысты уақыт өте келе дамып өзгертін тұжырымдама. Қатысудың негізгі түсінігі демократия мен басқару контекстінде жатыр. Саяси теорияда қатысу сайлауда адамдардың дауыс беру процесімен шектеледі [176].

Зерттеушілер атап айтқанда Gary Taylor және Liam Mellor, Ұлыбританияда «Неліктен жалпы жастар мен студенттер партиялық саясаттан алшақтайды және олардың саяси мүдделері қандай? деген зерттеу сұрақтарды қойды. Негізгі саяси партиялар барған сайын бейқам жұртшылықты алшақтатпау үшін осындай ұстанымға жабысып жатқанда, олар сайлаушылардың жаңа буындарын шабыттандыратын нәрсе аз екенін біледі. Сайлау комиссиясының есебінде (2002 ж.) жастардың Ұлыбританияның негізгі саяси партияларына деген реніші артып келе жатқандығы және саясаткерлер жасына, жынысына, класына және этникалық тегіне байланысты халықтың өкілі емес екендігі атап өтілді [177].

Студенттер партияның билік ойындарына қызығушылық танытпайтыны байқалады, осы үшін оларды сынға алып жатады. Алайда, студенттердің өздері бұл пікірге қарсы шығып, партиялық саясат оларды неге бей-жай қалдыратынын түсіндіреді. Оксфордтағы Магдалена колледжінің 22 жастағы студенті Сара Фитцпатрик (1998), ата-аналарының радикалды және бүлікшіл ұрпағына қарағанда, жастар, «оның ішінде мен» ұрпақтары деген ұғымды жоққа шығарады. Ата-анасына қарағанда, жастар, мансап құруға және ақша табуға алаңдайтынын оларға тағылған айып ретінде көрді. Фитцпатрик студенттердің қаржылық сенімсіздігі саяси қызметке араласуға мүмкіндік бермесе де, бұл олардың этикалық жұмыс табуға, экологиялық мәселелер туралы алаңдамауға және нәсілшілдік пен гомофобияға қарсы тұруға кедергі жасамайтынын айтады. Бұл студенттерге саяси хабардарлық жетіспейтіндігінде емес, тек партиялық саясатта оларды қызықтыратын энергия жетіспейтіндігіне болып отыр.

Ұлыбританиядағы саяси партиялар жастардың қолдауына ие болуға тырысты. Саяси партиялар жастардың ұзақ, қысқа және орта мерзімді болашағындағы беделі үшін қажет екенін мойындайды. Rudebeck 18 бен 24 жас аралығындағы 5 миллион дауыс берушінің 2 миллионнан азы 2001 жылғы жалпы сайлауда дауыс беруге шешім қабылдағанын атап өтті, бұл Pop Idol

таланттар шоуында Уилл Янгқа дауыс берген саннан аз болатын. Кейіннен Консервативті партия жастар арасынан өзінің алғашқы өкілі Чарльз Хендриді тағайындады. Алайда, Консервативті партия мүшесінің орташа жасы 2002 жылы шамамен 65 жасты құраса, ал MORI сауалнамасы Консервативті партияны студенттердің қолдауы небәрі 11 пайызды құрайтынын көрсетті. Жастардың қолдауына ие болу үшін лейбористер онлайн дауыс беруді енгізді. Бұл ұсыныстың авторы Робин Кук жастар үшін «дауыс беру – бұл анахронизм» - деген еді. Дегенмен, Rudebeck саяси партиялардың студенттер арасындағы енжарлықты мазмұнның орнына стильдің өзгеруімен жеңуге болады деген болжамы орынсыз деп санайды. Бұл саясаттағы қағидасыздықты сынаған және жоғары оқу орындарында оқу ақысын көтергені үшін үкіметке наразы студенттердің пікірімен расталады. Жастар, әсіресе студенттер үшін қолданыстағы партиялық жүйе шындықтан алшақтап олардың адалдығын жеңе алмайтын сияқты [178]

Британдық партиялық саясат қазіргі студенттер үшін тым консервативті болуы да мүмкін. Rumbelow (2001) көптеген студенттер лейбористік қозғалыстан кейін партиялық саясаттан бас тартты деп болжайды. Студенттердің басым бөлігі көп жағдайда «қарыспа емес» және жемқор болып көрінетін саясаткерлерге танданбайды. Парламенттік саясатқа қызығушылық танытудың орнына, көптеген студенттер жаһандық мәселелерге көбірек көңіл бөледі [179]. N. Walter (2002) негізінен жастар қабылданған шешімдерге айтарлықтай әсер ете алмайтындықтарын сезінетін жастар арасында парламенттік процестен «таңдамалы түрде шеттету» бар деп санайды [180]. Сонымен қатар, ол негізгі бұқаралық ақпарат құралдары бұл межелеу динамикасын түсіне алмайды деп мәлімдейді. Саяси сарапшылар билік дәліздеріндегі жеке қақтығыстарға назар аудара отырып, өз тарихын жасайды. Олар көптеген жастардың мұндай драмаларға қызығушылық танытпайтынын түсінбейді. Сондықтан Вестминстер тым алыс болып көрінетіндіктен, жастар наразылық қозғалыстарына қатысып, демонстрацияларға қатысу арқылы саяси өмірге көбірек қатысады.

Зерттеулер жастардың саясаткерлерге емес, саясатқа қызығушылық танытатынын көрсетті. Ұлыбританиядағы жастар арасында жүргізілген зерттеулер жастардың саясатқа және қазіргі партиялық жүйеге қатты ренжігенін көрсетеді. The Times үшін жүргізілген сауалнамада 18 бен 24 жас аралығындағы адамдар негізгі мәселелерге қатты қызығушылық танытатыны анықталды, алайда саясаткерлер болса жастардың дауысына сенбейді. Осыған байланысты жастар жалпы саясаттан емес, саясаткерлерден алшақтайды.

Жастар Ұлыбританиядағы үш ірі партияның өз саясаты мен ұстанымдарында осындай ұқсастыққа ие болуына ерекше сын көзбен қарады. Сауалнамаға қатысқандардың 71%-ы үш негізгі партия күннің ең маңызды мәселелері бойынша көп нәрсе айта алмайтынын жеткізді. Яғни, бұл партиялардың өзіндік ерекшелігі жоқ [181]. Сонымен, жастарды қандай саяси мәселелер қызықтырады? 2003 жылы The Times газетіне жүргізілген сауалнама

18 бен 24 жас аралығындағы адамдар үшін маңызды сұрақтардың алғашқы ондығына төмендегілер кіретінін анықтады:

1. Ұлттық денсаулық сақтау қызметін жақсарту.
2. Тең құқықтар.
3. Қылмыс деңгейін төмендету.
4. Мектептердегі стандарттарды арттыру.
5. Баспана іздеушілер мәселесін тиімді шешу.
6. Қоғамдық көлікті жақсарту.
7. Қару-жарақ саудасын тоқтату.
8. Жаһандық жылыну.
9. Байлықты қайта бөлу.
10. Дамушы елдерге көмекті арттыру.

Жастарды партиялық саясаттан алшақтату мәселесі Ұлыбританиямен шектелмейді. Зерттеулер ұқсас модельдің Америка Құрама Штаттарында пайда болғанын анықтады. 1998 жылы Калифорния университетінде жүргізілген сауалнама американдық колледж студенттерінің ата-аналарына қарағанда әлеуметтік және саяси мәселелерге онша қызығушылық танытпайтынын анықтады. 464 университеттегі, американдық колледждің 250 000-нан астам бірінші курс студенттерінен жиналған мәліметтерге сүйене отырып, респонденттердің тек 27%-ы саяси мәселелерден хабардар болу маңызды деп санайды. Он жыл бұрын бұл көрсеткіш 1966 жылы 40% және 58% болды. Сол сияқты, үлгідегі респонденттердің тек 14%-ы 1968 жылғы 30%-бен салыстырғанда саясатты талқылады. Сондай-ақ, студенттерге саяси бейілділік жетіспейтіндігі айтылды: сауалнамаға қатысқандардың 55%-ы өздерінің саясатын «орта жол», яғни, қалыпты деп санайды. Зерттеудің негізін қалаушы, профессор Александр Астин зерттеу барысында анықталған тенденциялар «американдықтарды жалпы саяси және азаматтық өмірден алшақтатудың кең моделінің бір бөлігі болды» деп ұсынды [182]. Ұлыбританиядағы жағдайды талқылау кезінде көргеніміздей, бұл саясаткерлер мен саяси партиялар үшін үлкен проблема тудырды.

Америка Құрама Штаттарында саяси партияларға жастардың қолдауына ие болу қиын болды. 2000 жылғы президенттік сайлау кезінде Rock theVote ұйымдастырған іс-шараларда жастарға дауыс беруге тіркелу, саяси әдебиеттерге қол жеткізу және интернеттен саяси ақпаратты табуды үйрену мүмкіндігі берілді. MTV музыкалық арнасы сайлаушыларды тіркеуді насихаттайтын және арнайы форумдар өткізетін арнайы сайлау бағдарламаларын тарату арқылы науқанға қатысты. MTV және Кайзер отбасы қорының демеушілігімен жүргізілген сауалнама 25 жасқа дейінгі сайлаушылардың жартысынан азы сайлауда дауыс беруді жоспарлағанымен, төрттен үш бөлігі қаруды бақылау, медициналық сақтандыруды кеңейту және қоршаған ортаны қорғау сияқты мәселелер бойынша берік пікірде екендерін көрсеткен болатын. Ұлыбританиядағыдай негізгі саяси партиялар да мұндай мәселелерді шеше алмады деп саналды [183].

Америка Құрама Штаттарындағы студенттер негізгі саяси партияларға ерекше сын көзбен қарай бастады және бұл олар арасында сайлау процесіне қатысты кең таралған арсыздық та көрініс тапты. Студенттер дауыс беруді қоғамды өзгертудің ең жақсы тәсілі ретінде қарастыруға бейім емес деген болжам бар. Президенттік сайлауда дауыс беру қоғамда айтарлықтай өзгерістерге қол жеткізудің тәсілі деп санайтындар саны 2001 жылғы 47%-дан 2004 жылы 35%-ға дейін төмендеді. Сонымен қатар, студенттердің аз құрамы саясаттың олардың өміріне қатысы бар, ал 19% саясатты өте өзекті деп санаса, 37%-өте өзекті, ал 43% олардың өміріне ішінара немесе мүлдем қатысы жоқ деп есептейді. Проблеманың бір бөлігі – негізгі саяси партиялар американдық студенттер ең маңызды деп санайтын мәселелерді тиімді шеше алмайтын секілді. Бұл мәселелерге білім алуға төленетін бағаны шешу (40%), жұмыс жағдайын жақсарту (32%), елді болашақ лаңкестік шабуылдардан қорғау (22%), денсаулық сақтау жүйесін жақсарту (22%) және білім беруді жақсарту (21%) кіреді (Hart, 2004). Осылайша, негізгі саяси партиялардың студенттер үшін дауыс беру және саяси қатысудың дәстүрлі тәсілдерінің өзектілігі төмендейді.

Америка Құрама Штаттарындағы студенттер негізгі саясатқа қатысуды тоқтатқаны анық және бұл саясаткерлерді алаңдатып отыр. Long зерттеуінде 2002 жылы Wingspring студенттік азаматтық белсенділік саммитінде көптеген студенттер дәстүрлі саясаттан көңілі қалғанын, оны қолжетімсіз және көңіл қалдырған деп санайтынын айтты. Студенттер дәстүрлі емес қатысу формалары әлеуметтік өзгерістерді ілгерілетуде тиімдірек деп санады (Long, 2002) [184]. Джонсон қорының қызметкері С. Веет азаматтық оқыту және қатысу туралы ақпарат және зерттеулер орталығы атынан құрастырған құжатта саясаткерлер мен студенттер ұйымдастырған кездесу туралы хабарлайды. Пікір алмасу туралы есеп студенттердің американдық саясаттағы екіжақты жүйеге өте наразы екенін және саяси науқандар мен бұқаралық ақпарат құралдарында қамтылған мәселелер студенттердің қызығушылығы мен өзектілігін тудырмайды деп санайтынын көрсетті [185]. Қазіргі партиялық жүйе жемісті әлеуметтік реформаның жолында тұрғанына сеніп, студенттер саяси өмірге қатысудың балама жолдарын іздеді.

Зерттеушілер, сонымен қатар «қоғамдық саясат» терминін қолданады және оның студенттер үшін ерекше екендігін атап өтеді. Студенттердің негізгі саясатқа қатысуының төмендеуі «қайшы әсерін» тудыратыны байқалды, бұл еріктілік пен қоғамдастықтың көбірек қатысуына әкеледі. Алайда, студенттер мұны саяси қатысудың жаңа түрі ретінде қабылдай ма, әлде жай ғана «саясатқа балама» ретінде қабылдай ма, белгісіз [186]. Студенттердің азаматтық белсенділігі жөніндегі Wingspring саммиті студенттердің саяси белсенділігі мен олардың саясатқа деген көзқарасын талқылауды қамтыды. Саммитке қатысқан студенттер қоғамдық жұмыстар саясатқа балама емес, балама саясаттың бір түрі және қоғамдық жұмыстарға қатысу дәстүрлі емес саяси қызмет арқылы әлеуметтік өзгерістерді ілгерілетуге мүмкіндік береді деп сенді [184]. Қоғамдық жұмыстар студенттерге (және жалпы азаматтарға) саясаткерлердің ізгі ниетіне емес, іс жүзінде әлеуметтік мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

18-24 жастағы жастардың саяси жүйеге қатынасын зерттеу ұқсас заңдылықтарды анықтайды. Жастар негізгі саясаттан және сайлау жәшіктерінен бас тартқанымен, олар қоғамдық саясат пен наразылық акцияларына көбірек қатысады деп айтылды. Зерттеулер жастар алдыңғы ұрпақтарға қарағанда петицияларға қол қоюға, бойкоттарға қатысуға және өз пікірлерін білдіру үшін БАҚ-на хабарласуға дайын екендіктерін аңғартты. Жастардың саяси тұрғыдан немқұрайлы емес екендігі, саяси қатысудың әртүрлі тәсілдерін зерттейтінін көрсетті [187]. Америкадағы демократия мен азаматтық белсенділік мәселелеріне арналған жоба аясында New York Times ұйымдастырған веб-сайт американдық колледж студенттеріне саяси талқылауға қатысты мақалалар ұсынуға мүмкіндік берді. Миннесота университетінің студенті J. Irsen осыған байланысты: «Қазіргі ұрпақ ешнәрсеге немқұрайлы қарамайды. Шындығында, біз рекордтық мөлшерде волонтерлікпен айналысамыз. Біз үйсіздерге көмектесуге, аш адамдарды тамақтандыруға және науқастарға қамқорлық жасауға тырысамыз. Неліктен волонтерлік қызметке берілген ұрпақ саяси өмірге қатысу мүмкіндігінен бас тартады? Қарапайым тілмен айтқанда, американдықтардың бұл ұрпағы бұлыңғыр саяси бос сөздермен шашыратудың орнына осы жеке еріктілік әрекеттері арқылы жағдайды жақсы өзгерте алады деп санайды. Алайда еліміздегі, шетелдегі де өзекті осындай мәселелерімізбен бізге қоғамдық сахнаға шығып, саясатты қалыптастыру арқылы осы қызмет алшақтығын жою үшін осы ұрпақтың ең жақсы әрі ақылды өкілдері қажет» деп жазды [188].

Ол, сондай-ақ американдық саяси жүйеге жастардың назары мен құрметіне ие болу үшін айтарлықтай өзгерістер қажет деп санайды. Интернет буынының өкілдері ретінде J. Irsen әлеуметтік желілердің күшіне сенеді. Сонымен қатар, біз студенттердің коалициялар құра отырып, біріге алатынын байқаймыз, бұған студенттердің пікірталастары ықпал етеді. Өз ойын жалғастыра ол: «Біз қатарластарымыздың проблемаларды шешуге бағытталған саясатқа қатысқысы келетінін аңғарамыз. Бұл ұрпақ қоғамдық мүдделерді жеке немесе партиялық мүдделерден жоғары қоятын идеалистік саясатты қалайды. Бұл ұрпақ саяси батылдыққа сенеді, біз сенетін нәрсені қолдайды. Бұрынғыдан да көп, бұл ұрпақ серпінді саясатқа сенеді. Бұл студенттік қозғалыс жастардың идеализмінен шабыттанды және жетекшілік ететін қозғалыстардың Ұлы американдық дәстүрін жалғастырады, бұл жолы бізді байланыстыратын электрондық желіні пайдаланады. Біз енді саясаткерлердің бізді елемейіне, шешімдердің бізсіз қабылдануына және кандидаттар мен бұқаралық ақпарат құралдарының бізге қамқор болуына жол бермейміз. Біз ұйымдар, кең коалициялар құрамыз және идеализмімізді нақты өзгерістерге қажетті кәсіпқойлыққа бағыттау үшін тренингтер өткіземіз. Студенттер Корнеллде партиялық емес саяси коалиция құрды және кампуста пікірталас деңгейін көтерді.

Біз жай ғана бағдарламалық құжаттарды басып немесе жазылған шындықтарды жариялап қана қоя алмаймыз; өзгерістерге жету үшін ұйымдастырылған әрекеттер қажет. Басымызды құмға жасырудың орнына, біз

бүкіл Америкадағы жастарды біріктіреміз. Бұл ұрпақ бізбен сөйлеспейтін саяси жүйені қабылдамайды» деп шегелейді [91].

Осылайша, Ұлыбритания мен Америка Құрама Штаттарындағы жастар мен студенттер партиялық саясатқа өте аз уақыт бөлетін секілді. Саясаткерлер мен саяси партиялар бұған қатты алаңдап, қоғамның жас мүшелеріне жүгінуге тырысады. Бұл партиялар жастардың қолдауына ие болу үшін айтарлықтай өзгеруі керек. Жастар мен студенттер көшбасшылар мен партиялар әлемнен алшақтап, ең маңызды мәселелерді шеше алмай жатады, өз саясатында тым ұқсас және жастардың ықпалына қолжетімді емес деп санайды. Мұндай жағдайда жастардың негізгі саяси партияларға қолдау көрсетуі немесе партиялар ішіндегі және олардың арасындағы саяси алауыздыққа белсенді қатысуының мағынасы жоқ. Оның орнына біз жастар мен студенттердің партиялық емес және тақырыптық саясатқа бейім екенін байқаймыз. Осылай қатысу арқылы олар қазіргі биліктің ешбір нақты мағынада олардың сөзін сөйлемейтінін аңғартады. Сайлау алды үгіт-насихат пен үгіт-насихат мәдениетінен шаршаған жастар мен студенттер саясатты негізгі ағымның көптеген өкілдеріне қарағанда анағұрлым бытыраңқы және кеңірек қарастырады. Олар әлеуметтік өзгерістерге қол жеткізгісі келсе, бұл қазіргі мекеме басшыларымен бірге емес, балама топтардағы өздерінің күш-жігері арқылы болуы қажет екенін түсінеді. Осы талдаудан көріп отырғанымыздай, қазіргі жағдайда қазіргі студент жастардың саяси қатысу формалары өзгеріп, алуандылыққа жол ашылды. Студенттер саяси қатысудың дәстүрлі формаларынан алшақтағанымен олар саясаттан алыстады, дегенмен бұл форма азаматтық белсенділікке айналуда дегенді білдірмейді. 4-кестеде қазіргі жастардың саяси қатысу нысандары көрсетілген.

Кесте 4 - Қазіргі жастардың саяси қатысу формасы

Саяси қатысудың дәстүрлі формалары	Саяси әрекеттің дәстүрлі емес формалары немесе «балама саясат»
<ul style="list-style-type: none"> – сайлау процестеріне қатысу, дауыс беру; – басқаларды белгілі бір кандидатқа дауыс беруге көндіру әрекеттері; – саяси партиядағы жұмыс. 	<ul style="list-style-type: none"> – саяси демонстрацияларға, наразылық акцияларына және митингілерге қатысу; – петицияларға қол қою; – саяси мақалалар немесе блогтар жазу; – ұнату белгішесін басу және оларды әлеуметтік желілерде тарату; – волонтерлік; – қоғамдық жұмыстарға қатысу; – қоршаған ортаны қорғаудағы студенттік қозғалыстар; – қайырымдылық мақсаттарға қаражат жинау; – партиялық емес саяси коалиция, саяси тақырыптағы пікірталастар; – әлемдік қоғамдастыққа қамқорлық жасау.

Саяси әлеуметтену факторларына және әлеуметтік орта мен қатарластардың рөліне нақты оралсақ, студенттік уақыт жастардың саяси әлеуметтенуінің басқа мәнмәтіндерінен айтарлықтай ерекшеленетінін атап өтеміз. Атап айтқанда, жоғары оқу орны аудиторияларда да, одан тыс жерлерде де білім алу мүмкіндіктерін ұсынады, жастар көптеген адамдар мен өз сенімдері бар тұлғалармен танысады. Біріншіден, жоғары білім беру жүйесі жастарды оқытуға көптеген мүмкіндіктер береді [91]. Студенттер тарих және саясаттану, мемлекеттік басқару сабақтарына қатысуы керек, бұл сабақтар оларды әлеуметтену процестеріне ықпал ететін саяси мазмұнмен таныстырады. Студенттер әр түрлі ортадан шыққан жаңа адамдармен қарым-қатынас жасайтынын ескеру маңызды. Сонымен қатар, С. Woelk пен Р. Weeks (2010) университеттің қоғамдық өміріне белсенді қатысу (мысалы, волонтерлік), толық емес жұмыс күні (әсіресе ұйымдарда жұмыс істейтіндер үшін) жеке тұлғаның дамуына және кейінгі өмірде көшбасшылыққа деген қызығушылықтың артуына әкелетінін анықтады [189]. Студенттер өздері қалаған кез келген әлеуметтік топтарға/клубтарға өз еркімен қатыса алады. Егер әңгімелер саяси сипатқа ие болса жоғары оқу орындарындағы адамдардың алуан топтарымен көптеген әртүрлі ұйымдарға қатысу мүмкіндігі мен ынталандыруы саяси әлеуметтену процесін белсендіретін көптеген жаңа қарым-қатынастарды орнатуға әкелуі мүмкін.

Жоғары оқу орындарында оқудың тағы бір маңызды бөлігі – жаңа қатынастар құру процесі. Зерттеулер достар мен жаңа таныстар студенттердің өміріне айтарлықтай әсер ете алатындығын көрсетті [190]. Мысалы, бөлмеде тұратындардың салмақ қосуға немесе жоғалтуға, көңіл-күйдің өзгеруіне және бағалауға ықпал етуі мүмкін екендігі туралы дәлелдер бар [191]. Сонымен, жоғары оқу орны бұл саяси әлеуметтенуді зерттеудің ерекше мәнмәтіні, себебі көптеген жастар алғаш рет ата-аналарынан бостандық пен тәуелсіздікті сезінеді. *Covagubias* және оның әріптестері [192] жоғары оқу орнындағы жеке бас бостандық орта мектептен қаншалықты ерекшеленетінін зерттеген болатын. Бұл еркіндік студенттерде коменданттық сағаттың болмауы немесе қаржылық шешімдерді өз бетінше қабылдау сияқты әртүрлі формада болуы мүмкін. Студенттердің тәуелсіздігі ата-аналардың көмегінсіз өмірлік дағдыларды үйретуді (мысалы, дәрігерге жазылу, салық нысандарын толтыру) және бірінші рет жұмысқа орналасуды қамтиды, олардың барлығы саяси салдары бар (мысалы, салық төлеу, денсаулық сақтау жүйелерін зерттеу және т.б.).

Көптеген адамдар жоғары оқу орынның бірінші курсына 18 жасқа толады, бұл оларға бірінші рет дауыс беру құқығын беріп, ата-аналардың тікелей ықпалынан бөлінген саясат туралы әңгімелерге түрткі болу ықтималдылығын жоғарлатады. Бұл жаңа тәуелсіз студенттердің саяси әлеуметтену процесінде шешуші рөл ойнайды. Оқытудың, қатарластарымен қарым-қатынастың және тәуелсіздіктің жоғарыда аталған факторлары жоғары оқу орнында саяси әлеуметтену жүретін ықпалды мәнмәтін болуы мүмкін деп болжайды.

Алайда, зерттеулер достармен саяси пікірталастар саяси бағдарлау күшін арттыратынын, ал достармен қарапайым жақындық тікелей арттырмайтыны көрсетті. Егер университет студенттері достарымен үнемі саясат туралы сөйлесетін болса, саяси бағдарлау күші жоғары болытыны факт болуы қисынды. Болжам бойынша, саяси әңгімені талқылау сенім жүйесімен немесе пікірмен анықталатын қызығушылықтың белгілі бір деңгейін аңғартады. Осы талқылаулар арқылы саяси пікірлерді күшейтуге немесе нығайтуға болады. Яғни, бұдан біз саяси бағдарлауға басқа адаммен жай жақындық қарым-қатынас емес, саясат туралы сөйлесу процесі үлкен ықпал ететінін байқаймыз [91].

БҰҰ өзінің мыңжылдық бағдарламасында жастар белсенділігінің артуын қызметтің басты бағыттарының бірі ретінде атап өтті. Жастардың өзіне қатысты мәселелерді шешуге қатысуы осы бағыттағы басты іс-қимылдардың бірі болады. Жастар ұйымдары жергілікті деңгейде маңызды мәселелерді шешуге қатыса отырып, өз мүдделерін одан әрі ілгерілету және одан да маңызды мәселелерді шешу үшін тәжірибе жинақтайды [193]. Еуропалық консулдың жастардың жергілікті және аймақтық билікке қатысуы туралы Еуропалық Хартиясына сәйкес, жастардың қатысу анықтамасы – «кез келген қоғамдастықтың демократиялық өміріне қатысу дауыс беру немесе сайлауға ұсынуға байланысты емес, дегенмен бұл да өте маңызды бөліктерді бірі саналады. Қатысу және белсенді азаматтық ұстаным жақсырақ қоғам құруға жәрдемдесу үшін қатысуға қолдау көрсету және шешімдерге ықпал ету, сондай-ақ акциялар мен іс-шараларға қатысу қажет болатын құқықтардың, құралдардың, кеңістік пен мүмкіндіктердің болуын болжайды» [194]. Жастардың жергілікті билік органдарына қатысуын ынталандыру Еуропалық Кеңестің жастар саясатындағы басты жетістігі болып саналады.

«Қазақстан жастары» ресми баяндамасында саяси белсенділік іс жүзінде жастардың азаматтық белсенділігімен сәйкестендіріледі және оның жастар қоғамдық ұйымдарының қызметіне қатысу арқылы іске асырылатыны көрсетіледі [195, б. 231]. Сонымен қатар, бұл құжат студент жастарды жеке шоғырланым және олардың саяси көзқарастары мен оларды қалыптастыру шарттары ретінде бөліп көрсетпейді. Мемлекеттік жастар саясаты тұжырымдамасына сәйкес (2013), Қазақстан жастары бұл 14 пен 29 жас аралығындағы адамдар [196] және Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша бұл ел халқының шамамен 30%-ын құрайды [197]. Қазақстан Республикасының 2023-2029 жылдарға арналған мемлекеттік жастар саясатының тұжырымдамасы «Азаматтық қатысу және шешімдер қабылдауға қатысу» ұғымында да қолданады (5-бөлім, 1-бағыт) [198].

Қазақстан Республикасының 2023-2029 жылдарға арналған мемлекеттік, өткен сайлауда дауыс берудегі жастардың белсенділігі туралы БАҚ өкілдері жариялаған болатын («Қазақстан жастары – 2018» Ұлттық баяндамасы), алайда жалпыға қолжетімді статистиканы бойынша жасы мен олардың ішінде қатысқан студент жастар саны туралы нақты деректер жоқ.

Біз жоғарыда білім беру сайлаушылардың келуінің ең күшті болжаушысы болуы мүмкін екендігін айтқан едік. Алайда, бұл білім адамдарды дауыс беруге мәжбүр етеді дегенді білдірмейді. Бірінші тарауда атап өтілгендей, білім кең мәнмәтінге қатысады. Білім беру әлеуметтік және саяси нормалардың таралуының тиімді көзі болып саналады. Университеттік білім түлектердің әлеуметтік және саяси көзқарастарын қалыптастыруға әсер етеді.

N. Teixeira мен P. Klemencic білім берудің азаматтыққа әсері сандық және сапалық аспектілерге ие екенін атап өткен болатын. Бір жағынан, білім азаматтық мәселелерге қызығушылық пен білімді арттыра отырып, кеңірек қатысуға ықпал жасайды. Екінші жағынан, білім адамдарды маңызды және тиімді рөл атқаруға мүмкіндік беретін танымдық дағдылармен қаруландыру арқылы азаматтық қатысу сапасын арттырады. Білім беру мен азаматтық құндылықтарға байланысты әртүрлі әлеуметтік нәтижелер арасындағы байланыстың, соның ішінде ұйымдарға кіру және қоғамдық жұмыстарға қатысу ықтималдығының күшті эмпирикалық дәлелдері бар. Дегенмен бұдан алынатын нәтижелер – отбасы мен әлеуметтік шығу тегі сияқты басқа факторлармен байланысты болуы мүмкін болса да, олар осыны ескергеннің өзінде де күшті болып табылады [199].

2015 жылы Қазақстанда жергілікті мәслихат өкілді органында жастарды сапалы және сандық арттыру үшін сарапшылар саясаттың төмендегі нұсқаларын ұсынған еді:

1) заңнамалық деңгей – Мәслихатқа кандидатты тіркеу шарттарын жеңілдету: салық декларациясының маңыздылық шегін белгілеу, жастар үшін қаржылық алымның күшін жою;

2) әлеуметтік тарту – жастар Мәслихатының депутаты болып сайланған кезде әлеуметтік немесе қоғамдық пайда беру;

3) саяси белсенділік – саяси партиялардан кандидаттар тізімінде жастардың міндетті түрде болуы (15%) [200].

Д. Шарипова мен С. Бейменбетовтың 2021 жылғы зерттеу жұмыстарында 2016 жылғы зерттеудегідей қазақстандық жастар саясаттан тыс қалып отыр. Зерттеу жас ерлер мен әйелдердің туыстарымен немесе достарымен саясатты талқыламайтынын анықтады. Жастардың саяси көзқарастары ата-аналарына ұқсас. Сауалнамаға қатысқан жастар үшін саяси ақпараттың ең маңызды үш көзі – интернет, теледидар және әлеуметтік желілер. Осыған қарамастан, жас азаматтар саяси өмірде белсенді емес. Респонденттердің үштен бірі ғана соңғы парламенттік сайлауда дауыс берсе, 4,7%-ы саяси петицияларға қол қойған, ал көпшілігі (69,5%) ешқашан дауыс бермеген. Алайда, 20,6% болашақта мұндай іс-шараларға қатысуға қарсы емес [169, б. 10].

2020 жылы Г.С. Әбдірайымова, А.В. Веревкин, Т.Ю. Лифанова жүргізген зерттеулердің мәліметтері бойынша Қазақстанның студент жастары арасында «студенттердің 29%-ы саясатқа қызығады, олардың тек 13%-ы елдегі саяси оқиғалар туралы ақпаратты жіті бақылайды». Авторлар «жастардың саясатқа қызығушылығының төмендігі, көбінесе, басқа өмірлік мүдделерге, әлеуметтік тәжірибе менгерудегі шектеулерге және тұлғааралық және отбасылық

қатынастарға бағытталғандығына байланысты» екенін атап өткен болатын [17, б. 110].

Насимова Г.О. және басқа авторлар Қазақстан мен Қырғызстандағы қазіргі жастардың саяси белсенділігін салыстырмалы талдау негізінде оның екі елдегі себеп-салдарлық факторлары мен көріну формаларын ашады. Ғалымдар Қазақстандағы жас азаматтардың саяси белсенділігі енді ғана «қарқын ала бастағанына» қарамастан, елімізде оны азайту шаралары қолға алынып жатқанын атап өтті. Осыған байланысты жастар Қазақстандағы белгілі бір саяси оқиғаларға қатысты өз пікірлерін белсенді түрде білдірмеуге тырысады. Авторлар жастардың қатысудың институционалдық формалары арқылы саясатта белсендірек екенін атап өтеді; жастар наразылықтың белсенді түрлерін қолданбайды және әлеуметтік желілерде ел саясатына қандай да бір сыни бағаны «жалған есімдермен» жүргізеді [35].

Жастарды саяси әлеуметтендіру институттарының саны қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымының дамуымен ұлғаюға бейім. Сонымен қатар, жастар саяси институттармен және білім беру жүйесімен қатар саяси әлеуметтенудің агенттері ретінде әрекет ететін оқиғалардың нақты қатысушысына айналады. Бұл дәуірдің саяси әлеуметтенуге қатысты тағы бір ерекшелігі – қалаған өмір салты мен жас адам мен қоғамның оны жүзеге асыру қабілеті арасындағы өткір қайшылық. Бұл кезеңде адам саяси жағынан ғана әлеуметтенеді, сонымен қатар қоғамның экономикалық, әлеуметтік, ғылыми салаларына да түседі. Қазақстанда бүгінде халықтың орташа және аз қамтылған топтарынан шыққан жас Маслоу пирамидасының жоғары сатысындағы қажеттіліктерді айтпағанда, тіпті өзінің базалық қажеттіліктерін жүзеге асыруда көптеген қиындықтарды бастан кешіруде [201].

«Демократиялық меншік және қатысуға әсер ететін процестер (PIDOP)» деп аталатын ауқымды зерттеу жобасы бүкіл Еуропада тұратын 27 ұлттық және этникалық топтардан 16-26 жас аралығындағы деректерді жинады. Бұл жастар көбінесе дәстүрлі саясатпен айналыспауды жөн көретіні анықталды, өйткені олар өздерінің дауыс беру құқығы жоқ екенін, саясаткерлер оларды елемейтінін және саяси өмірге қатысу үшін қажетті ресурстар мен құзыреттерге ие емес екенін сезді. Олар, сондай-ақ нақты өзгерістерге қол жеткізу үшін әдеттегі саяси қатысу тиімсіз деп ойлауға бейім. Сонымен бірге, бұл жастардың жаһандық мәселелерге деген қызығушылығы мен ынта-жігері жиі айтылды. Бұл проблемалар, әдетте, үлкен жеке маңызы бар және өз өміріне қатысты болып келеді. Дегенмен, осы саладағы зерттеулердің негізгі бөлігі жүргізілген батыс демократиясында жүргізілген зерттеулерге негізделген тым жеңілдетілген жалпылау жасамау маңызды. Жастар айналысатын саяси және азаматтық іс-әрекеттің өмірі, уайымы және спектрі әр елде әр түрлі болады. Олар, сондай-ақ елдер ішінде айтарлықтай ерекшеленеді.

Елдер арасындағы айырмашылықтар жастар өмір сүретін ерекше тарихи, экономикалық және мәдени ерекшеліктерге, сондай-ақ осы елдердегі саяси институттардың құрылымына байланысты. Мысалы, жастардың әдеттегі саяси қатысуы бұрыннан келе жатқан демократиялық дәстүрлері бар елдерде төмен,

ал соңғы 30 жылда дәстүрлі демократиялық институттар мен қатысу формалары нығайтылған елдерде жоғары болады. Саяси білім мен жастардың қатысуы экономикалық тұрғыдан дамыған елдерде де жоғары болады. Сонымен қатар, саяси институционалдық құрылымдар жастарға қатысуға және үлес қосуға көптеген және әртүрлі мүмкіндіктер беретін немесе мұндай мүмкіндіктерге кедергі келтіретін, шектейтін немесе тіпті алдын алатын етіп жасалуы мүмкін. Сонымен, барлық елдерде жастардың қатысу заңдылықтарына әсер ететін өзіндік ішкі мәдени және саяси мәселелер мен алаңдаушылықтар бар.

M. Barrett жастардың саяси және азаматтық белсенділігі барлық елдерде өзінің әртүрлі айырмашылығымен ерекшеленеді деп санайды [94]. Мысалы, әлеуметтік-экономикалық мәртебесі жоғары адамдар әдетте қатысудың жоғары деңгейін көрсетеді; ер адамдар дауыс беруге және саяси граффитиді бояу сияқты заңсыз әрекеттерге қатысуға бейім, ал әйелдер әлеуметтік және экологиялық мәселелерге көбірек қызығушылық танытады; этникалық азшылықтар мен көпшіліктің өкілдері волонтерлік қызметтің әртүрлі түрлеріне қатысса, ал біріншілері өздерінің этникалық қауымдастықтарымен байланысты іс-шараларда белсенді болады.

Елдердегі айырмашылықтар әлеуметтік факторларға да байланысты. Ата-аналардың мінез-құлқы өте маңызды. Мысалы, наразылық акциясына қатысатын ата-аналардың да балалары осындай акцияларға қатысуы ықтимал, ал ата-аналары саяси және әлеуметтік мәселелерге қызығушылық танытатын жасөспірімдерде де мұндай қызығушылық деңгейі жоғары. Басқа маңызды әлеуметтік факторларға қатарластар тобындағы қарым-қатынас жатады, өйткені жастар мектептегі қатарластарымен ынтымақтастық сезімін сезінген кезде азаматтық және саяси мақсаттар мен құндылықтарды ұстанады. Жастар ұйымдарына мүшелік және көпшілік алдында сөйлеу, пікірталас және қоғамдық жұмыстар сияқты іс-шараларға мәнмәтін беретін ұйымдарға қатысу да алдағы жылдарға саяси қатысумен байланысты [94].

Сарапшылардың пікірінше, қазақстандық жастар тек ішкі саясатқа ғана емес, халықаралық саясатқа да немқұрайлы қарайды. Жас респонденттердің көпшілігі басқа елдердің саяси өміріне қызығушылық танытады. Тек 14,8%-ы ЕО пен АҚШ-қа қатысты саяси мәселелерге назар аударған. Ресейдің саяси істеріне сәл көбірек ерлер мен әйелдер (18,2%) көңіл бөлген [169, б. 66].

Жалпы, Қазақстанда жастар әлеуметтік және саяси қозғалыстарға немесе процестерге белсенді қатыспайды. Волонтерлік қызмет түрі ретінде немесе ҮЕҰ-да жұмыс істеу саяси көріністің басқа түрлеріне қарағанда қызығырақ. Алайда, 2021 жылғы зерттеу деректері бойынша, жас қазақстандықтар волонтерлік қызметке қатысты немесе ҮЕҰ-да жұмыс істеді (7,9%); ал көпшілігінде (65,1%) мұндай тәжірибе болған жоқ, ал 22,9% болашақта мұны істегісі келетіні анықталды. Саяси қатысу мен наразылықтың бір түрі – саяси немесе экологиялық себептерге байланысты белгілі бір өнімдерді сатып алудан бас тарту. Респонденттердің 5,5%-ы жоғарыда аталған мәселелерге байланысты кейбір өнімдерді сатып алудан бас тартқанын растағанымен, 17,4% болашақта

бұны істеуге ниетті екенін білдірген. Жастардың саяси қызметтің әртүрлі нысандарына төмен қатысуы пассивті саяси мәдениетті және Қазақстандағы саяси процестер мен қызметтің белгілі бір шектеулерін көрсетеді [169, б. 70].

Осы тұрғыдан алғанда, жастардың әлеуметтенуін жан-жақты зерттеудің Қазақстан үшін үлкен практикалық маңызы бар, ол жастар арасындағы суицидтің жоғары деңгейі сияқты теріс үрдісті жеңу үшін қажет [202]. Аяқталған өз-өзіне қол жұмсау, әдетте, көптеген әртүрлі себептердің салдары болып табылады – психикалық бұзылулар, өзінің болашағы туралы алаңдаушылық, бағыттың жоқтығы, қоғамда мойындау, отбасынан, қоғамнан, мемлекеттік институттардан қолдау мен түсіністік, жастарды қылмыстық жауапкершілікке тарту және т.б.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) зерттеуіне сәйкес, суицид 15 пен 29 жас аралығындағы адамдар арасында жиі кездесетін өлім себептері тізімінде жол-көлік оқиғаларынан кейін екінші орында тұр. Дәл осы статистика бойынша біздің республика Орталық Азия елдері арасында көш бастап тұр. 2012 жылы Қазақстан үшін өз-өзіне қол жұмсау мәселесі шын мәнінде өзекті және өткір болды. Бұл ел өлім-жітім деңгейі жоғары мемлекеттер арасында төртінші орын алған статистикалық мәліметтердің нәтижесі болды. Жетекші орындарды Үндістан, Солтүстік Корея және Зимбабве сияқты елдер иеленді [203]. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі Республикалық психикалық денсаулық ғылыми-практикалық орталығының бас директоры Н. Негай суицидтік мінез-құлық пен суицидтің дамуының негізгі факторларын атай отыра: «Бұл жасөспірімнің ішімдікті, психоактивті заттарды қолдануы, ерте жыныстық белсенділік және отбасындағы проблемалар. Бұл суицидтің себептері емес, тек оның алдындағы. Деректер екінші зерттеумен расталды, медициналық құжаттарды талдай келе, біз мұның бәрі мектептегі, отбасындағы жанжалдар және ата-аналармен түсініспеушілік деген қорытындыға келдік. Яғни, өз-өзіне қол жұмсау фактілерінің 90%-ы депрессиялық және үрейлі бұзылулардан, ал 10%-ы импульсивті әрекеттің салдарынан болғанын біржақты айта аламыз» деген болатын [203].

Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 9 ақпандағы «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңында мемлекеттік жастар саясаты «мемлекет жүзеге асыратын және жастарды қолдауға бағытталған әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық және құқықтық шаралар жүйесі» деп түсініледі [204].

Сараптамалық сауалнама нәтижесінде мемлекеттік жастар саясаты саласында бірқатар маңызды шешімін таппаған мәселелер бар екені анықталды. Олардың арасында мыналар бар:

(1) Елімізде жастардың мәселелерін, қажеттіліктерін шешетін, олардың сұраныстарын қанағаттандыратын (сарапшылардың 72 пайызы) жастар ісі жөніндегі ұйымдар мен орталықтар жетіспейді.

(2) Жастар саясатының нақты мақсаттары мен міндеттері, жастар бағдарламаларын жүзеге асыру тетіктері, сондай-ақ олардың басқа салалармен байланысы (сарапшылардың 68 пайызы) жоқ.

(3) Мемлекет жастарды дамытудың санаулы саласын ғана қолдайды (сарапшылардың 76,5 пайызы). Яғни, жастар саясатының сол немесе басқа бағытын таңдауға қатысты шешімдерді біріктіру және тұжырымдау процесі қалай жүріп жатқаны белгісіз.

Мемлекеттік жастар саясатының тиімділік дәрежесін қазақстандық сарапшылар (82,5%) төмен деп бағалады. Осыны ескере отырып, сарапшылар мемлекет тарапынан жастар мен жастар саясатының рөлін түбегейлі қайта қарау қажет деген қорытындыға келді. Жас респонденттердің қазіргі «Қазақстандағы мемлекеттік жастар саясатын (жастар ұйымдарының жұмысы; жастар бағдарламаларының жүзеге асырылуы) қалай бағалайтыны» туралы сұрағына 139 адам (31,7%) «тиімді» деп жауап берді; 119 адам (27,1%) – «тиімсіз»; 181 адам (41,2%) жауап беруге қиналған. «Жастар мемлекеттік қамқорлық пен қолдауды сезіне ме» деген сұраққа қатысты келесі нәтижелер алынды: «иә, мүлде» – 36,7%; «дұрыс, иә» – 41,5%; «жоқ» – 22,3%; «жоқ, мүлде» – 26,5%; «жауап беруге қиналамын» – 13% [202].

Соңғы жылдары Қазақстанда мемлекеттік органдардың жастарды қолдауға ниеті бар екені байқалады, алайда әртүрлі саяси күштер жастар ұйымдарын саяси резонанс тудыратын наразылық көзқарастар мен іс-қимылдар құралы ретінде де пайдаланады. Жастардың саяси және қоғамдық ұйымдарын саяси әлеуметтену мен өзін-өзі жүзеге асыру, жас ұрпақтың азаматтық мәдениетін қалыптастыру мүмкіндіктерінің кеңістігі ретінде қарастыруға болатыны анық.

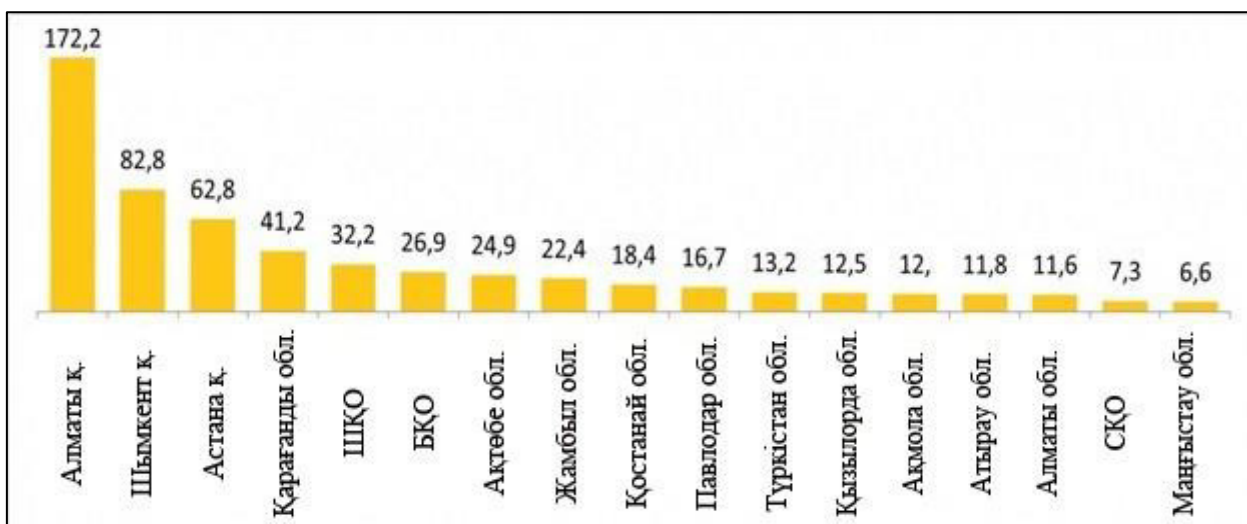
Бөлімді қорытындылай келе, студент жастардың саяси және азаматтық белсенділігі туралы келесі негізгі тұжырымдар алынды: (1) Жастар дауыс беруге құлықсыз қатысады, ұлттық сайлауда дауыс беретін жастардың үлесінің төмендеуі көптеген елдерде байқалады. Студенттер дауыс беруді қоғамды өзгертудің ең жақсы тәсілі ретінде қарастыруға бейім емес. (2) Саяси партияда жұмыс істеу тартымды әрекет болып табылмайды. (3) Жастар экологиялық мәселелер ретінде жаһандық проблемаларды шешуде белсенділік танытады, нәсілшілдікке, гомофобияға қарсы тұрады және оқу ақысын арттыру және т.б. сияқты практикалық мәселелерге алаңдайды. (4) Студенттер дәстүрлі емес формаларға қатысу әлеуметтік өзгерістерді ілгерілетуде тиімдірек деп санайды. (5) Жалпы жастар саясаткерлерге қатысты емес, негізінен саясатқа қызығушылық танытады. (6) Өз пікірін білдіру үшін жастар петицияларға қол қояды, бойкоттарға қатысады және БАҚ-пен байланысады. (7) Әлеуметтік желілер – саяси пікірлерді жариялау немес ұстанымын көрсету үшін саяси ерік білдірудің ең жақсы тәсілі.

2.2 Қазақстандағы студент жастардың саяси белсенділігі мен қатысуының қазіргі ағымдары

2.2.1 Деректер және әдіснама. Жұмыстың бірінші тарауында атап өтілгендей, ғылыми әдебиеттер саяси әлеуметтенудің негізгі гипотезаларына қатысты өз тұжырымдарына сәйкес келмейді. Әртүрлі тұжырымдарды әртүрлі болжамдар, әдістер және мәліметтер арқылы дәлелдеуге болады. Егер біз саяси

әлеуметтенудің негізгі зерттеулерін ұстанып, және ол шынымен бар және маңызды деп есептейтін болсақ, біз өзімізден осыған байланысты гипотеза-салдарымызды қалай тексеруге болатынын сұрауымыз керек. Саяси әлеуметтенуді зерттеудің негізгі әдістерін таңдауда, соның ішінде (1) кросс-секция, (2) (квази) эксперименттік, біз студенттердің сандық сауалнамасы (Алматы қ. мысалында) мен сапалық әдіснаманың комбинациясын қолдандық (стандартты фокус-топтық зерттеу). Сандық әдіснаманың сұрақтары келесі сипаттамалар бойынша мәліметтер алуға бағытталған: әлеуметтік-демографиялық параметрлер; кәсіби артықшылықтар; саяси белсенділік және қатысу; олардың әлеуметтенуіне әсер ететін мәлімдемелер мен агенттерді бағалау.

2022-2023 оқу жылының басында Қазақстан Республикасында ҒЖЖБМ жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру деректеріне сәйкес студенттердің жалпы саны 575,5 мың адамды құрады, оның ішінде әйелдер – 53,7%. Студенттердің ең көп саны Алматы қаласында шоғырланған (1-сурет). ТМД елдерінен қабылданған студенттердің жалпы санынан 1,7%, алыс шет елдерден 1,2%, ал Қазақстан Республикасынан қабылданған студенттердің үлесі 97,1% құрайды.

Сурет 1 - 2022-2023 оқу жылының басындағы өңірлер бойынша студенттер саны, мың адам

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика Бюросы, стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі (<https://stat.gov.kz>)

Зерттеу гипотезалары

H1: Студенттердің саяси жаңалықтарды қадағалауы еріксіз және тек әлеуметтік желілерді пайдаланумен байланысты болуы мүмкін.

H2: Әлеуметтік желілерді пайдалану демократиялық білімге, құқықтарды түсінуге, саяси жағдайларды бағалауға, саяси субъектілерді студенттің азамат ретінде қабылдауына айтарлықтай әсер етеді.

H3: Студент жастардың саяси қатысуы демократиялық көзқарастар мен нақты азаматтық әрекеттер арқылы жүзеге асырылады.

Н4: Саяси әлеуметтену елмен және оның саяси жүйесімен сәйкестендіруде көрінеді.

Н5: Университеттің әлеуметтендіруші рөлі азаматтық ұстанымды қалыптастыруға және студенттерді белсенді қызметке тартуға ықпал ететін ерекше әлеуметтік ортаны құруда көрінеді.

Әдіс: Сауалнама – оқытудың барлық бағыттары бойынша Алматы қаласының ұлттық ЖОО студенттерінің жауаптарына негізделген және фокус-топтық сұхбат (ФТС).

Қатысушылар: Респонденттер бакалавриат бағдарламасының студенттері арасынан таңдалды. Деректер 2022 жылдың 25 қаңтарынан 20 ақпанына дейін сауалнама барысында жиналды. Сауалнамаға 711 студент қатысты. Үлгі 305 ер (42,9%) және 407 әйел жынысынан (57,1%) тұрды. Университеттер бойынша студент жастардың іріктемелі жиынтығы 5-кестеде келтірілген.

Кесте 5 - Университеттер бойынша студент жастардың іріктемелі жиынтығы

ЖОО	Жалпы студенттер саны	Оның ішінде ерлер	Оның ішінде әйелдер	Іріктеме 1,81%	Іріктемедегі ерлер саны	Іріктемедегі әйелдер саны
Барлығы	39305	16901	22403	711	305	406
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті	18115	8012	10103	327	144	183
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогика университеті	10918	4161	6757	198	75	123
С.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті	10 272	4728	5544	186	86	100

Өлшеу: Саяси оқиғалар туралы жаңалықтарды бақылау және алу көзіне қатысты зерттеу сұрақтары респонденттердің әрекет ету жиілігін келесідей өлшенді: (1) ағымдағы оқиғаларға қатысты іс-әрекеттердің жиілігі («Сіз Қазақстандағы өзекті саяси оқиғаларды (сайлау, Парламент шешімдері, Президентпен тікелей желілер және т. б.) қаншалықты жиі қадағалайсыз?»); (2) саясатқа қатысты ақпарат көздері («Саяси оқиғалар туралы қай қайнаркөздерден жиі білесіз?»).

Саясаткерлерді білуге, сенуге, бағалауға, күтуге және қолдауға қатысты зерттеу сұрақтары: (1) Саяси институттар туралы білім мен оған сенім. (2) Бағалау және күтілетін саяси режим. (3) Саясаткерлерді қолдау.

Құқықтық және демократиялық көзқарастарды анықтайтын зерттеу сұрақтары (Н1- Н5):

1) Сіздің әлеуметтік әл-ауқатыңыз бен тұрмысыңыз неге байланысты деп ойлайсыз?

2) Сіз үшін ең маңызды адам құқықтары қандай?

3) Сіз өзіңіздің құқықтарыңызды қорғаудың қандай әдістерін ең тиімді деп санайсыз?

4) Алматыда қай жыныстағы азаматтар көп деп ойлайсыз?

5) «Сіз мемлекеттің адам құқықтарын қорғау саласындағы жұмысын 4 балдық шкала бойынша қалай бағалайсыз, мұнда 4-жақсы, ал 1-жаман». Бұл жерде мәселенің мәні реттік шкала бойынша өлшенді. Бұл айнымалыда $M = 2,44$ және $SD = 0,906$ ($\alpha = 0,75$) бар.

Жастардың рөлі, саяси және азаматтық белсенділік

1) «Сіздің ойыңызша, Қазақстанның саяси өмірінде жастар қандай рөл атқарады?»

2) «Сіз соңғы 12 айда төмендегілердің қайсысын жасадыңыз?»

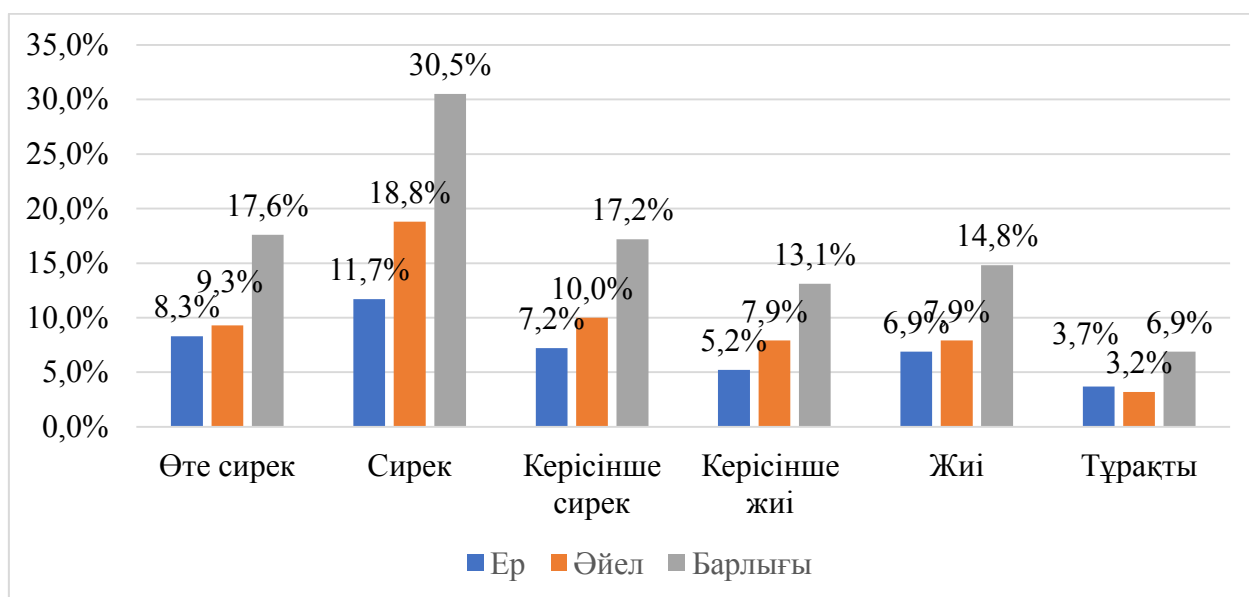
3) «Сіз саяси партияның, ұйымның мүшесісіз бе, егер олай болса, қайсысы?»

4) Сіздің ойыңызша, «Қазақстан патриоты» ұғымы нені қамтиды?

5) Сіз өзіңізді Қазақстанның патриоты деп санайсыз ба?

6) Сіз аталған бастамалардың қайсысына қатысуға дайынсыз?

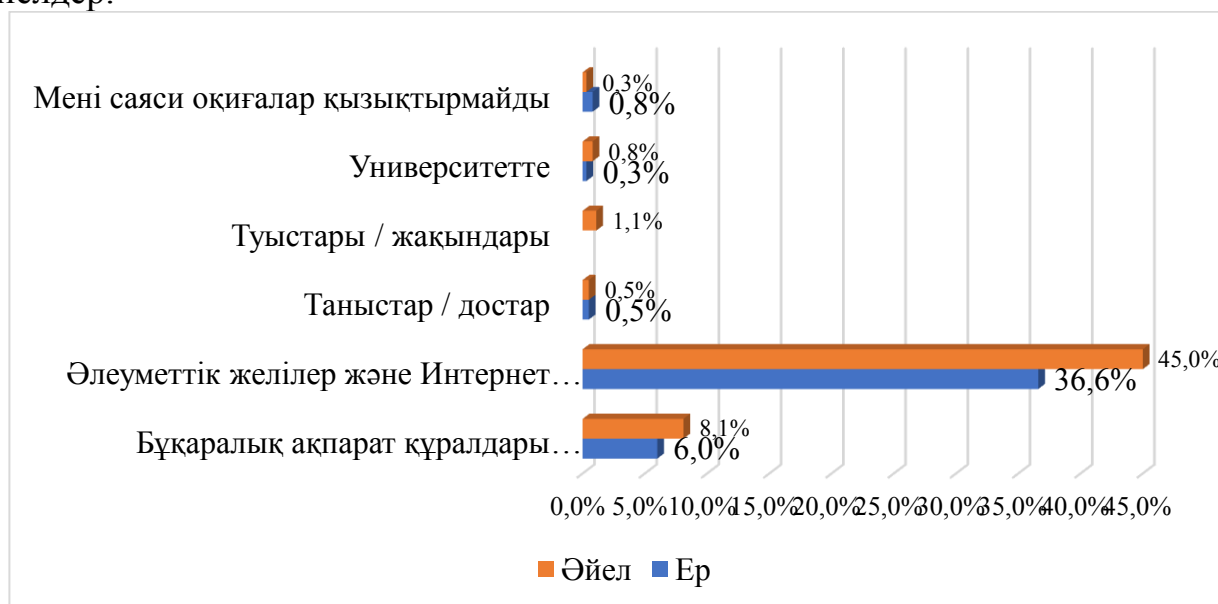
2.2.2 Талдау мәліметтері. Сауалнама деректерін талдау көрсеткендей, жастар көбінесе саяси жаңалықтарды бақыламайды. Сауалнамаға қатысқандардың шамамен 35%-ы ғана Қазақстандағы сайлау, Парламент шешімдері, Президентпен тікелей желілер және т.б. сияқты өзекті саяси оқиғаларды бақылап отырғанын растады – бұл деректер «тұрақты», «жиі» және «сирек» сияқты шкалалардың континуумының қосындысынан алынған. (2-сурет).

Сурет 2 - Қазақстандағы өзекті саяси оқиғаларды (сайлау, Парламент шешімдері, Президентпен тікелей желілер және т. б.) қаншалықты жиі қадағалайсыз?

Сонымен қатар, әйелдер ерлерге қарағанда өзекті оқиғаларға көбірек қызығушылық танытады. 3-суреттегі диаграммадан көріп отырғанымыздай, ақпарат алу көздері арасында әлеуметтік желілер сауалнамаға қатысқан барлық студенттердің 81,6%-ы жауап берсе, оның 36,6%-ы ер адамдар және 45%-ы әйелдер.

Интернет пен әлеуметтік желілер ақпараттық көздер ретінде аса басымдыққа ие. 3-суреттегі диаграммадан көріп отырғанымыздай, ақпарат алу көздері арасында әлеуметтік желілер сауалнамаға қатысқан барлық студенттердің 81,6%-ы жауап берді, оның 36,6%-ы ер адамдар және 45%-ы әйелдер.

Сурет 3 - Саяси оқиғалар туралы жаңалық көздері

Бұл жұмыста шыққан немесе тұрғылықты жері бойынша университет студенттерінің сипаттамалары да зерттеледі. Үш ұлттық университет ең ірі мегаполисте – Алматы қаласында орналасқан. Алматы қаласында туып-өскен студенттер, яғни олардың әлеуметтенуі үлкен қала жағдайында өтті, сауалнамада «Мен қалада туғаннан бері тұрамын» деген белгі болды. Зерттеу деректері көрсеткендей, қалалық балалар басқа бес топпен салыстырғанда саяси және сайлау жаңалықтарына негізгі жол ретінде әлеуметтік желілерге сүйенеді [205]. Алдыңғы тарауда отбасы мен әлеуметтік факторлар жастардың қандай ақпарат көздерін пайдаланатынына әсер ететінін атап өткенбіз.

Қалалық ата-аналар: (1) жұмыстарына байланысты теледидар жаңалықтарын аз көреді; (2) білім деңгейінің жоғарылауы интернеттегі жаңалық сайттары мен платформаларын жиі пайдаланады, олар негізінен теледидарды пайдаланатын және Whatsapp платформасында жаңалықтармен бөлісетін ауыл тұрғындарына қарағанда пікірлерін талқылайды және бөліседі, әртүрлі әлеуметтік желілерде тәуелсіз жазбалар жазады. Сонымен қатар, зерттеулерге сәйкес, ауыл балалары үй шаруасымен айналысады, олар көбінесе ата-аналардың бақылауында болады.

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің [206] деректері бойынша үш нысаналы ұлттық университеттерде білім алушылардың 95%-дан астамы үлкен мегаполистен тыс қалалар болып табылады және олардың 85%-ға жуығы ауылдық жерлерден шыққан.

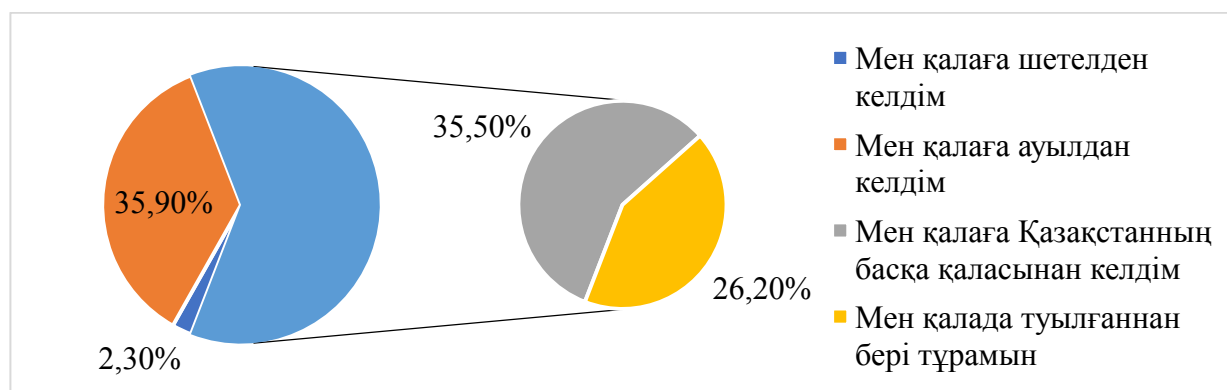
Алайда, біздің мәліметтеріміз бойынша, бұл зерттеу тобы қалада туғаннан бастап және Қазақстанның басқа қаласынан келгендерге қарағанда әлеуметтік желілердегі немесе интернеттегі саяси жаңалықтарға көбірек көңіл бөлуге бейім.

Кесте 6 - Ұлттық жоғары оқу орындары студенттерінің шыққан жері бойынша жаңалықтарды қадағалау жиілігі, %

	Мен қалаға шетелден келдім	Қалаға ауылдан келдім	Қалаға Қазақстанның басқа қаласынан келдім	Мен қалада туғаннан тұрамын
Өте сирек	0,3	6,8	4,5	6,0
Сирек	0,6	11,7	10,0	8,3
Жііден гөрі сирек	0,3	5,2	6,5	5,2
Өте жиі	-	5,2	5,1	2,8
Жиі	0,6	6,5	4,2	3,5
Тұрақты	0,3	3,0	1,5	2,1

6-кестеден көріп отырғаныңыздай, жаңалықтарды «жиі» бақылайтындардың үлесі 6,5% құрайды, ал студенттер туылғаннан бастап қалалық деңгейден екі есе аз. Тұтастай алғанда, «өте жиі», «жиі» және «тұрақты» континуум бойынша талдау ауыл студент жастарының үлесі 14,7% құрайтынын көрсетсе, ал «басқа» қалалық және «туғаннан бастап» қалалықтардың үлесі сәйкесінше 10,8% және 8,4% құрайды.

Жалпы алғанда, әлеуметтік желілерден өздерінің саяси жаңалықтарын алатын қалалық студенттердің үлесі 26,2% құрайды, ал ауылдық және басқа қалалық студенттердің үлесі 70%-дан асады (4-сурет).

Сурет 4 - Шыққан жері бойынша әлеуметтік желілердегі саяси оқиғалар туралы жаңалықтар

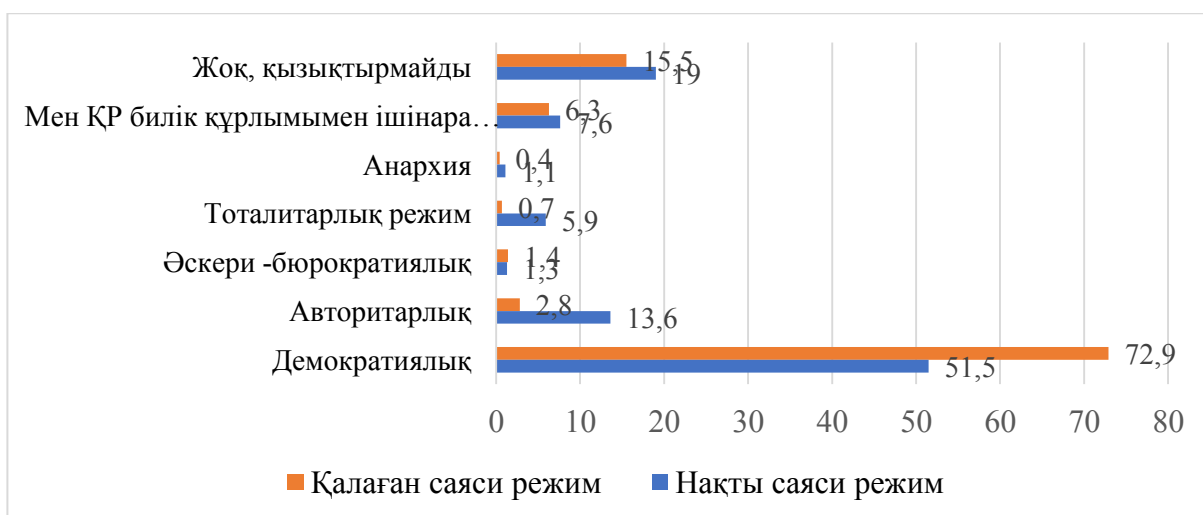
Саяси институттар туралы білім мен оған сенім зерттеу сұрағына келетін болсақ (7-кесте), жауаптардың басым бөлігі ҚР Президентінің үлесіне тиесілі екенін көрсетеді – 27,3%, яғни студенттер оны лайықты деп санайды, көп сенім артады, ал ҚР Парламентіне артылатын сенім екі есе аз, барлық басқа институттар 10% -да жинамайды.

Кесте 7 - Сіздің ойыңызша, қазіргі Қазақстандағы қандай қоғамдық және саяси күштер сенімге көбірек лайық?

Саяси институттар	Жауап бергендер	%
1	2	3
ҚР Президенті	194	27,3
ҚР Үкіметі	61	8,6
ҚР субъектісінің атқарушы өкіметінің басшысы	19	2,7
ҚР Парламенті	102	14,3
Қоғамдық ұйымдар (ҮЕҰ)	18	2,5
Партиялар	63	8,9
Құқық қорғау органдары (полиция, прокуратура, ҰҚК)	36	5,1
Ұлттық және ұлттық-мәдени бірлестіктер	69	9,7
Бұқаралық ақпарат құралдары	39	5,5
Интернет ресурстар (әлеуметтік желілер)	11	1,5
Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының басшылары	21	3,0
Қарулы күштер (армия)	41	5,8
Мешіт, шіркеу, діни ұйымдар	6	0,8
Бизнес өкілдері	26	3,7
Басқа (өз нұсқаңызды жазыңыз)	5	0,7
Барлығы	711	100,0

Біздің зерттеуімізде сауалнамаға қатысқандардың 13,6%-ы қазіргі уақытта Қазақстанда авторитарлық режим орнатылған деп есептейді және 50% - дан сәл астамы елдің демократиялық режимде өмір сүріп жатқандығына жауап берді (5-сурет). Алайда, сауалнамаға қатысқандардың 73%-і оны қалаған саяси режим ретінде көрсетті. Елімізде 21,7%-ы ерлердің және 29,8%-ы әйелдердің елде нақты саяси режим демократия екенін, 28,6%-ы ерлердің және 44,3%-ы әйелдердің демократиялық басқару режимін қалағандай көрсетті.

Студенттердің саяси институттарға деген сеніміне (6-кесте) нақты және күтілетін саяси режимді бағалауға (6-9-сурет) қатысты жауаптарын түсіну үшін біз «Демократия деңгейі бойынша әлем елдерінің рейтингі» дереккөзіне және саяси режимдердің заманауи түсіндірмелерін түсіндіру бойынша сараптамалық пікірлерге жүгіндік.

Сурет 5 - Қалаған және нақты саяси режим

Британдық The Economist журналының сараптамалық бөлімшесі The Economist Intelligence Unit зерттеушілерінің демократия деңгейі бойынша әлем елдерінің рейтингінде 2021 жылы Қазақстан, Зимбабве (127-ші) мен Конго (129-шы) арасында орналасқан 167-ден 128-ші орынды иеленді. ҚР индексі небәрі 3,14-ке жетті, бұл авторитарлық режимдердің деңгейіне сәйкес келеді. Индекс мемлекет ішіндегі демократия деңгейін өлшейді және бес негізгі санатқа топтастырылған 60 негізгі көрсеткіштің жай-күйін сипаттайтын тиісті елдердегі сараптамалық бағалау әдістемесі мен қоғамдық пікірді сұрау нәтижелеріне негізделген:

- сайлау процесі және плюрализм;
- үкіметтің қызметі;
- саяси қатысу;
- саяси мәдениет;
- азаматтық бостандықтар.

Қорытынды рейтингте барлық мемлекеттер демократия индексі бойынша рейтингке ие және төрт санат бойынша билік режимінің түріне қарай жіктеледі:

- Толық демократия.
- Демократия жеткіліксіздігі.
- Гибридті режим.
- Авторитарлық режим.

Индексті қалыптастыру әдістемесінің толық сипаттамасы және ол бойынша деректеркөздері кезекті салыстырмалы зерттеу нәтижелері бойынша жарияланған баяндамада келтірілген. Ұйым сарапшылардың өздерін де, бұл мамандар Economist Intelligence Unit қызметкерлері ме, әлде тәуелсіз ғалымдар ма, олардың санын да көрсетпейді. Әлбетте, осы себептердің бірқатарына байланысты «Democracy Index» сериясының баяндамалары ешқашан академиялық мәнмәтінде ұсынылмаған және ғылыми зерттеулер үшін дереккөзі ретінде іс жүзінде пайдаланылмаған [207].

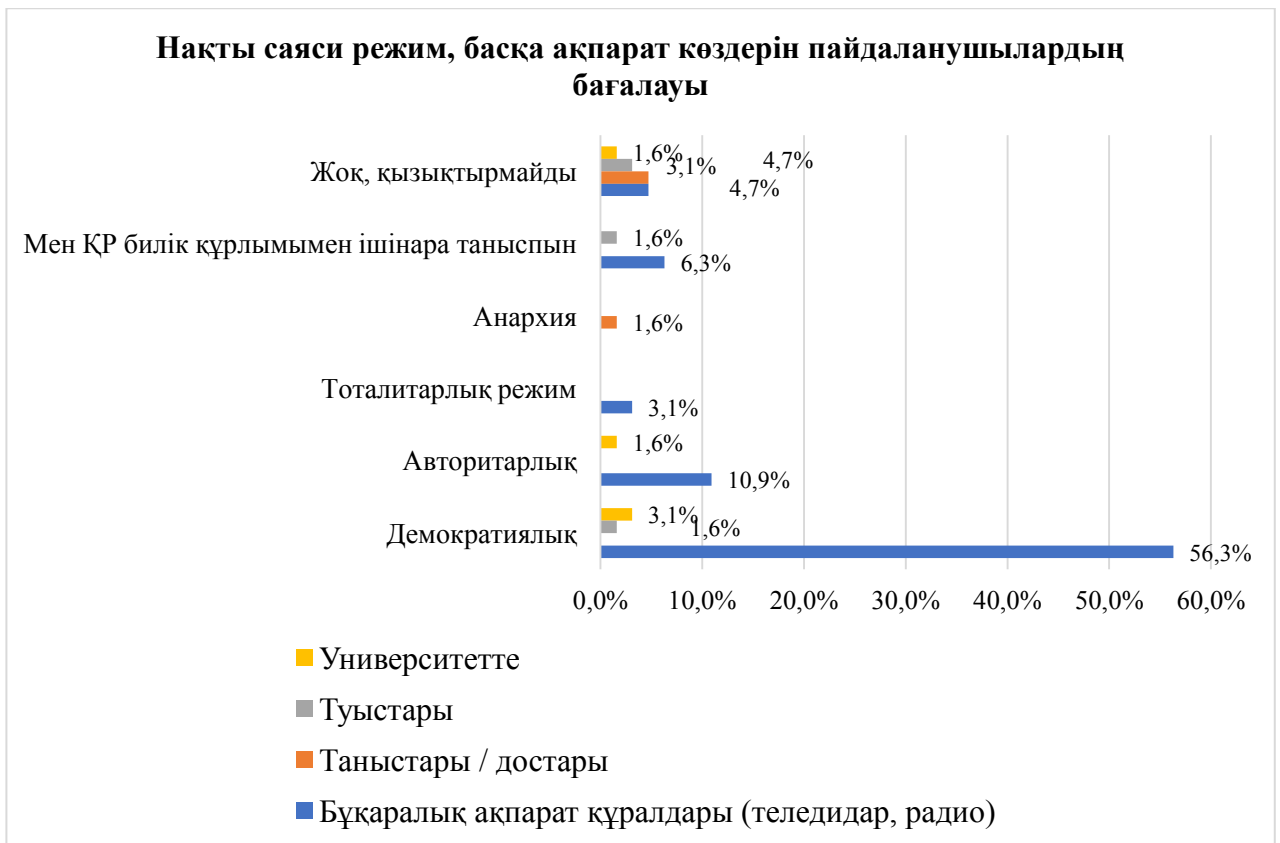
Сондықтан, кейбір түсініктемелер алу үшін біз сараптамалық пікірлерге жүгіндік: «демократияның және авторитарлық режимдердің түрлерін

жариялауға тырысатын әдебиеттерде екі интеллектуалды траектория бар. Бірінші топта адамдар авторитаризм сөзіне сын есім түрінде әр түрлі сараланған сипаттамаларды қосуға тырысады: либералды демократия, гибриді режим, авторитарлық сұлтандық режим. Мұндай терминдер мемлекет басшысының белгілі бір өкілеттіктерге ие екендігін және бұл өкілеттіктердің заңмен немесе экономикалық немесе бюрократиялық негізге негізделген балама топпен қаншалықты шектелетіндігін көрсетеді. Яғни, сын есімдерді қосқанда, алынған термин көшбасшының салыстырмалы еркіндігінің дәрежесін және оның өз еліндегі саяси процестерге әсер ету дәрежесін анықтайды.

Сурет 6 - Нақты саяси режим, әлеуметтік желілер мен интернет платформаларын пайдаланушыларды бағалау

Демократиялық жүйеде адамның әрқашан жеке ой бостандығы болады және оның құқықтары мен бостандықтарына мемлекет кепілдік береді. Авторитарлық режимде кейбір негізгі демократиялық нормалар бұзылады, оған үлкен мүдделер топтарын қосуға мүлдем бейімделмеген жүйе құрылады, сондықтан кішкентай элита мемлекетте болып жатқанның бәрін басқарған кезде плюрализм жоққа шығарылады. Бүгінгі таңда «авторитаризм» терминін бұлай түсіндіру жұмыс жасамайды, себебі демократиялық елдерде белгілі бір процестер жүреді, оның ішінде негізінен авторитарлық. Мысалы, сол демократиялы елдерде бақылау және тыңдау жүйелері жұмыс істейді, халықты бақылау үшін саяси профильдер құрылады және сайлау басқа ойын ережелеріне сәйкес өткізіледі, мұнда экономикалық элита саясаткерлерге қарағанда әлдеқайда көп күшке ие» [208].

Сурет 7 - Нақты саяси режим, басқа ақпарат көздерін пайдаланушыларды бағалау

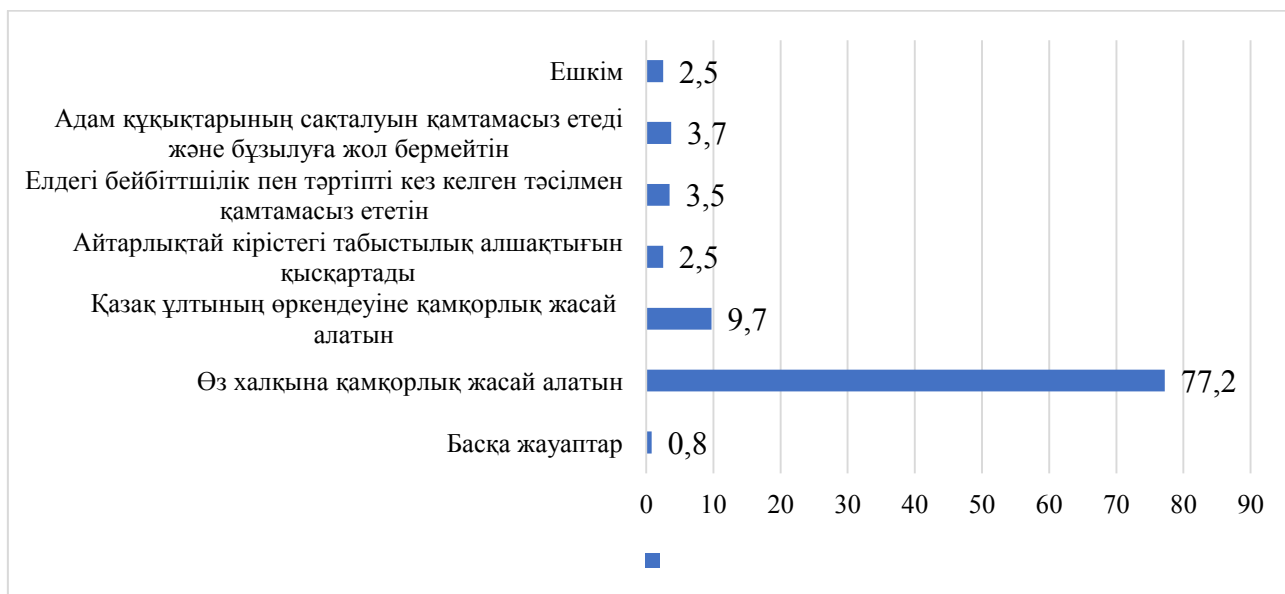

Сурет 8 - Қалаған саяси режим, әлеуметтік желілер мен интернет платформаларын пайдаланушыларды бағалау

Сурет 9 - Қалаған саяси режим, басқа ақпарат көздерін пайдаланушыларды бағалау

Бұл ретте сауалнамадағы «Сіз қай саясаткерді қолдайсыз?» деген сауалға респонденттердің 77,2%-ы өз халқына қамқорлық жасай алатын адамды қолдайтынын көрсетті (10-сурет). Дүние жүзіндегі жастар жаһандық дамудың қиын кезеңінде тұр, өйткені олар қоршаған ортаның нашарлауы, өсіп келе жатқан теңсіздік пен қауіпсіздікті мұра етіп алды. Сонымен қатар, олардың әлеуметтік-экономикалық мүмкіндіктері барған сайын шектеулі және олар қалыптасқан билікпен күресуге мәжбүр.

Сурет 10 - Сіз қай саясаткерді қолдайсыз? (%)

Бұған жауап ретінде жастар өздерінің наразылықтарын қазіргі жағдайға жеткізудің шығармашылық жолдарын іздеп, әділетті, тең және тұрақты болашақты талап етеді. Жастар көбінесе аға буынға қарағанда немқұрайлы

болып саналса да, олар өздерін толғандыратын мәселелер бойынша шаралар қабылдайды және оң өзгерістерге ықпал етуге күш салады. Жастардың әлеуетін ашу үшін олардың мүдделерін түсіну және оларды өз шарттарымен қанағаттандыру қажет [209]. 8-кестеде көрсетілгендей, біз жүргізген зерттеудің деректерін талдау сауалнамаға қатысқан студенттердің 68,1%-ы «Сіздің әлеуметтік әл-ауқатыңыз бен тұрмысыңыз неге байланысты деп ойлайсыз?» деген сұраққа – өзімізге, біздің мақсатымыздан, белсенділігімізден деп жауап берілді. Яғни, біздің деректеріміз демократиялық қағидаттарды нығайту бойынша халықаралық деңгейде бекітілген деректермен сәйкес келеді.

Кесте 8 - Әлеуметтік әл-ауқат пен тұрмысқа көзқарастар, %

Сіздің әлеуметтік әл-ауқатыңыз бен тұрмысыңыз неге байланысты?	Ерлер	Әйелдер	Барлығы
қоғамдағы жағдайдан, ондағы өмір сүру жағдайларынан	9,0	14,2	23,2
өзімізге, біздің мақсатымыздан, белсенділігімізден	29,8	39,2	68,1
елдегі саяси жағдайдан	2,8	0,6	3,4
елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдан	2,3	3,1	5,3
Барлығы	43,9	57,1	100,0

Сауалнамаға қатысқандардың 66,1%-ы өмір сүру, бостандық және қол сұғылмаушылық құқықтары басқа аталған адам құқықтарының ішіндегі ең маңыздысы екенін көрсетті (9-кесте). Оның 39,4%-ы әйелдер, ал 26,7%-ы ерлер үлесіне тиесілі.

Кесте 9 - Адам құқықтарын орнату, %

Сіз үшін ең маңызды адам құқықтары қандай?	Ерлер	Әйелдер	Барлығы
Өмір сүру, бостандық және қол сұғылмаушылық құқығы	26,7	39,4	66,1
Заң мен сот алдындағы теңдік	6,3	6,2	12,5
Қозғалыс еркіндігі құқығы	4,8	4,1	8,9
Білім алу құқығы	1,8	3,5	5,3
Ана тілін пайдалану құқығы	1,0	1,1	2,1
Жеке өмірге кез келген араласудан бостандық құқығы	0,7	0,8	1,5
Жеке меншік және кәсіпкерлік құқығы	0,6	0,8	1,4
Ой мен сөз бостандығы және саяси көзқарастар	0,4	1,0	1,4
Ар-ождан және дін бостандығы құқығы	0,3		0,3
Ақпарат алу құқығы	0,1		0,1
Барлығы:	42,9	57,1	100,0

Саясатпен, билік институттарымен, адам құқықтары мен бостандығымен байланысты кең спектрге әлеуметтік-мәдени нормалар да кіреді, өйткені олар

көрсетілетін көмек түріне қарамастан жастардың азаматтық және саяси қатысуына қатысты. Талдаудың бұл бөлімі жастарға олардың саяси өмірге қатысу құқығын қорғауға және маңызды саяси ықпалға жету үшін билік құрылымдарын өзгертуге қандай әдістер немесе институттар көмектесе алатынын түсіндіретін сұрақты қамтиды. Бұл ресурстар жастардың саяси және азаматтық өмірге қатысуы үшін барлық көмек түрлерін құрылымдау үшін нұсқаулық ретінде қызмет етеді. 10-кестеге сәйкес, сауалнамаға қатысқандардың 34,9%-ы адвокаттар, заң фирмалары, 19,0%-ы құқық қорғау ұйымдары және 16,3%-ы сот адам құқықтарын қорғаудың ең тиімді әдістері деп санайды. Деректер сауалнамаға қатысқандардың 70%-ы адам құқықтарын қорғаудың ресми құқықтық институттарына сүйенетінін көрсетеді.

Кесте 10 - Адам құқықтарын қорғау әдістерінің тиімділігіне көзқарастар, %

«Сіздің құқықтарыңызды қорғаудың ең тиімді әдістері қандай?»	Ерлер	Әйелдер	Барлығы
Байланыстар	4,9	4,2	9,1
Адвокаттар, заң фирмалары	15,8	19,1	34,9
Пара беру	0,8	0,6	1,4
Сот	6,5	9,8	16,3
БАҚ арқылы жұртшылыққа үндеу	3,5	6,8	10,3
Құқық қорғау органдары	8,0	11,0	19,0
Құқық қорғау ұйымдары	1,3	3,4	4,6
Митингілер, пикеттер, ереуілдер	0,7	0,4	1,1
Мәслихат депутаттары	0,1	0,4	0,6
Саяси партиялар	0,1	0,4	0,6
Діни ұйымдар	0,3	0,3	0,6
Жерлестік, диаспоралар, этникалық қауымдастықтар	0,3	0,3	0,6
Адам құқықтары жөніндегі уәкіл	0,6	0,3	0,8
Жоғарыда айтылғандардың ешқайсысы жоқ		0,1	0,1
Барлығы	42,9	57,1	100,0

Диссертациялық жұмыстың теориялық бөлімінде айтылғандай, қоғамның әлеуметтік құрылымы жүйесіндегі әлеуметтік орта маңызды әлеуметтендіруші әсерге ие. Сауалнамаға қатысқан ұлттық университет студенттерінің 47,7%-ы өздерінің көзқарастары бар, бірақ іс-әрекетке ұмтылмайтын адамдармен қоршалғанын, ал одан сәл төмені, яғни 44,6%-ы өздерінің азаматтық ұстанымдарын қорғайтын белсенділердің көбірек екенін көрсетті (11-кесте).

Кесте 11 - Өртүрлі азаматтық ұстанымдары бар айналадағы адамдарға көзқарастар, %

«Алматыда қай азаматтар көп деп ойлайсыз?»	Ерлер	Әйелдер	Барлығы
1	2	3	4
Өздерінің азаматтық ұстанымдарын жақтайтын белсенділер көп	18,6	26,0	44,6

11 - кестенің жалғасы

1	2	3	4
Өз көзқарастары бар, бірақ іс-әрекетке ұмтылмайтын адамдар көп	20,3	27,4	47,7
Пассивті және ештеңеге араласқысы келмейтін адамдар көп	4,1	3,7	7,7
Барлығы	42,9	57,1	100,0

Ал келесі «Сіз мемлекеттің адам құқықтарын қорғау саласындағы жұмысын қалай бағалайсыз?» сұрағы 1-ден (жаман) 4-ке дейін (жақсы) өлшенді. Мемлекеттің адам құқықтарын қорғау саласындағы жұмысы $M = 2,44$ және $SD = 0,79$ ($\alpha = 0,766$) болды.

Жастардың рөлі, саяси және азаматтық белсенділігі. Халықаралық зерттеулер азаматтық пен демократия туралы көзқарастарды тереңірек түсіну саяси қатысудың жаңа немесе дәстүрлі емес түрлерін көрсете алатынын дәлелдейді. Бұл күшті азаматтық пен демократия үшін қандай білім мен көзқарастар қажет екендігі туралы жастардың көзқарастары мен пікірлері туралы зерттеудің бір бөлігі. 11-кестеден көріп отырғаныңыздай, сауалнамаға қатысқандардың төрттен бір бөлігінен астамы сайлауға белсенді қатысудағы рөлін көреді, ал шамамен төртіншісі елдің саяси өміріне айтарлықтай әсер етпейтінін айтады. Сауалнамаға қатысқандардың шамамен 14%-ы саясатқа қатысуы әртүрлі қоғамдық ұйымдар, саяси партиялар арқылы көрінетінін айтты. Маңызды бестікті «мемлекеттік жастар саясатын жүргізуге әсер етеді» және «мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында жұмыс істейді» жауап нұсқалары, сәйкесінше, 9,8% және 7% құрады (12-кесте).

Кесте 12 – Қазақстанның саяси өміріндегі жастардың рөлі, %

Сіздің ойыңызша, Қазақстанның саяси өмірінде жастар қандай рөл атқарады?	Ерлер	Әйелдер	Барлығы
1	2	3	4
Елдің саяси өміріне елеулі әсер етпейді	11,3	10,5	21,8
Сайлауда дауыс беруге белсенді қатысады	11,1	16,6	27,7
Саясатқа әртүрлі қоғамдық ұйымдар, саяси партиялар арқылы әсер етеді	5,5	8,3	13,8
Митингілерге, наразылық акцияларына қатысады	2,5	4,2	6,8
Мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында жұмыс істейді	2,1	4,9	7,0
Радикалды ұйымдар мемлекеттің саяси басшылығына қысым жасау үшін қолданады	0,7	0,6	1,3
Мемлекеттік жастар саясатын жүргізуге әсер етеді	4,1	5,8	9,8
Мемлекеттік жастар бірлестіктері мен ұйымдарына қатысады	2,7	3,5	6,2
ҚР Қарулы күштерінде қызмет етеді	1,3	1,1	2,4
Қатарластарымен қақтығыстар мен тәртіпсіздіктерге қатысады	0,4	0,4	0,8

12 - кестенің жалғасы

1	2	3	4
Басқа (өз нұсқаңызды жазыңыз)	0,7		0,1
Жауап беруге қиналамын	0,6	1,1	2,3
Барлығы	42,9	57,1	100,0

Сурет 11 - Қазақстанның саяси өміріндегі жастардың бес ең маңызды рөлі

Азаматтық қатысу дауыс беру, волонтерлік, топтық іс-шараларға немесе қауымдастықтарға қатысу (мысалы, волонтерлік ұйымдары) сияқты ресми және бейресми қызметтердің кең ауқымын қамтиды (Abbott, S. 2010) [210]. Біздің зерттеуімізде сауалнамаға қатысқан студенттердің 43%-ы соңғы 12 айда волонтер, ерікті болып жұмыс істегенін, 12,2%-ы студенттер ұйымының жұмысына қатысқанын көрсетті (13-кесте, 12-сурет).

Кесте 13 - Соңғы 12 айдағы студенттердің азаматтық белсенділігі

Сіз соңғы 12 айда төмендегілердің қайсысын жасадыңыз?	%
Садақа беру	3,2
Табиғи апаттардан зардап шеккен кедейлерге, үйсіздерге, балалар мекемелеріне киім-кешек, заттар, ойыншықтар сыйға тарту	7,9
ПИК, ата-аналар комитетінің жиналысына қатысу	5,8
Сенбілікке, аумақты, кіреберісті, ауланы, ойын алаңын абаттандыруға қатысу	9,1
Қайырымдылық қорына, ауыр науқастарды емдеуге ақша беру	5,1
Ұжымдық өтініш, хат, петицияға қол қою	0,4
Өз еркімен қан тапсыру	5,2
Митингке, митингіге, пикетке және т. б. қатысу.	5,3
Діни сипаттағы іс-шараларға қатысу (Мешітте, Шіркеуде және діни қауымдастықта)	1,8
Волонтер, ерікті болып жұмыс істеу	43,0
Студенттік ұйымның жұмысына қатысу	12,2
Саяси партияның өміріне қатысу	0,8
Барлығы	100,0

Сурет 12 - Студент жастардың соңғы 12 айдағы ең жиі жасаған бес әрекеті

Зерттеулер азаматтық қатысудың қоғамға тигізетін тікелей пайдасынан басқа, қатысушылардың денсаулығы мен әл-ауқатына екінші реттік пайда әкелетінін айтады. Дауыс беру немесе басқаларды тіркеу арқылы сайлау процесіне қатысу денсаулыққа әсер ететін азаматтық белсенділіктің мысалы болып табылады [211]. 44 елде (соның ішінде АҚШ-та) жүргізілген зерттеу сайлаушылардың қатысуы жеке және елдік сипаттамаларды бақылаудан кейін де олар хабарлаған денсаулық жағдайының жақсаруымен байланысты екенін байқатты. Басқа зерттеуде дауыс беруге қатыспаған адамдар кейінгі жылдары денсаулығының нашарлауы туралы мәліметтермен бөліскен [211].

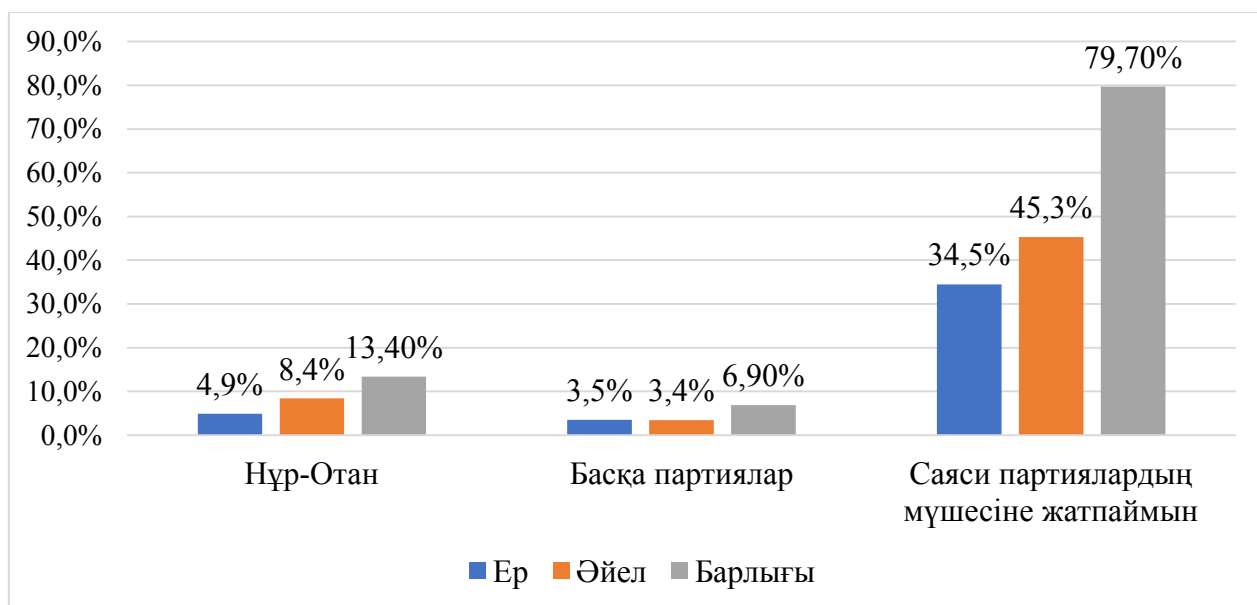
Өздеріңіз білетіндей, волонтерлік қызмет көбінесе жастар үшін азаматтық белсенділіктің алғашқы тәжірибесі болып табылады. Көптеген жағдайларда волонтерлік жастарға өз басымдықтарын, жоспарларын анықтауға және жастармен немесе басқа қатысушылармен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Волонтерлік, әсіресе жастар үшін, саяси өмірге қатысудың катализаторы бола алады. Бұл, әсіресе жылдам әлеуметтік өзгерістер көші-қонға, дәстүрлі құрылымдардың жоғалуына және жұмыссыздыққа әкелетін жас халқы бар елдер үшін өте маңызды. Альтруизм мен жақсы әлемге деген үмітпен қатар, жастар көптеген себептермен волонтерлікке ұмтылады, соның ішінде бос емес немесе жай демалу үшін болашақ жұмысқа орналасу дағдыларын игеру ниеті де бар. Сонымен қатар, жастар өз қауымдастықтары мен қоғамдарындағы волонтерлерге қатысты мәселелер туралы хабардар етеді [212]. Волонтерлік, сонымен қатар қоңырау шалуға болатын достардың болуы сияқты әлеуметтік ресурстарды арттыра алады [213].

Тек белгілі бір топтарға жату денсаулықты жақсарта алады. Ресми топтарға мүшелік әлеуметтік капиталды арттырады және мүшелер арасындағы әлеуметтік оқшаулануды азайтады. Мысалы, Red Hat Society әйелдер тобы өз мүшелеріне эмоционалды қолдау мен қауымдастық сезімін көрсететіні белгілі болды [214]. Көптеген ресми және бейресми топтар қайырымдылық жұмыстарына қатысады.

Азаматтық қатысу ұрпақ пен білім деңгейіне байланысты өзгереді. Мысалы, бір зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жастар негізгі бұқаралық ақпарат құралдарын аз пайдалануы мүмкін болса да, сауалнамаға қатысқан орта мектеп оқушыларының 90 пайызы жалпы саясатқа қатысқан, ал 40 пайызы саяси қатысуда саяси белсенді болған. Бұл азаматтық қатысу негізінен әлеуметтік медиа арқылы жүзеге асырылады [215]. Жоғары білімі бар адамдар азаматтық өмірге көбірек араласады, өйткені колледж студенттері бауырластық, әйелдер клубтары немесе басқа студенттік ұйымдар арқылы қоғамдық істерге қатыса алады, алайда колледждің ер жынысты студенттері әйел жынысты студенттерге қарағанда қоғамдық жұмыстарға аз қатысатыны анықталды. Сондай-ақ, зерттеулер афроамерикандықтар, испандықтар және азиялық американдықтар өздерінің ақ қатарластарына қарағанда волонтерлікпен көбірек айналысатынын айғақтады [216].

Көптеген әртүрлі стратегиялар азаматтық қатысуға ықпал етуі мүмкін. Жастарды өз қоғамдастығында белсенді болуға ынталандыру өмір бойы азаматтық белсенділікті ынталандыру үшін өте маңызды. Бір зерттеудің барысында қоғамдық жұмыстарға қатысатын орта мектеп оқушылары есейгенде дауыс беріп, волонтер болатыны анықталды [217]. Жастарға өз қауымдастықтарына қызмет етуге көмектесуге тартылған AmeriCorps сияқты бастамалар кейінгі өмірде азаматтық белсенділікті арттырады [215].

Біздің байқауымызда сауалнамаға қатысқандардың 78%-ы саяси партиялардың қатысушылары емес екенін көрсетті (13-сурет).

Сурет 13 - Саяси партияға мүшелік

Біздің бақылауымыз бойынша (14-кесте) сауалнамаға қатысқан студенттердің 58,6%-ы сайлауда дауыс беруге және 28,6%-ы бақылаушы болуға дайын екені анықталды. Біздің зерттеуімізде студенттерге жеке қатысуға дайын

бірқатар бастамалар ұсынылды. Ұсынылған он екі түрдің ішінен респонденттер кем дегенде бесеуін көрсетті.

Кесте 14 – Студенттердің әртүрлі бастамаларға қатысу ниеттері

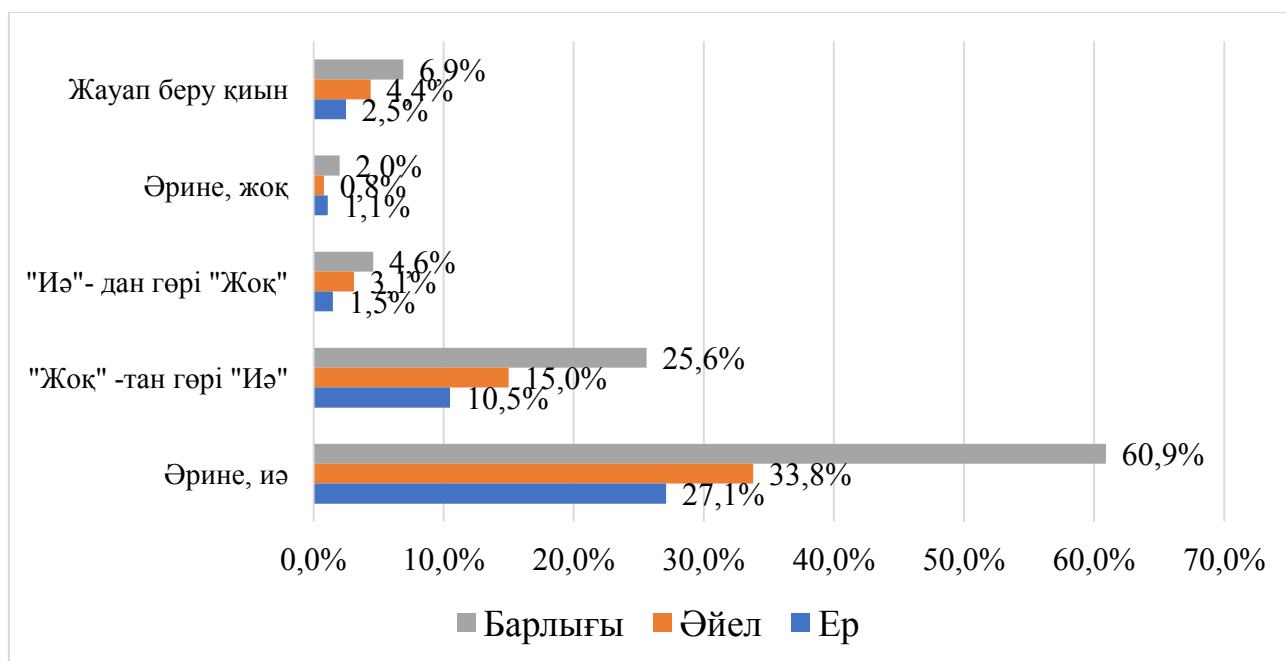
Сіз аталған бастамалардың қайсысына қатысуға дайынсыз?	%
Сайлауда дауыс беру	58,6
Сайлауда бақылаушы болу	28,6
Азаматтық бастамалардың, ұйымдардың, өзін-өзі басқарудың жұмысына қатысу	6,5
Оппозицияның саяси жобаларына ақша беру	0,4
Наразылық акцияларына, пикеттерге қатысу	1,1
Сайлауда депутат болып сайлану	1,8
Саяси партиялардың қызметіне қатысу	1,3
Наразылықтың шеткі, радикалды түрлеріне бару	0,1
Қол жинау	0,4
Партияға мүшелік, партиялық қызмет, басқа саяси топтарға, қозғалыстарға мүшелік	1,1
Барлығы	100,0

Өзін саяси белсенді тұлға ретінде анықтау елдің саяси жүйесіне араласуды, елдің, жергілікті қоғамдастық мәселесін шешуге қатысуды білдіреді. Sean Richey адамдардың өз муниципалитетіне деген сүйіспеншілік, немқұрайлылық немесе жеккөрушілік сезімдерін қалай сезінетінін зерттеп, дәлелдерге сүйене отыра, адамдар өздерінің муниципалды аймағына бірдей қарайды деп мәлімдейді [218]. Ұлттық саясаттағы патриотизмнің бұрыннан келе жатқан теорияларына сүйене отырып, жергілікті патриотизмнің жергілікті саясатқа қалай әсер ететінін көрсетеді. Сондай-ақ, жүргізілген репрезентативті зерттеу негізінде ол өзінің муниципалитетіне деген сүйіспеншілік пен жергілікті саясатқа қатысу, азаматтық қатысу және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына деген сенім арасындағы күшті оң өзара байланыстылықты табады; өз қаласына деген сүйіспеншілік пен/немесе жеккөрушілік сезімін ояту ұжымдық әрекеттің жергілікті мәселелерін шешуге құрбандыққа дайын болуға қатты ынталандырады. Атап айтқанда, бұл сезімдерді тудырған ынталандырулар қатысушылардың сауалнаманы толтыру нәтижесінде алынған ақшаны қалалық мәселені шешуге беру ықтималдығын арттырды. Бұл нәтижелер жергілікті саясатты түсіну үшін жергілікті патриотизмнің маңыздылығын айғақтайды.

Патриотизм – бұл «нәзік» идея. Патриоттық көзқарастар мен әрекеттердің көптеген түрлері оқушылардың патриотизм, азаматтық белсенділік және демократия туралы білуіне әсер ететін саяси ұстанымдарға қатысты. Көптеген посткоммунистік елдерде патриотизм ұғымы популистік дискурстарда аспаптық түрде қолданылады. Ол символдық элиталар қызығушылық танытқан аудитория алдында оның маңыздылығын ашық талқылай алатын сирек қоғамдық пікірталастардың тақырыбына айналады. Сындрлы азаматтық көзқарастарды қалыптастырудың ұзақ мерзімді жоспары қазіргі саясаттағы

тиімділік қысымына жол ашады. R. Marzęcki патриотизм категориясын қоғамдық пайдалы жағынан және оны азаматтық қоғам құру процесінде маңызды фактор ретінде қарастыруды ұсынады. Бұл процесте жас ұрпақ маңызды рөл атқара алады [219].

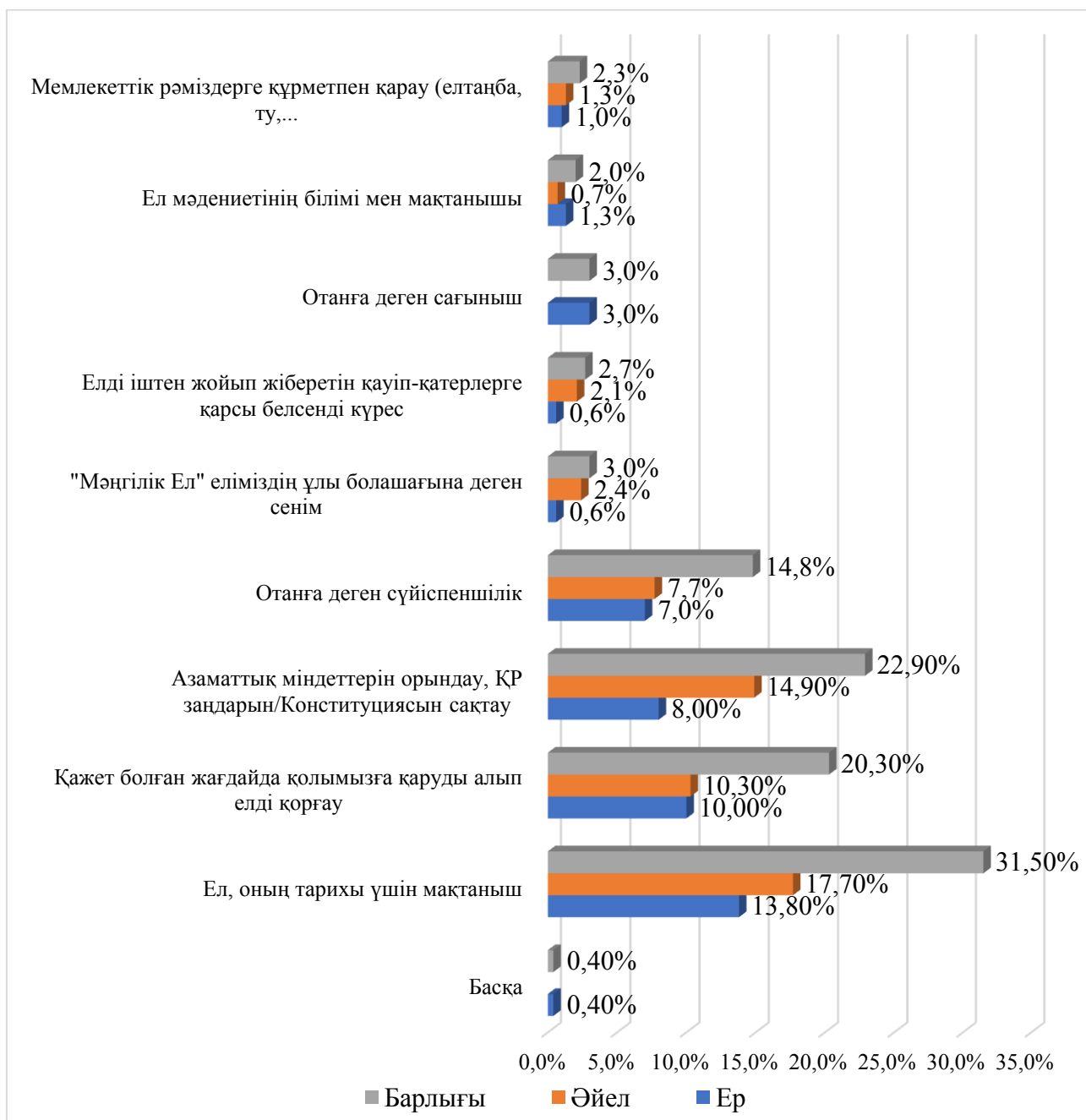
Біздің жұмысымызда біз студенттер арасында патриоттық көзқарастар мен патриотизм туралы идеялардың басым үлгісін сипаттау үшін қазақстандық студенттер арасында патриотизм сезімі мен түсінігі туралы деректерді ұсынуды мақсат тұттық. Зерттеудің осы бөлігінің мұндай міндеті патриотизмнің сындарлы әлеуеті туралы сұраққа жауап іздеуден тұрады: бұл азаматтық белсенділіктің маңызды детерминанты ма және ол қандай дәрежеде. 14-суреттен көріп отырғанымыздай, сауалнамаға қатысқан студенттердің 61%-ы өздерін патриот деп санайды. Респонденттердің шамамен үштен бірі патриотизмді «ел үшін және оның тарихы үшін мақтаныш» деп түсінеді. Әрі қарай, ең маңызды үлгілер азаматтың міндеттерін орындау, 19%-ы өзін біржақты және біршама біржақты патриот деп санайтын мемлекеттің заңдарын/Конституциясын сақтау болып табылады (15-кестені, 15-сурет). Бұл континуумда қажет болған жағдайда Отанды қару-жарақпен қорғауға дайын адамдар саны бірдей. Сауалнамаға қатысқандардың 15%-ы «Отанға деген сүйіспеншілік» деген абстракттілі ұғымды таңдады. Патриотизм тақырыбындағы зерттеулер патриотизмнің өзі де өз Отанына және егер қажет болса, өз халқына жеке мақсаттарына бағынуды және құрбан болуды талап ететін құндылық екенін атап өтеді.

Сурет 14 - Қазақстанның патриоты ретінде өзін-өзі сәйкестендіру

Отанға деген сүйіспеншілік көбінесе өз халқымен, оның тарихымен эмоционалды байланыстың қатынасымен, сондай-ақ Отанды бұрын құрған, қазіргі уақытта және болашақта жасайтын қауымдастықтың рухани

байланысымен тығыз байланысты. Содан кейін бұл Отанға жататын адамдармен, сіз отбасыңызда, мектепте немесе басқа жақын ортада өскен адамдармен байланыс. Бұл, сонымен қатар жергілікті әдебиет, сәулет, бейнелеу өнер немесе музыкамен байланысты болуы мүмкін. Егер патриотизмді осылай түсінсек, онда Отанға деген сүйіспеншілік тек сезім мен эмоциялармен байланысты емес екенін атап өту қажет. Дұрыс түсінілген патриотизм, ең алдымен, көзқарас екенін есте ұстаған жөн, сондықтан оны когнитивті, мотивациялық, эмоционалды және операциялық компоненттер санаттарында ұсыну керек [220].

Сурет 15 - Патриотизм туралы көзқарастар

Патриотизм немесе ұлттық мақтаныш – бұл Отанға деген сүйіспеншілік, адалдық және құштарлық сезімі және сол сезімдермен бөлісетін басқа азаматтармен одақ. Бұл құштарлық этникалық, мәдени, саяси немесе тарихи аспектілерді қоса алғанда, өз Отанымен байланысты көптеген түрлі сезімдердің жиынтығы болуы мүмкін. Ол ұлтшылдықпен тығыз байланысты ұғымдар жиынтығын қамтиды. Екінші жағынан, ұлтшылдық билікке деген ұмтылыстан бөлінбейді. Әрбір ұлтшылдың өзгермейтін мақсаты – өзіне емес, ұлтқа немесе оның даралығын батыруға шешім қабылдаған басқа бірлікке көбірек билік пен беделді қамтамасыз ету. Патриотизмнің екі негізгі аспектісі бар. Соқыр патриотизм – бұл патриот сөзсіз өмір сүретін және мүлтіксіз адалдықпен сипатталатын елдің саясаты мен қызметін қабылдауды талап ететін тәуелділік түрі. Конструктивті патриотизм адамдардан қоғамның негізгі қағидалары мен негізгі гуманистік құндылықтарға опасыздық жасағанына куә болған кезде қоғамның саясаты мен қызметінен бас тартуды талап етеді. Әлеуметтік психологтар патриотизмді адамның қоғаммен қарым-қатынасы тұрғысынан бағалайды. Ең көп таралған анықтама бойынша патриотизмді топ мүшелерінің өз аумағына тәуелділігі ретінде анықтауға болады [221].

Кесте 15 - Патриотизм және патриот туралы кроссталдау көзқарастары, %

Сіздің ойыңызша, «Қазақстан патриоты» ұғымы нені қамтиды?	Сіз өзіңізді Қазақстанның патриоты деп санайсыз ба?					Барлығы
	Әрине, иә	Жоқ-тан гөрі иә	Иә-дан гөрі жоқ	Әрине жоқ	Жауап беруге қиналамын	
Елдің ұлы жетістіктері үшін мақтаныш	19,7	7,7	1,5		2,5	31,5
Қажет болған жағдайда қолға қару алып елді қорғау	14,2	4,2	0,7	0,1	1,0	20,3
Азаматтың міндеттерін орындау, заңдарды/мемлекет Конституциясын сақтау	11,3	7,7	1,5	0,7	1,7	22,9
Отанға деген сүйіспеншілік	9,3	3,5	0,6	0,3	1,1	14,8
«Мәңгілік Ел» еліміздің болашағына деген сенім	2,1	0,4		0,3	0,1	3,0
Елді іштен жойып жіберетін қауіп-қатерлерге қарсы белсенді күрес	1,5	0,6	0,1	0,3	0,1	2,7
Отаннан алыс жүргендегі сағыныш		0,1		0,1		0,3
Ел мәдениетін білу және онымен мақтаныш	1,7	0,1	0,1			2,0
Мемлекеттік рәміздерге құрметпен қарау (елтаңба, ту, әнұран және т. б.)	0,8	1,1		0,1	0,1	2,3
Басқа	0,3				0,1	0,4
Барлығы	60,9	25,6	4,6	2,0	6,9	100,0

Тарихи процестер аясында патриотизм өзінің мәні мен рөлін қоғамдық құрылым мен тарихи формацияға, басқару режимдерінің өзгеруіне тікелей байланысты өзгертеді. Социоцентризм тұрғысынан ол адамның өмірі ортақ мақсаттарға қол жеткізуге бағынатын топқа, тапқа, мемлекетке жататындығын анықтайтын белгілерді дамытады. Антропология тұрғысынан басты ерекшелігі азаматтың құқықтары мен бостандықтарының және оның жауапкершілігі мен міндеттерінің үйлесімділігі [221].

Жалпы жастардың саяси ұстанымдарының қалыптасу процесі әлі де жүріп жатыр [202, б. 108]. Саяси құндылықтар мен ұстанымдар жүйесінде жастардың әлеуметтік-демографиялық немесе экономикалық мәртебесі бойынша статистикалық маңызды айырмашылықтар анықталмады.

2.2.3 Саяси белсенділікті салыстырмалы талдау. Салыстырмалы талдау бүгінгі күні әлеуметтік-саяси және мәдени әртүрлілік жағдайында жас қазақстандықтардың өсіп келе жатқан жағдайларын құрылымдауға мүмкіндік берді. Салыстыру кезінде, бір жағынан, жастардың саяси әлеуметтенуі стихиялық процесс, екінші жағынан, ол объективті әлеуметтік процесс және өзіндік мазмұны, тұрақтылығы, ішкі құрылымы мен тәртібі бар екенін түсіну керек. Салыстырмалылық және эквиваленттілік салыстырмалы талдауға қатысты негізгі ұғымдар болып табылады. Жоғарыда атап өткеніміздей, салыстырмалы зерттеулердің барлық кезеңдері, ең алдымен, талдау мен салыстырудың әдістемелік мәселелеріне әсер етеді.

Жұмыста біз келесі аспектілерді салыстыра аламыз:

(1) Студенттердің университетте алған жоғары саяси білім деңгейі белсенді саяси мінез-құлықпен байланысты. Білімі жоғары респонденттердің 68%-ы елдің саяси өміріне және бұқаралық ақпарат құралдарын, оның ішінде әлеуметтік желілерді пайдалануға қызығушылық танытқан. БАҚ пайдалану жасына байланысты емес. Жастардың барлық жас топтарында бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану пайызы жоғары. Орта және төмен пайдалану деңгейі 29 жастан кейін айтарлықтай төмендейді.

(2) Ғылымның әртүрлі салаларында оқитын студенттердің саяси белсенділік деңгейі: әлеуметтік-гуманитарлық және жаратылыстану- нақты және қолданбалы ғылымдар.

(3) Қала мен ауыл жастарының саяси белсенділігінің деңгейі.

Сонымен, студенттердің саяси қатысу сипаты білім беру бағытына байланысты екені анықталды. Гуманитарлық ғылымдар студенттері жаратылыстану, нақты және қолданбалы ғылымдары студенттеріне қарағанда әлдеқайда белсенді саяси мінез-құлықпен ерекшеленеді: олардың арақатынасы шамамен 69% бен 31%-ды құрайды. Ал курс деңгейіне қарай айырмашылықтар табылмады.

Жаратылыстану, нақты және қолданбалы ғылымдар бағытындағы студенттердің 12%-ғана өздерін белсенді азаматтық және саяси ұстанымы бар адам деп есептесе, 21% бұл сұраққа сөзсіз жоқ деп жауап берді. 16-суреттен респонденттердің 23%-ы өздерін белсенді азаматтық және саяси ұстанымы бар адам деп көрсетсе, 37%-ы бұл сұраққа «иә дегеннен гөрі жоқ» деп жауап берді.

16-сурет - Жаратылыстану, нақты және қолданбалы ғылымдар бағытындағы студенттердің жауаптары, %

Төмендегі 17-суреттен дәл осы сұраққа гуманитарлы бағыттағы студенттердің жауаптарынан өздерін белсенді азаматтық және саяси ұстанымын әлдеқайда оң бағалайтыны көрінеді.

Бұл саяси белсенділіктің көрінісіне әсер етуші бірден-бір фактор - қазіргі уақытта жаратылыстану, нақты және қолданбалы ғылымдар бағытындағы студенттердің гуманитарлық білім алуға бағдарлану деңгейінің айтарлықтай төмендеуі аясында өтуде. Қолданыстағы оқу жүктемесі шеңберінде гуманитарлық блоктың пәндерін оқытуға бөлінген сағаттардың ең аз санымен белсенді оқу байланысы мүмкін емес. Мұндай жағдайларда студенттер саяси ақпаратты жүйелеу мен талдауға, дұрыс қорытынды жасауға және әлеуметтік әрекеттердің/әрекетсіздіктің салдарын болжауға қабілетсіздігін көрсетеді.

17-сурет - Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы студенттердің жауаптары, %

Қорытындылай келе, жастардың саяси профилі негізінен белгісіздік сипатта екендігі айқындалады, олардың саяси ұстанымдарының айқын емес. Саяси немесе идеологиялық позициялардың қалыптасуына нақты әлеуметтік-экономикалық жағдаймен қатар, қалыптасқан мәдени стереотиптер ықпал етеді. Жастардың көңіл-күйі мен әл-ауқатына ықпал ететін факторларды талдау жастардың басым бөлігі жауапкершілікті өздеріне алатынын аңғартты. Елдің саяси ахуалы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайы жастардың аз бөлігінің көңіл-күйіне ықпал ететінін көрсетті. Мұндай ұстанымның жағымды да, жағымсыз жақтарын анықтауға болады. Жастардың өз әл-ауқатына жауапкершілікті өздеріне алуы олардың бәсекелестікке қабілеттіліктерін арттырады, еңбекке баулиды, енжарлық ұстанымды қалыптастыруға жол бермейді. Дегенмен, елдегі жағдаймен өз жағдайын баланыстырмаудың өзіндік негативті жақтары болашақта көрінуі мүмкін. Атап айтқанда, мұндай ұстанымдағы жастар елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен саяси ахуалымен өз әл-ауқатын байланыстырмау арқылы, елдің бір бөлігі ретінде өздерін сәйкестендіру сипатын ақырындап жоғалта бастайды.

Бұл болашақта, сәйкесінше, елмен және оның келешегімен өз болашағын байланыстыруды әлсіретуі мүмкін. Зерттеу мәліметтері бойынша, көптеген жас адамдар қоғамдық-саяси ақпаратты әлеуметтік желілер мен интернет мәліметтерінен алады. Таныстар мен туысқандар, оқытушылар мен қатарластар саяси ақпарат көзі ретін де сұралған жас адамдар арасында сұранысқа ие емес. Жастар үшін адамдардың келесідей құқықтары ең маңызды: өмір сүру құқығы мен жеке басқа қолсұқпаушылық, білім алу құқығы, денсаулық сақтау мен медициналық қызмет алу құқығы, ой мен саяси көзқарастар еркіндігі. Аталған құқықтар студент жастардың жартысынан көбі үшін құқықтар иерархиясы құрылымында алғашқы төрттікті құрайды. Әлеуметтік қамсыздандыру мен зейнетақы алу және ақпарат алу құқықтары сұралған жастардың арасында маңыздылығы төмендеу болып табылады.

2.3 Әлеуметтендіруші агент ретіндегі университеттің рөлін модельдеу (фокус-топтық зерттеулердің нәтижелері)

Қазақстан қоғамы жан-жақты құрылымдық ыдырау, әлеуметтік институттар мен қауымдастықтар мазмұнының өзгеруі жағдайында жастарға дәстүрлі ықпал ету рычагтарының жоғалуымен сипатталады. Оның қоғамдағы орны өзгеруде, құндылық басымдықтары мен нұсқауларында түбегейлі өзгерістер орын алуда. Студенттерді әлеуметтендіру мәселелерін зерттеудің өзектілігін қазіргі жағдайдағы құндылықтар мен әлеуметтік рөлдердің жиынтығын анықтауда; оқушыларға әсер етудің кең таралған тәсілдерінде; бұл процестегі жекелеген қоғамдық институттардың рөлінен көреміз.

Қазақстан үшін соңғы жиырма жылда саяси реформалар кезеңінде ересек тұрғындар арасында саяси әлеуметтену процесінің белсенділенуі тән. Ол жастардың әлеуметтенуімен қатар өте ауыр түрде жүріп жатыр. Демек, қоғамдық-саяси нормалар мен дәстүрлер сабақтастығы бұзылады [222].

Диссертациялық зерттеудің бұл бөлімінде біз төмендегі зерттеу сұрақтарына жауап іздедік:

1. Жоғары білімнің студенттердің саяси дамуына тигізетін рөлі қандай?
2. Университеттер ашық, демократиялық және мүдделі қауымдастықтарды модельдей алады ма?

3. Ұлттық университет студенттерінің сайлау процесіне қатысуы олардың мінез-құлқын өзгертуде қаншалықты тиімді?

JSTOR, Google scholar базасымен салыстырмалы зерттеулер жүргізу және сондай-ақ көпшілікке қолжетімді басылымдарды талдау және фокус-топтық сұхбатты түсіндіру арқыл бұл мақсатқа қол жеткізілді. Фокус-топтардың қатысушылары желілік әдіспен таңдалды. Фокус-топтардан алынған сұхбаттың ұзақтығы 1 сағат 40 минутты құрады. Фокус топтар дыбыстық жазбалардан алынып, сөзбе-сөз аударылды. Фокус топтар студенттердің елдің саяси мәселелерін қабылдауы, олардың саясатқа қатысуы және университеттік білімнің демократиялық көзқарастарына әсері туралы болды.

Әлеуметтік ғылымдардың зерттеу жұмыстарының көрсетуі бойынша, университеттік білімі бар адамдар экономикалық және әлеуметтік әл-ауқатқа қарағанда төзімділік, азаматтық бостандықтарды қолдау және дәстүрлі емес әлеуметтік және моральдық көзқарастарға ашықтық тұрғысынан либералды болады [223, 224]. Сонымен қатар, жоғары білімді университеттік білімі бар адамдар жалпы қарапайым халыққа қарағанда демократиялық құндылықтарды көбірек қолдайтындығын көрсетті [225]. Жалпы, университеттік білім студенттердің либералды құндылықтар мен көзқарастарға қатысты әлеуметтенуіне ықпал ететіндігі туралы дәлелдер өте шектеулі. Атап айтқанда, жүргізілген бірнеше зерттеулер университетке барғандарды жас кезінде әртүрлі тәжірибесі бар шоғырланыммен салыстырылды [226].

Университеттік білім берудің ықтимал либерал әсерлері әртүрлі көзқарастарға төзімділікке және жалпы қабылданған сенімдерді қайта қарауға ықпал ететін әртүрлі идеялардың әсерімен түсіндіріліп отыр. Сонымен қатар, гуманизм, теңдік және бостандық сияқты либералды құндылықтар Солтүстік Американың көптеген университеттерінде басым болғандықтан студенттердің көзқарасы мен құндылықтарына ықпал етті деп айтуға болады.

Жоғары университеттік білімі бар адамдар қазіргі ойлау ағымдарына көбірек бейімделе алады және әртүрлі әлеуметтік элиталар ұстанатын құндылықтар мен көзқарастарды қабылдауы да ықтимал. Әдетте, бұл әртүрлі әлеуметтік және саяси мәселелерге либералды көзқарасқа әкеледі.

Университеттік білім берудің «либералды» - «консервативті» бөлінуіне байланысты саяси және әлеуметтік көзқарастарға әсері туралы көптеген зерттеулерге баса назар аударылады. Жаңа әлеуметтік қозғалыстармен (мысалы, экологиялық және феминистік қозғалыстар) байланысты «постматериалистік» құндылық басымдықтарымен байланысты «солшыл-либертариандық» көзқарастарды қабылдау, ол әсіресе жастардың соңғы ұрпақтары арасында маңызды жаңа және айқын саяси бөлінуге (көбінесе «жаңа саясаттың» бөлінуі) әкелді.

Постматериалистік құндылықтар мен жаңа әлеуметтік қозғалыстарды қолдау әсіресе университеттік білімі бар жастар арасында күшті екендігі анықталды. Сонымен қатар, университеттік білім стандартты либералды көзқарастарды қолдауды күшейтуден гөрі феминистік көзқарастарды қолдауды нығайтуға күшті және дәйекті әсер ететіні туралы кейбір дәлелдердің бар екендігіне көзіміз жетіп отыр. Білім деңгейі жоғары адамдар саяси қызығушылықты, білімді, тиімділікті, сенімділікті және қатысуды көбірек көрсетуге бейім болса да, университеттік білім саясаттағы осы жалпы бағдарларды дамытумен тікелей байланысты екендігін көрсететін зерттеулер аз болып отыр (Dalton, 1996) [227].

Pew Research Center (2020) мәліметтері бойынша, тіркелген сайлаушылардың көпшілігі кем дегенде төрт жылдық жоғары білімі барлар (57%) өздерін Демократиялық партиямен байланыстырады немесе қолдайды, ал 37% Республикалық партиямен байланысын көрсетті. Демократиялық партияның жоғары білімді сайлаушыларының артықшылығы соңғы онжылдықта өсіп, 2016 және 2012 жылдарға қарағанда ауқымы кеңейе түскен, яғни Демократиялық партияда сәйкесінше 50% қарсы 42%. Төрт жылдық жоғары білімі жоқ сайлаушылардың 47%-ы өздерін Республикалық партиямен, ал 45%-ы Демократиялық партиямен байланыстырады және қолдайды. Республикалық партия жоғары білімі жоқ, колледжді бітірмеген сайлаушылар арасында кейінгі кезде танымал бола бастаған [228].

Университетте оқығандар өздерінің саяси және әлеуметтік көзқарастарында міндетті түрде университеттік білім беру студенттерге әлеуметтендіретін әсер ететінін көрсетпейді. Университет студенттері жоғары әлеуметтік сыныптан жиі шығады, ал университет түлектері университетте оқымаған жас топтарына қарағанда жоғары табыс пен жоғары кәсіби және әлеуметтік мәртебеге ие болады. Сонымен қатар, университеттер жалпы халыққа қарағанда әртүрлі көзқарастағы және әлеуметтік топтағы адамдарды тартады. Университеттік білім интеллектуалды және үлкен танымдық қабілеттерге ие болу үшін қызықты болып қана қоймайды, сонымен қатар әлемдік мәселелерге қатты алаңдайтындар арасында университеттік білімге көбірек қызығушылық тууы да мүмкін. Университеттер университеттік білім беруді жеке табысқа жетудің ең жақсы жолы ретінде қарастыратын өршіл адамдарды пропорционалды түрде тарта алады.

Университетте оқып жүргенде студенттерге қатысты өзгерістерді зерттейтін көптеген зерттеулер либералды ұстанымдарға қарай бет бұратын айтарлықтай өзгерістерді анықтайды. Бірнеше зерттеу жұмыстары бұл өзгерістердің ұзақ мерзімді екендігіне дәлел келтірді. Әлеуметтік ғылымдар курстарына қатысатын студенттер басқа студенттерге қарағанда либералды болып шықты.

A.J. Perrin & A. Gillis контент-талдауына сәйкес, гуманитарлық білім студенттерге көзқарасты анықтау [229], азаматтық талқылау және ашық келіспеушілік қоғаммен қарым-қатынастың кейбір міндеттерінде құнды болуы мүмкін сияқты дағдыларды бере алады [230, 231]. Әлеуметтік ғылымдар болса,

ықтималдық ойлауды түсінуді және күрделі себеп-салдарлық байланыстарды талдауды қамтамасыз етеді және саяси және әлеуметтік мәселелерді жиі талқылайды [232]. Helen Small және басқа зерттеушілер гуманитарлық ғылымдарда оқытындар көбінесе демократиялық азаматтықты қолдайтындығына күмәнмен қараса [233, 234, 235], ал G.G. Harpham [236] гуманитарлық ғылымдарды түсіндіру дағдылары демократиялық азаматтықтың негізінде жатыр деп пайымдады.

Сонымен қатар, жаратылыстану, технология, инженерия және математика саласындағы білімі барлар, қосымша қатысу дағдыларын қамтамасыз ете алады. Алайда, Hillygus [237] болса, оны әлеуметтік ғылымдар колледж түлектері арасында сайлаушылардың жоғары қатысуымен байланысты екенін, ал Nie мен Hillygus [238] математика және жаратылыстану ғылымдары бойынша көбірек ұпай жинаған түлектер арасында сайлаушылардың келуінің төмендегенін көрсетті. Хиллигус жаратылыстану курстары студенттерге қоғамдық өмірге қатысу үшін қажетті «сөйлеу өткірлігін» немесе «саяси зейінді» беруі екіталай деп тұжырымдай келе: «бұл саяси салада белсенді болу үшін қажетті дағдылар мен ресурстарды қамтамасыз ететін азаматтық немесе әлеуметтік ғылымдар бойынша оқу бағдарламасы» екенін жазды [237, б. 28].

Жаһандық ауқымда да осы көрініс дұрыс сияқты [174]: Zhao (2004) 1989 жылы Қытайдың Тяньаньмэнь алаңындағы қозғалысқа қатысқан адамдар арасында әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар студенттері шамадан тыс көп болғанын анықтаған. Мысалы, сол 1989 жылғы қозғалысқа қатысқан студенттердің ең іздеуде жүрген 21 көшбасшысының 14-і осы гуманитарлық сала мамандары болған. 2013 жылғы Египеттегі әскери төңкерістен кейінгі исламшыл саяси белсенділікті университет студенттері мен беделді оқу орындарының түлектері сіңіргенін анықтады. Алайда, Оңтүстік Азияның сценарийі ішінара ғана үлкен көрініске сәйкес келеді. Үндістандағы маоизмнің алғашқы кезеңдері жаратылыстану ғылымдарының студенттеріне арқа сүйеді, ал непалдық маоизмді әлеуметтану және саясаттану студенттері жиі жүргізді. Кейбіреулер Оңтүстік Азиядағы бірнеше беделді оқу орындары негізгі құндылықтарға негізделген студенттік қозғалыстарды қолдауды жалғастыруда, ал басқалары әлеуметтік қозғалыстарды тереңдетудегі «провинциялық» оқу орындарының маңыздылығын атап көрсетеді. Мысалы, Бихардағы (Үндістан) сыбайлас жемқорлыққа және азық-түлік астығының бағасының екі еселенуіне наразылық білдірген 1974 жылғы «JP қозғалысын» штаттың провинциялық университеттерінің студенттері басқарды. Сол сияқты, 1968 жылы Шығыс Пәкістандағы наразылықтар жоғары білім беруді жаппай тарату және ескі университеттермен байланысты жаңа элиталық емес колледждердің көбеюі негізінде пайда болды.

Жалпы, университеттер жоғары оқу орны ретінде үш жаһандық міндетті іске асырады: оқыту, зерттеу және қоғамға қызмет ету [239]. Бірқатар жоғары оқу орындары қоғаммен ажырамас әлеуметтік өзара әрекеттестікте ғылыми-педагогикалық қызметті жүзеге асырады. Бұл мекемелер студенттер мен ғалымдарды – аудиторияларда немесе зертханалардан тыс жерлерде –

жергілікті қауымдастықтармен бірге нақты мәселелерді шешуге қатысуға шақырады [240].

Бұл студенттердің жоғары білім берудегі рөлін түбегейлі өзгертті, нәтижесінде академиялық бағдарламалардың әр түрлі жүйесі, студенттердің істері мен қолдау тетіктері бойынша бірқатар іс-шаралар және студенттердің мүмкіндіктерін кеңейтуге баса назар аударылды. Бүгінгі таңда жоғары білім тек академиялық алаңды ғана емес, сонымен қатар табысты азаматтыққа әкелетін азаматтық игіліктерді алуға мүмкіндік береді. Бұл тұжырым ФТ қатысушысының пікірінмен үйлесімді:

«Жоғары білім адамдарды әртүрлі идеялар мен мәдениеттермен таныстырады, бұл айырмашылықтар адамдар ойлағандай жаман немесе қауіпті емес екенін көрсетеді. Білім адамдарға демократия мен теңдіктің абстрактілі қағидаларын, сондай-ақ қоғамдағы қиындықтар мен айырмашылықтарды қалай шешуге болатындығын түсінуге мүмкіндік береді және көмектеседі. Білім, сонымен бірге демократия жағдайында азаматтық қатысу үшін қажетті тұлғааралық дағдыларды жақсартуға көмектеседі. Өз лауазымдарын атқаратындардың идеялары мен перспективаларын сыни тұрғыдан бағалай алатын азаматтардың болмауының салдары қорқынышты аяқталуы мүмкін».

Жоғары білімге қатысты шешімін таппай отырған көптеген мәселелер бар. Олар кейбір елдерде институционалдық автономия мен академиялық еркіндікті шектеуді немесе басқаларында жоғары білімге деген қоғамдық сенімсіздікті қамтиды. Қоғамдастыққа жүгіну және қазіргі саяси мәселелерді шешу жоғары білімнің азаматтық рөлін және оның саяси және әлеуметтік пікірталастарға қосқан үлесін көрсетеді. Азаматтық белсенділікке байланысты жоғары білімнің көптеген мақсаттары бар.

Еуропа кеңесі Жоғары білімнің төрт негізгі мақсатын анықтады [241]:

1. Еңбек нарығына дайындық.
2. Демократиялық қоғамда белсенді азаматтарды дайындау.
3. Тұлғаның дамуы.
4. Кең және алдыңғы қатарлы білім базасын дамыту.

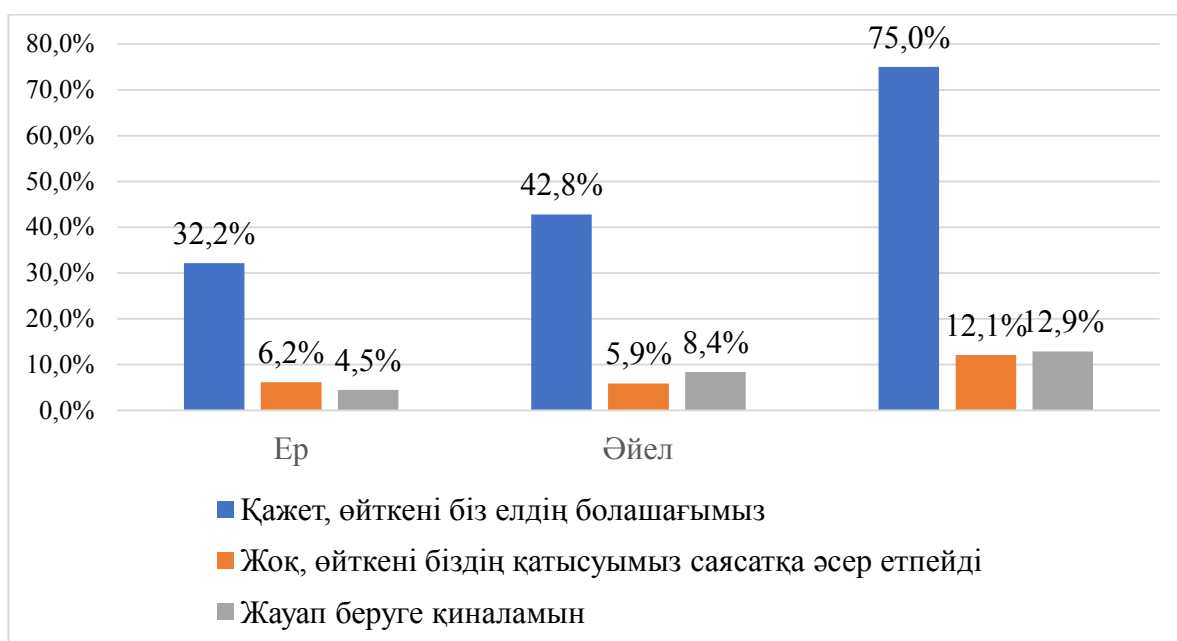
Осы аталған төрт мақсаттың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты әрі маңызды. Жастарды еңбек нарығында тартымды ететін көптеген құзыреттер оларды белсенді демократиялық азаматтық ұстанымға дайындайды және олардың жеке дамуын ынталандырады.

Жоғары білімнің рөлі туралы фокус-топтық зерттеу нәтижелері бойынша студенттердің озық ойларының ең жақсы түйіндерін келтірсек: (1) білім демократияның пайда болуы мен тұрақтылығының негізгі факторы болып табылады, өйткені ол жеке деңгейде саяси қатысуға ықпал етеді және азаматтық борыштың ұжымдық сезімін тәрбиелей алады. (2) Статистикаға сәйкес, білім деңгейі жоғары және орташа елдер бүгінде демократия орнаған елдер болып табылады. Сондай-ақ, білім деңгейі жоғары адамдар басқаларға карағанда ата-ана тәрбиесінде авторитарлық болуға бейім емес екені белгілі. (3) Жоғары білім өзінің ең жақсы көріністерінде заттардың қалыптасқан тәртібін

тәуелсіз ойлауға және сыни тұрғыдан қарауға, қызығушылық пен қызығушылықты айтпағанда, ықпал етуге тырысады. Мұның бәрі, әрине ақпарат пен биліктің пікірлерін соқыр түрде қабылдаудан айырмашылығы бар.

Университеттер болса адамдарды оқытады, сайлау процесіне тиімді қатысу туралы оларға ықпал етеді. Саяси процесс пен өзгерістер туралы білетін адамдар ақпараты аз адамдармен салыстырғанда тұрақты мінез-құлыққа бейім келеді. Елдің проблемаларын жақсы түсіну, дауыс беру процесі туралы ой пікірлерін қалыптастыруға және қоғамға сыбайлас жемқорлықпен күресуге көмектеседі [242].

18-суретте көрсетілгендей, студенттердің көпшілігінің жауаптары студенттердің университет қабырғасындағы саяси білімге оң көзқараспен қарайтындығын дәлелдейді.

Сурет 18 - Студенттердің саяси білімге қатынасы

«Әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану сияқты пәндер адам құқықтары, азаматтық қоғам туралы кең мазмұнды білім береді, қоғамның саяси сауаттылығының өсуіне алып келеді. Бірақ оның көптеген тігістерін тегістейтін жақтары да бар, өйткені ақпарат студенттерге дұрыс берілмейді, ол тек үстірт хабарлама ретінде беріледі, терең талдау жүргізілмейді, жетіспейді.

Университеттер болашақта табысқа жете алатын және қоғам мүшелерінде көптеген қызықты дағдыларды дамыта алатын ашық және демократиялық қауымдастықтардың моделін көрсете алады. Фокус топтың мүшелері мұндай қоғамдастықта барлығы өз ойлары мен сезімдері мен эмоцияларының көріністерін білдіруде тең құқылы деп санайды. Қоғамдастық жұмысының негізінде университеттің идеологиясы мен білім беру моделін біріктіретін университеттің жастар саясатының тұжырымдамасы жатыр, онда басым бағыт

ретінде студенттер мен жас оқытушылардың зияткерлік және рухани-адамгершілік дамуы айқындалған.

Қоғамдастық идеясында студенттік өзін-өзі басқарудың өзін-өзі ақтаған түрлерін жандандырып қана қоймай, сонымен қатар тәуелсіздікті, белсенділікті, өзін-өзі тәрбиелеуді, рефлексияны дамыту, білім берудің әлеуметтік институттары мен идеологиялық құрылымдардың жоқтығын толтыру арқылы университеттің білім беру процесінің тәрбиелік әлеуетін едәуір арттыруға деген ұмтылыс жатыр. Мұндай қауымдастықтар курстың, факультеттің және жалпы университеттің үздік академиялық тобына конкурстар өткізуге көмектеседі, студенттердің бос уақытын ұйымдастырып, оларды спортпен, көркемөнерпаздармен айналысуға тартады, ойын-сауық, танымдық, ғылыми-зерттеу конкурстарын өткізеді, бұқаралық жастар акцияларына, кештерге, спорттық жарыстарға, сенбіліктерге және т. б. шараларға қатысады.

Алайда, кейбір жекелеген студенттер *«Қазақстанда ашық демократиялық модельді ұстанатын университеттер жоқ, өйткені мемлекеттің өзі мұндай модельге дайын емес. Сондықтан ЖОО-да шектеулер сақталынады, бірақ бұл көбіне ұлттық университеттерге тән, ал жеке меншік университеттерде мұндай модельдерді ұстануға тырысады, оларда көбірек еркіндік, ойды ашық айту беріледі»* - деп санайды.

Фокус-топтың қатысушылары ұлттық университеттердің студенттердің сайлау процесіне қатысуға қатысты мінез-құлқын өзгертудегі тиімділігі туралы өз пікірлерін білдірді, жалпы түйіндеме қатысушылардың бірінің сөзімен айтсақ:

«Статистикаға сәйкес, білімді адамдар жоғары білім алмағандарға қарағанда сайлау процесіне жиі қатысады. Ал егер ұлттық университеттер туралы айтатын болсақ, менің ойымша, олар мемлекеттегі сайлау процесіне одан да көп әсер етеді. Білім көптеген маңызды психологиялық факторлармен байланысты. Мысалы, өздерін сайлауға келуге міндетті деп санайтын адамдар бар. Ұлттық жоғары оқу орындары өз студенттерінде патриотизмді және өз елі алдындағы міндет сезімін дамытады. Мұндай жоғары оқу орындарында ел өміріне қатысудың маңыздылығын көрсететін ұлттық іс-шаралар жиі өткізіледі. Осылайша, ұлттық университеттер сайлау процесіне үлкен әсер етеді. Бірақ студенттердің белсенділігі бізде ойдағыдай емес деп түйін жасауға болады».

Фокус-топ қатысушыларының айтуынша, университеттер шығармашылық ойлау мен еркін сөйлеуді дамытуға ықпал етеді.

«Әлеуметтік білім беру процесі арқылы белсенді азаматтық ұстанымды қалыптастыру үшін қажетті танымдық және коммуникативті қасиеттер, оның тәрбиесі, жеке тұлғаның құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуге тікелей ықпал етеді. Бұл, ең алдымен, азаматтардың оқыту арқылы салмақты шешім қабылдау қабілеті мен сыни қабілеттерін дамытуды білдіреді, олардың өміріндегі жағдайларды талдауға, түсінуге және басқа адамдармен және топтармен салыстыруға мүмкіндік береді. Жеке тұлғаның көзқарастары мен ұстанымдары арасында, сондай-ақ эмпатикалық және

сыни тыңдау арасында ауысу мүмкіндігі: байқау және сараптамалық қабілеттердің өсуі үшін әртүрлі әдістерді қолдану және т.б. Осылайша, азаматтық ұстанымның қалыптасуы университеттерде оқыту тек сабақ кезінде ғана емес, студенттік ұйымдар арасында, одақтар арқылы, іс-шаралар кезінде де арқылы белсенді түрде жүреді».

Студенттерді кампустардағы бағдарламалар мен іс-шараларға қатысуға ынталандыру сәтті дәстүрге айналды. Алайда студенттерді қызметтік өкілеттіктерін беру арқылы саяси процестерге тарту жоғары оқу орындары әкімшіліктерінің дәстүрлі тәжірибесі болған жоқ. Н. Јанс зерттеулеріне сәйкес, студенттік консультативтік кеңес оларға өз кампусының мүдделерін білдіруге, бірақ аудитория мен студенттердің өзін-өзі басқару шеңберінен шығуға және штаттағы барлық колледж студенттеріне әсер етуі мүмкін мемлекеттік саясат бойынша ұсыныстар жасауға мүмкіндік беру арқылы осы дәстүрлі қабылдауда серпіліс береді. Бұл бірегей тәжірибе адамдарды саяси белсенділікке ынталандыруға қызмет етеді, сонымен қатар әрбір студентке студенттік қорғаушы болуға, ресми ұйым арқылы мемлекеттік қызметпен айналысуға және құқықтары мен мұраттарын қорғағысы келетін белсенді азаматтар ретінде өз қатысуын нығайтуға мүмкіндік береді (Helen Janc, 2004) [240, б. 7].

Бұл ережелер ұлттық университеттер студенттерінің мәлімдемелерімен сәйкес келеді:

«...студенттердің саяси болашағына әсер ететін креативті ұйымдар, дебаттық клубтар қажет».

Университеттер саяси тұрақсыз әлемде де маңызды рөл атқарады және олардың көшбасшылары ашықтық пен демократия құндылықтарын сақтай отырып, өз студенттеріне және олардың қауымдастықтарына қалай жақсы қызмет ете алады деп үнемі сұрақ қояды.

«Мен Еуропалық алмасу университетінде оқытындықтан, студенттердің әрқашан саяси процестерге қалай қатысқанын көремін және олар университет студенттерінің арқасында өз ойларын ашық айта отырып демократияға қол жеткізді. Сондай-ақ, азаматтық және саяси құқықтарды түсіну біздің студенттерге қарағанда кеңірек қамтамасыз етіледі».

Тиімді басқару, коммуникация және есеп беру жергілікті және әлемдік мәселелерді шешу үшін жоғары білімнің өзектілігін көрсету үшін өте маңызды. Бұл институционалдық көшбасшылардан қоғаммен адал және шынайы қарым-қатынас жасауды талап етеді. Бұл жоғары білім берудің инструментализміне аз көңіл бөлуді және құндылықтарға, яғни оқытудың мазмұны мен әл-ауқатқа әсері, сондай-ақ оқытудың әлеуметтік және мәдени құндылығы туралы ғана емес, оның мақсаты туралы да көбірек көңіл бөлуді талап етеді.

Институционалдық көшбасшылар жергілікті қауымдастықтармен де, мемлекетпен де қарым-қатынастарындағы өзгерістерді бастайды және әлеуметтік жауапкершілік мәдениеті негізінде кампус қауымдастықтарын қайта жасайды.

«Көшбасшылыққа көп нәрсе байланысты. Саясатта адамдардың саяси белсенділігі қажет, сыни ойлай білуі, шешім қабылдай алу маңызды».

Сондықтан университет көшбасшылары тек білім беруді ғана емес, әртүрлі пікір алмасуларды, еркін ой айтуды, сайлау шын мәнінде қалай өтуі тиіс екендігі туралы ой қалыптастыруды қамтамасыз ету қажет».

«Креативті, еркін ойлайтын, жауапкершілікті азаматтар дайындау үшін студенттерге бостандықты көбірек беру керек, сонымен қатар коворкинг орталықтар сияқты студенттердің жиналуына, пікір-аламасуына қажетті жағдай жасалуы қажет, яғни студенттерді мәжбүрлеп қатыстыратын емес, өз қызығушылығымен, ынтасымен қатыса алатын ұйымдар болуы қажет».

Диссертациялық жұмыстың алдыңғы бөлімдерде айтылғандай, әлемдегі көптеген студенттер сияқты, ұлттық университеттердің қазақстандық студенттері де өздерінің саяси партияларына қатты наразы. Олар партия шенеуніктерін жеке мүдделер мен мемлекеттік лауазымдарды өздерін байыту үшін пайдалануға деген ұмтылыс деп санайды.

«Біздің саяси жүйеміз қысымға көп ұшырайтындықтан, саяси партиялардың атауы өзгерте бергеннен ештеңе өзгермейді», - дейді Абай атындағы ҚазҰПУ фокус-тобының мүшесі.

Зерттеуге қатысушылар, шын мәнінде, сайлауға бірдей бос уәделер беретін алдыңғы сайлауда бірдей адамдарды көреді. Көптеген студенттер ҚазҰУ-ның қатысушысы ұсынғандай және бұл процесте ұлттық университеттердің рөлін атап көрсеткендей, «жаңа адамдармен алмастыру» - саяси топтың елеулі өзгерістері мен толық жаңаруына ұмтылыс жасайды.

«Біздің елде сайлау мүлдем әділетсіз және заңсыз өтеді. Ұлттық университеттер мектептер мен мемлекеттік органдар сияқты студенттерді жоғарыдан нұсқауларды орындауға мәжбүр етеді».

Кейбір қатысушылар жақсы ниетті саясаткерлер бар екенін мойындайды, бірақ позитивті бастамаларға тосқауыл қою жүйесі оларға кедергі келтіретінін айтады. Қатысушылар айтқандай: «қоғамның игілігі үшін позитивті ойлайтын, сайлау процесінде адамның таңдау еркіндігіне құқығын жариялайтын адамдар бар». Мүшелердің біреуі: *«Дауыс беру процесінің үлес салмағын ұлттық университеттер арттырып отыр. Бірақ ол ерікті процесс емес, жатақхана студенттерін қинап, мәжбүрлеу арқылы болып жатыр. Бірақ университеттен кейінгі өмірінде студент сайлауда дауыс беруге уақытын бөліп, өз еркімен баратыны күмәнді. Егер сайлау әділ өтіп, шынымен мықты қарсылыластардың күресі арқылы өтіп жатса, онда студенттер өз еркімен көбірек баратын еді» - деп өз ойымен бөліскен болатын.*

Көптеген студенттер сайлау жүйесінің адалдығына сенбейді және оны қатты сынайды. Бұл біздің еліміз үшін өте үлкен проблемалар, және университеттерде студенттер, оқытушылар құрамы және осындай мәселелерді шеше алатын қызметкерлер бар:

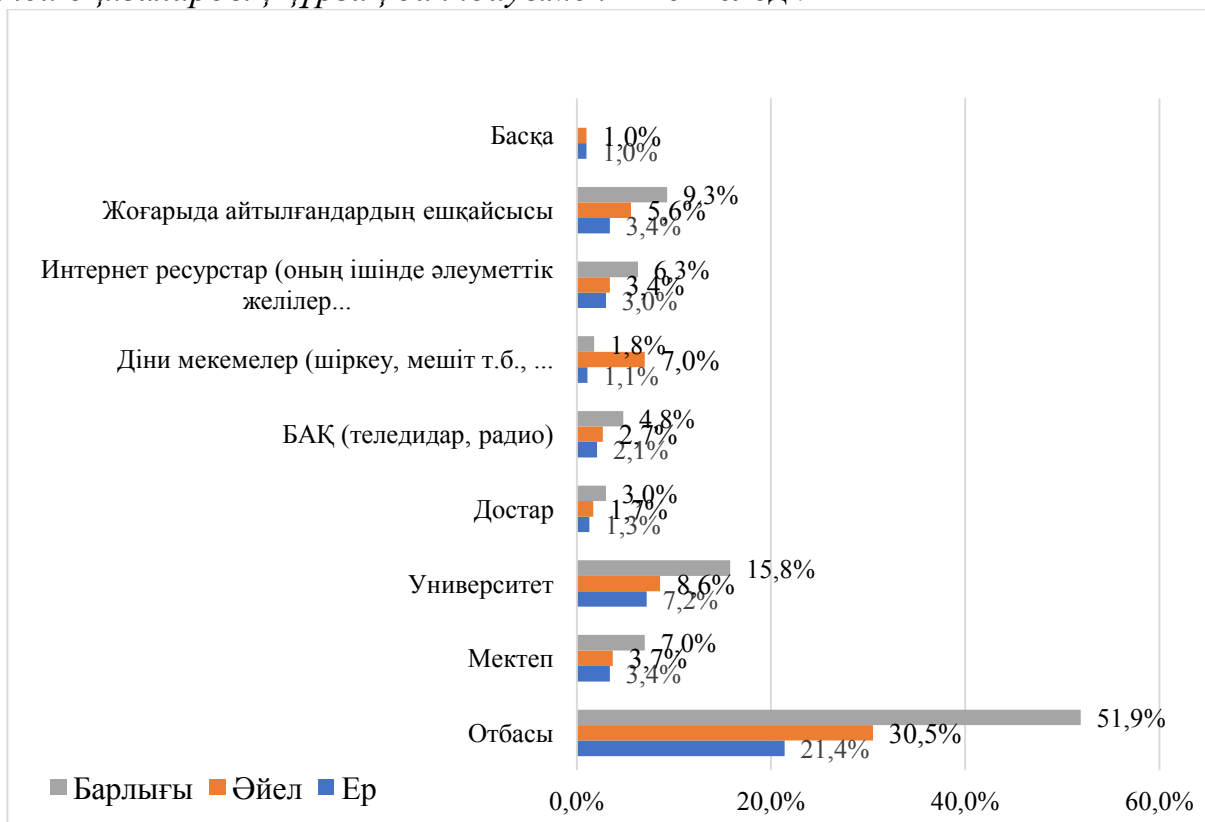
«Қазіргі уақытта университеттер студенттерді сайлау учаскелеріне баруға міндеттейді, бұл дұрыс емес, студент азамат ретінде бостандыққа, келуге немесе келмеуге құқылы, бұл құқықты одан алуға болмайды.

Университет тек студентті ынталандыруу керек, оның дауысы неге маңызды екенін, бұл процессте оның рөлі қандай екенін түсіндіруі керек».

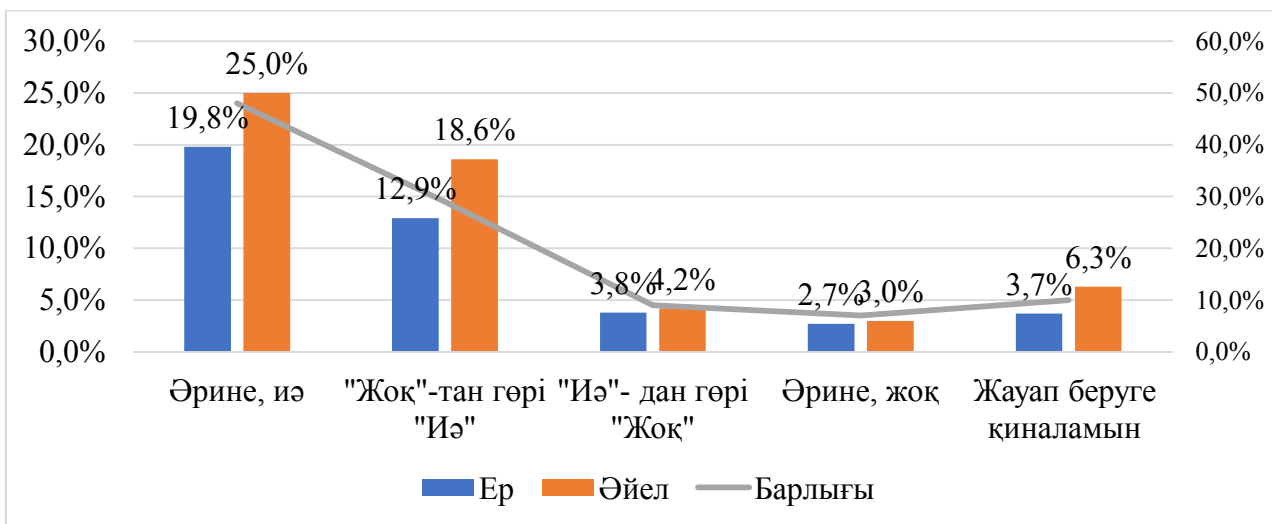
Күшті эндогендік саяси дәстүрлердің және белгілі бір дәрежеде өзін-өзі таңдаудың арқасында әртүрлі елдердегі студенттік қозғалыстарды зерттеу беделді университеттердің әлеуметтік ғылымдардағы жетекші саяси рөлін мойындайды [243].

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ студенті «Менің ойымша, ұлттық университеттер студенттердің саяси мінез-құлқын білім беру, демократиялық құндылықтарды беру, оларға белгілі бір көшбасшыға дауыс беру таңдауын беру арқылы өзгертуі керек, осы университеттердің студенттері өздерінің және басқа адамдардың құқықтары туралы білуі қажет» - деп пікір білдірді.

19-суреттен көріп отырғанымыздай, университеттің рөліне қатысты студенттердің пікірін зерттеу нәтижелері бойынша сауалнамаға қатысқандардың тек 16%-ы оны азаматтық/саяси белсенділікке әсер етуде атап өтсе, ал жартысынан көбі отбасын көрсетті. Бұл деректер саяси белсенділік емес, жалпы отбасымен күшті байланысты көрсетуі мүмкін. Студенттердің саяси мәселелерде әлі өз тәжірибесі жоқ және университеттің әсері фокус-топтық зерттеуге қатысушылардың бірі атап өткендей, «Теориялық оқыту және саяси оқиғалардың құрғақ баяндауымен» шектеледі.

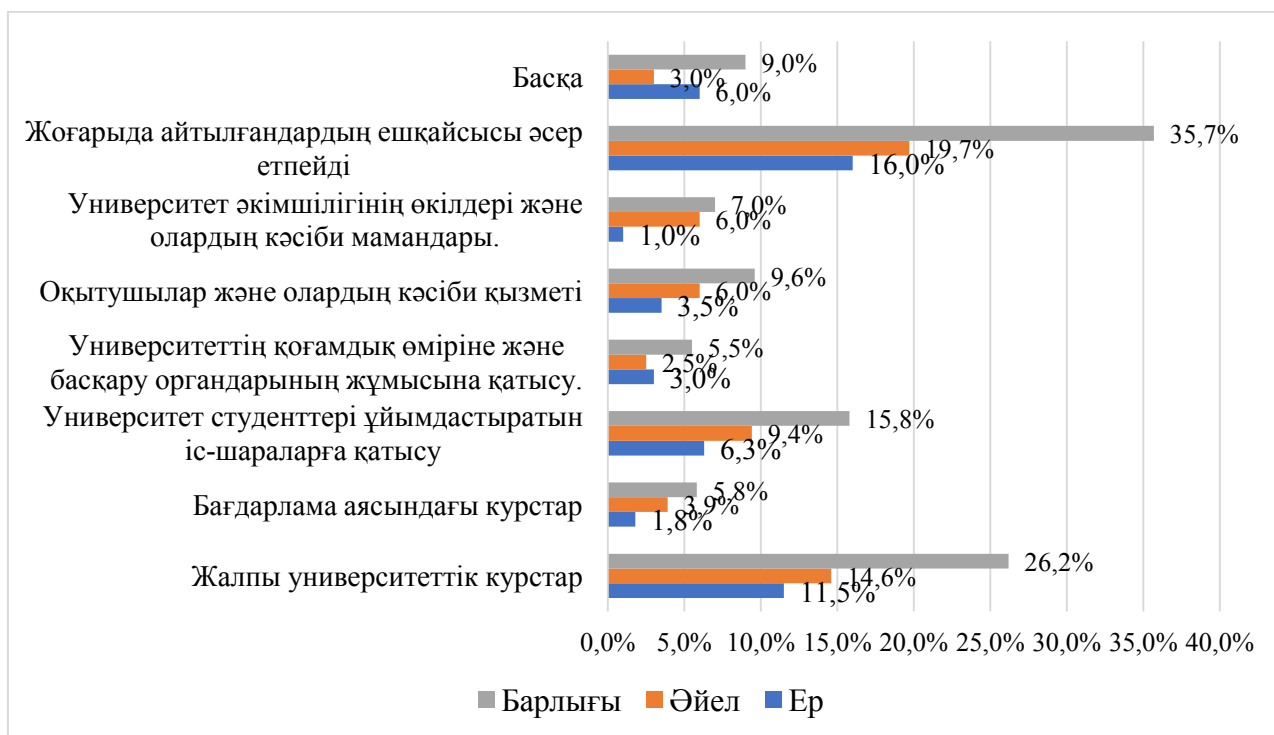
Сурет 19 - Ұлттық университеттер студенттерінің азаматтық/саяси белсенділігіне әсер еткен әлеуметтендіруші агенттер

Сурет 20 - Студенттердің университеттер белсенді азаматтық және саяси ұстанымды қалыптастыруға ықпал ететін көзқарастары

Сауалнамаға қатысқандардың едәуір бөлігі білім беру институттары, университеттер белсенді азаматтық және саяси ұстанымның қалыптасуына ықпал етеді деп санаса да, бұл мәліметтер демократиялық құндылықтарды беру мәселелерінде ұлттық университеттердің үстемдігі туралы айтуға онша маңызды роль атқара алмайды (20-сурет).

21-суретте келтірілген келесі деректерде студенттердің көпшілігі іс жүзінде аталған іс-шаралардың ешқайсысы олардың азаматтық немесе саяси белсенділігіне әсер етпегенін көрсетеді.

Сурет 21 - Студенттердің азаматтық / саяси көзқарастарына барынша әсер еткен ЖОО-ның іс-шаралары

Жоғары білім жастардың саяси қатысуына және әлеуметтану мен саясаттану саласындағы теориялық нұсқаулықтарға қатысты зерттеулерде маңызды болғанымен, әдебиетте жоғары білімнің студенттік саясатқа әсері аз зерттелген зерттеу саласы болып қала береді. Университеттердің азаматтықтағы рөлін қарастыратын жоғары білім туралы көптеген әдебиеттер бар және қабілеттілік туралы зерттеулер көбейіп келеді, бірақ жоғары білімнің саяси көзқарастарға әсерін тікелей қарастыратын зерттеулер сирек кездеседі. Бұны Т. Fryer мүмкін бұл жағдай жоғары білім «объективті» жақсы деп саналатын нәтижелерге ықпал етуі керек деген сенімнен туындауы мүмкін деп түсіндіреді, ал саяси көзқарастар көбінесе «субъективті» наным ретінде қабылданады [244].

Қазіргі таңда студенттер әртүрлі тәсілдермен талқылап, шешуге үлес қосуы керек бірқатар маңызды ұлттық мәселелер бар [245]. Оларға академиялық еркіндік, білім сапасы, саяси жүйе, адам құқықтары, жерді басып алу, мәжбүрлі қоныс аудару, этникалық қақтығыстар, діни шиеленістер және бағаның күрт өсуі жатады, алайда бұл тізім мұнымен шектеліп қалмайды. Кейбір саяси және әлеуметтік жағдайлар бұрынғы режимдерге қарағанда нашар болып көрінгенімен, студенттер бұл мәселелерді шешуге айтарлықтай үлес қоспайды. Бұл студенттер мемлекеттік маңызды мәселелерге қатысқысы келмейтіндіктен емес; керісінше, үкімет студенттердің ықтимал әсерін болдырмау үшін әртүрлі стратегияларды әзірлегендіктен деп ойлау керек. Әлбетте, қазіргі үкімет студенттердің Қазақстандағы саяси және әлеуметтік өзгерістерге ықтимал әсері туралы жақсы біледі және өз әкімшілігіне келгенде одан аулақ болғысы келеді. Сондықтан ол өзінің билігінің басынан бастап біріктіруші факторлардан гөрі көп бөлгіштер құруға ұмтылды және осындай маңызды алдын алу шараларын қабылдады. Бұл студенттерді саяси және әлеуметтік өзгерістерге қатысудан және ықпал етуден алшақтатты.

Қорыта келе, біздің негізге алған зерттеулеріміздің көпшілігі осы жұмысты жазу барысында жүргізілген зерттеулер нәтижесімен көп жағдайда сәйкес келетіндігін айтқымыз келеді. Алайда, бұл мәліметтермен келісу үшін келешекте әлі де болса егжей-тегжейлі зерттеу жұмыстары қажет, атап айтқанда, университеттегі оқу тәжірибесі мен студенттің елде де, жаһандық ауқымда да демократиялық өзгерістерге қатысуын кеңейту мен азаматтық белсенділік арасындағы байланыс туралы білуі, түсінуі қажет. Осылайша, бұл маңызды тақырып еркін және ашық зерттеулерге, зерттеулердің этикасы мен адалдығына, сондай-ақ оның жергілікті қауымдастықтары мен жалпы әлем үшін жоғары білімнің студенттердің саяси көзқарастарын қалыптастыруда өзектілігіне ықпал ету үшін жалғасуы керек деп түйіндейміз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл диссертациялық жұмыста теориялық және қолданбалы зерттеулер келтірілген, оның негізінде келесі зерттеу қорытындылары жасалды:

(1) Диссертациялық жұмыстың теориялық бөлімінде біз саяси әлеуметтену зерттеулерінің тарихи дамуын зерттедік, тұжырымдаманы нақтыладық, әртүрлі саяси көзқарастар мен саяси әлеуметтенуді зерттеудің классикалық, теориялық модельдері мен әдістерін баяндадық. Саяси әлеуметтену процесі әртүрлі бағыттар мен ғылыми мектептермен қалыптасып, теориялар, тұжырымдамалар бейімделіп, дамыды, яғни саяси әлеуметтенудің негізгі модельдері анықталды.

(2) Алайда қалыптасқан теориялар мен тұжырымдамалар жаңа тарихи шындықтарды ескере отырып, қайта бағаланады, жаңа мағыналарға ие болады. Саяси әлеуметтену процесі әр түрлі мәдениеттердегі бірдей саяси институттар өздерінің ерекше құндылықтары мен көзқарастарымен әртүрлі нәтижелер береді. Саяси нормалар, көзқарастар мен құндылықтар белгілі бір әлеуметтік мәнмәтінде өмір сүреді және белгілі бір мәдениетке сүйенеді, себебі адамның экономикалық, мәдени және саяси ортасы, орны мен уақыты өзгереді, ал әрекет болса саяси әлеуметтену процесін зерттеу кезінде ескеру қажет трансформациялық фактор ретінде қалыптасады.

(3) Әлеуметтену перспективасында берілу процесі отбасы, қатарластар, мектеп және БАҚ, сондай-ақ саяси жүйе секілді әлеуметтену агенттері арқылы жүзеге асырылады. Отбасы және әлеуметтік орта, қайшылықты нәтижелерді көрсететін зерттеулер болғанына қарамастан, саяси көзқарастар мен артықшылықтарды қалыптастыру үшін әлеуметтенудің ең ықпалды ортасы болып қала береді. Бұл басқа әлеуметтену агенттерінің әсерін зерттеуден алшақтатуы мүмкін. Жастардың ерте балалық шағында үйренген көзқарастары мен қалаулары салыстырмалы түрде тұрақты. Демек, әдетте саяси көзқарастар мен құндылықтарды ерте қабылдау олардың тұрақтылығына әкеледі деп болжанады.

(4) Диссертациялық жұмыстың зерттеуінде байқағанымыздай, көптеген елдерде көшбасшы деңгейінде тікелей саяси әлеуметтену байқалмайды, себебі саяси әлеуметтенудің тікелей әсері, ең алдымен, негізгі саяси көзқарастарға қатысты деп саналады. Бұл ереже зерттеудің назарын университеттердің әлеуметтендіруші агенттер ретіндегі негізгі рөліне аударуға мүмкіндік берді. Саяси әлеуметтенудің әртүрлі бақылаушыларының әсерін зерттеуде әлеуметтендіруші бақылаушылардың саяси көзқарастарының әлеуметтенетін тұлғаға ұқсастығын бақылаудан тұратын әдіс жиі қолданылады.

(5) Диссертациялық жұмыстағы әдеби шолуға сүйене отырып, біз саяси әлеуметтену индивиді мен саяси жүйе арасындағы маңызды буын деп тұжырымдадық. Саяси әлеуметтену жеке адамға нормаларды, құндылықтарды және саяси өмірге қажетті ойлау мен әрекеттің басқа үлгілерін алуға мүмкіндік береді. Екінші жағынан, саяси әлеуметтену саяси жүйенің өзін-өзі жаңғыртуға және осылайша оның ұрпақтан-ұрпаққа сабақтастығын қамтамасыз етеді.

(6) Жастар мен студенттер демократиялық дамыған елдерде партиялық саясатқа ең аз қызығушылық танытады. Саясаткерлер мен саяси партиялар бұған қатты алаңдайды және қоғамның жас мүшелеріне жүгінуге тырысады. Жастар мен студенттердің пікірінше көшбасшылар мен партиялар әлемнен алшақтап, ең маңызды мәселелерді шеше алмайды, ал өз саясатында тым ұқсас және жастардың ықпалына қолжетімді емес деп айтуға тура келеді. Соңғы уақытта жастар мен студенттер адам құқықтары, әділеттілік, теңдік, экология мәселелері және т.б. сияқты партиялық емес және тақырыптық саясатқа көбірек бейім екенін байқаймыз. Олар әлеуметтік өзгерістерге қол жеткізгісі келсе, бұл қазіргі мекеме басшыларымен бірге емес, балама топтардағы өздерінің күш-жігері арқылы болуы керек екенін түсінеді. Көптеген басылымдарда зерттеушілер саяси білімнің, демократиялық көзқарастың, мінез-құлық ниетінің және т.б. байланыстарына назар аударады.

(7) Тұрақты демократияның келесі мәдени алғышарттары: саяси қатысуға деген қажеттілік, (ұлттық) ынтымақтастық сезімі және отандастармен байланыс, саяси жүйенің заңдылығына деген сенім, саяси тиімділік, демократиялық көзқарас, белгілі бір ережелер бойынша келіспеушіліктерді шешуге дайын болу, басқа пікірлерге оңтайлылық, төзімділік, адам теңдігін қабылдау және т.б. жиі аталады.

(8) Жаңа медиа бір мезгілде демократиялық қоғамдағы баспасөздің дәстүрлі рөлін кеңейтіп, әлсіретіп жіберді. Егер әлеуметтік желілерде кем дегенде бір аккаунт болса, саяси ақпараттың ең қызығушылық танытпайтын студенттерге де жету мүмкіндігін едәуір арттырды, бұны біз оң жағы деп айтсақ қателеспейміз. Жаңа медиа қоғамға үкіметпен жаңа байланыс орнатуға және саяси ақпарат ағынына үлес қосуға мүмкіндік беретін өзара әрекеттесудің жаңа мүмкіндіктер легін жасады. Сонымен қатар, қазіргі таңда жалған ақпараттың өсіп келе жатқан ағынымен күресудің тиімді құралдары аз сияқты. Бұл жағдай жастарды саяси қатысудан алшақтатады.

(9) Бұл диссертациялық зерттеудің қолданбалы бөлігінде біз еліміздің ең үлкен мегаполисінде орналасқан жетекші ұлттық университеттер студенттерінің саяси бағдары мен көзқарастарын, саяси бірегейлігі мен қайталама саяси әлеуметтену бақылаушысы ретіндегі ЖОО-ның рөлін зерделеуге тырыстық.

(10) Қазіргі Қазақстандағы жастардың саяси қатысуына қарап, қарама-қайшылыққа тап болуға болады. Бір жағынан, жастардың қатысу парадигмасы неғұрлым оптимистік көрініс болып табылады, өйткені ол жастардың соғұрлым тартымды және жиі қолданатын саяси қатысуының жаңа формалары мәнмәтініндегі тұжырымдарға негізделген. Жастар бейсаяси емес, олар саяси қатысудың әртүрлі әдістерін зерттейді. Студенттер өздерінің наразылықтарын қазіргі жағдайға жеткізудің шығармашылық жолдарын табады және әділетті, тең және тұрақты болашақты талап етеді; олар «қоғамдық саясат» деп аталатын немесе саясат пен наразылық акцияларына балама қатысуы ықтимал.

(11) Студенттер өздерін толғандыратын мәселелер бойынша шаралар қабылдайды және оң өзгерістерге көмектесу үшін күш салады, олардың

мақсаттылығын, демократиялық қағидаттарды нығайту жөніндегі белсенділігі қоғамдағы қазіргі жағдайдың өзгеруіне көбірек ықпалын тигізеді деп санайды. Қоғамдық жұмыстар студенттерге әлеуметтік мәселелерді іс жүзінде шешуге мүмкіндік береді. Бұл ұрпақ қоғамдық мүдделерді жеке немесе партиялық мүдделерден жоғары қоятын идеалистік саясаттың негізін қалайды. Бұл болашақ ұрпақ бұрынғыдан да серпінді саясатқа сенеді. Әлеуметтік желілер – мұндай мақсаттар үшін саяси ерік білдірудің ең жақсы әдіс-тәсілі.

(12) Саяси қатысудың өзі уақыт өте келе әлеуметтік ғылымдар мен азаматтық процестердің дамуына байланысты өзгертін тұжырымдама екенін ескергеніміз абзалырақ. Оның басты себебі қатысудың негізгі тұжырымдамасы демократия мен басқару мәнмәтінінде жатыр. Әлеуметтік-саяси теорияда саяси қатысу қоғамның дауыс беру процесімен шектеледі. Екінші жағынан, саяси жүйелердің жұмыс істеу әдісіне саяси білім, пікірлер, дағдылар, көзқарастар, мінез-құлық ниеттері және азаматтардың мінез-құлық үлгілері ықпал етеді деп болжанады. Елді басқару әдісі, келісім мен ынтымақтастық дәрежесі, елдің саяси жүйесінің тұрақтылығы саяси әлеуметтенумен байланысты болып табылады.

(13) Зерттеуіміздің тәжірибелік бөлігінде көрсетілгендей, сауалнамаға қатысқан студенттердің 73%-ы демократиялық басқару режимін қалайды, ал тек 51,5%-ы демократиялық басқаруда өмір сүреді деп санайды. Сауалнамаға қатысқан ұлттық университет студенттерінің 47,7%-ы өздерінің саяси көзқарастары бар, бірақ іс-әрекетке құлшынысы жоқ қоғаммен қоршалғанын және 44,6%-ы айналасында өздерінің азаматтық ұстанымдарын жақтайтын белсенділер көп екенін көрсетті. Екі көзқарас та қазіргі демократиядағы жастардың рөлі туралы сұрақтар туғызады. Аталған екі ұстаным осы тақырып бойынша әлдеқайда зерттеу бағытының сәйкес соңғы нүктелерін білдіреді. Бұл саладағы зерттеулер түсініксіз болып көрінуі мүмкін, алайда жастардың саяси өмірге қатысу дәрежесі мен әдістерінің толық көрінісі жоқ екені айдан анық. Диссертациялық жұмыста осы мәселені шешу бағытында алғашқы қадам жасауға әрекет жасалды.

(14) Зерттеу жұмысымызда университеттердің рөліне келетін болсақ, университет бұл саяси әлеуметтенуді зерттеуге арналған бірегей әлеуметтік институт, себебі жастардың көпшілігі алғаш рет ата-аналарынан бостандық пен тәуелсіздікті сезінеді. Бостандық әр түрлі формада болуы мүмкін, мысалы, студенттерде коменданттық сағаттың болмауы немесе қаржылық шешімдердің қабылдануы. Студенттердің тәуелсіздігі ата-аналардың көмегінсіз өмірлік дағдыларды үйретуді және алғашқы жұмысқа орналасуды жүзеге асырады және олардың барлығы саяси салдары бар мән мағынаға ие (мысалы, салық төлеу, денсаулық сақтау жүйелерін зерттеу және т.б.). Студенттер 18 жасында алғаш рет дауыс беру құқығына ие болады және оларды ата-аналардың тікелей ықпалынан бөлек саясат туралы әңгімелер ынталандырады. Бұл жаңа тәуелсіз студенттердің саяси әлеуметтену процесінде шешуші рөлді атқарады.

(15) Қазақстанның саяси трансформациясы жағдайында жастар саясаты мәселесі құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның қалыптасу

процестерімен негізделеді. Бұл үрдістер жастардың саяси енжарлығын, саясаттан алыстығын реттемейінше мүмкін емес. Сондай-ақ, қазақстандық жастардың саяси белсенділігі жүйесіз, сонымен қатар олардың басым бөлігі саяси саладағы өзгерістерге бей-жай қарамайтынын айта керек. Сондықтанда, қазіргі әлеуметтік желілерде кең таралған квази-либерализм құбылысы саяси жүйенің тұрақсыздандырушы факторына айналуда. Мұның бәрі мемлекет пен жастар арасында кері байланыс орнатуға және дамытуға кедергі келтіреді. Осыған байланысты мемлекет пен жастар арасындағы қарым-қатынастың негізгі реттеуші тетігі ретінде мемлекеттік жастар саясатының стратегиялық маңыздылығы өте жоғары.

Қорытындылай келе, біз осы диссертациялық зерттеудің шектерін талқылап, әрі қарай зерттеу үшін кейбір бағыттарды ұсынғымыз келеді. *Біріншіден*, саяси әлеуметтену – бұл әлеуметтік өзара әрекеттесуді қамтитын лонгитюдті және оны терең түсіну үшін ұзақ мерзімді бақылау қажет. Бұл диссертациялық жұмыста зерттеу тек студент жастардың саяси әлеуметтенуін, оның саяси көзқарастармен және қатысумен байланысы зерттелді, бұл үлкен көлемді шектеу болып табылады.

Екіншіден, бұл зерттеуде саяси әлеуметтену жетекші ұлттық университеттердің әлеуметтендіру рөлі тұрғысынан қарастырылды. Дегенмен, жастар айналасындағы қоғамдармен саяси мәселелерді талқыламауы мүмкін болса да, болашақ зерттеулер жоспарында жеке және мемлекеттік университеттер арасында қосымша айырмашылық болуы қажет.

Үшіншіден, саяси қатысуға әсер етуі ықтимал тағы бір айнымалы партияның күші болуы мүмкін, бірақ, өкінішке орай, ол бастапқы сауалнамаға енгізілмеген. Бұл немқұрайлыққа, яғни олқылыққа болашақта назар аудару қажет екендігін атап өткен жөн.

Төртіншіден, ең бастысы, саяси әлеуметтенудің заманауи зерттеулері ХХІ ғасырдағы саяси әлеуметтенуді және оның азаматтық қоғамға әсерін жақсырақ түсіндіру үшін саяси әлеуметтенуді зерттеуге инновация қажет екенін көрсетті. Сонымен қатар, мұндай қажеттілік теорияның дамуы тұрғысынан да, дәлірек эмпирикалық тақырыптар тұрғысынан да байқалады. Ондаған жылдар бойы жүргізілген зерттеулер саяси әлеуметтенудің күрделі құбылысының бетіне ғана әсер етті және осы саладағы даму процесі, яғни прогресс мүмкіндіктері көптеген қызықты жолдарды ашады.

Саяси даму ұлттық саяси бірліктің, саяси мағынаның және жалпы қоғамға саяси қатысудың артуын білдіреді. Осыған байланысты: студент жастар ұлттық бірегейлік пен сүйіспеншілікті қалайтындарымен салыстырғанда жаһандық қоғамдастық азаматтарымен ортақ мүдделермен қалай байланысады; технология азаматтардың жеке басын, сенімдерін, құндылықтарын және қатысуын дамытуға қалай әсер етеді деген маңызды мәселелерді де қарастыру қажет.

Диссертациялық жұмысымыздың зерттеу міндеттерінің бірі – патриотизмнің конструктивті әлеуеті туралы сұраққа жауап беруі мүмкін: бұл азаматтық белсенділіктің маңызды детерминанты бола ала ма және қандай

дәрежеде. Нәтижелер студенттердің оң энергиясын босатуға және оларды функционалдық мақсаттарға, яғни білім беру жүйелеріне бағыттауға мүдделі әртүрлі әлеуметтік институттар үшін, сондай-ақ жастар саясаты деп аталатын элементтерді жобалайтын және жүзеге асыратын саяси институттар үшін пайдалы болуы мүмкін тәжірибелік қорытындыларға әкелуі қажет. Қазақстандық университеттерде қоғам мен экономиканың дамуы үшін қажетті бітіруші түлектердің сипаттамалары мен түрлері туралы эмпирикалық деректер жинақталмайды, яғни бұл экономикалық жағынан қарастырылмайды. Сонымен қорытындылай келе, диссертациялық жұмыстың зерттеуінде қазақстандық ұлттық университеттер түлектерінің тиімділігін бағалау Батыста болып жатқан оқиғаларға ашық еліктеуге негізделіп қарастырылған жұмыс. Осы тұрғыдан алғанда, бұл саяси әлеуметтену әр қоғамның өзінің саяси көзқарастары мен құндылықтарын қалай бағалап, қалай ойлап табатын ауқымды зерттеу болар еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Buehler R. Urban Development in Mega-Cities in Developing Countries. Potentials of Citizen Participation in Planning and Managing Urban Development. Universität Konstanz Fachbereich für Politik- und Verwaltungswissenschaften. – Konstanz, 2003. – 12. Mai.
- 2 Merriam, C. New aspects of politics. – Chicago: University of Chicago, 1925. – 253 p.
- 3 Easton, D., Dennis, J. Children in the political system. – New York: McGraw-Hill, 1969. – 440 p.
- 4 Merelman R.M. The adolescence of political socialization.//Sociol. – 1972. – Educ. 45(2). – P. 134–166.
- 5 Bennett WL. The growth of knowledge in mass belief studies: an epistemological critique//American Journal of Political Science, 1977. – 21(3). – P. 465–500.
- 6 Renshon SA. Handbook of Political Socialization. – New York: Free, 1977. – 547 p.
- 7 Richard G. Niemi & Mary A. Hepburn The Rebirth of Political Socialization// Perspectives on Political Science, 1995. – Vol. 24, iss. 1. – P. 7-16.
- 8 Galston W.A. Political knowledge, political engagement, and civic education// Annual Review of Political Science, 2001. – Vol. 4. – P. 217–234
- 9 Sears D.O., Levy S. Childhood and adult development. Oxford handbook of political psychology. – Oxford University Press, 2003. – P. 60–109.
- 10 Le K., Nguyen M. Education and political engagement// International Journal of Educational Development, 2021. – Vol. 85, September. – P. 102-441.
- 11 Ichilov O. Education and democratic citizenship in a changing world. – Oxford, 2003. – P. 637–669
- 12 Achen C.H. 2002. Parental socialization and rational party identification// Political Behavior, 2002. – Vol. 24, No. 2. – P. 151–170.
- 13 Ventura R. Family political socialization in multiparty systems// Comp. Polit. Stud., 2001. – Vol. 34, No. 6. – P. 666–691.
- 14 Jennings M.K., Stoker L. Generational change, life cycle processes, and social capital. Presented at Citizenship on Trial: Interdisciplinary Perspectives on the Political Socialization of Adolescents. –Can. Montreal, McGill University, 2002. – P. 21-22.
- 15 Rosenthal C.S., Jones J., Rosenthal J.A. Gendered discourse in the political behavior of adolescents// Polit. Res., 2003. – Q. 56(1). – P. 97–104.
- 16 Calvin A. Colarusso Child and Adult Development. – NY: Springer New York, 1992. – 240 p.

17 Абдирайымова Г.С., Веревкин А.В., Лифанова Т.Ю. К оценке социального настроения казахстанского студенчества // Социологические исследования. – 2023. – № 1. – С.107-113.

18 Абдикерова Г.О. Казахская модель социализированной личности // Социологические исследования. – 2005. – № 6. – С.74-78.

19 Сарсенова А.Б. Роль вуза в становлении будущих специалистов по материалам социологического исследования выпускников вузов Казахстана // «Personality, society, state, law: problems of correlation and interaction» Materials of the IV international scientific conference. – Prague, 2015. – С.15-22.

20 Салыкжанов Р.С., Байгабылов Н.О. [и др.] Социокультурная адаптация городской молодежи. Евраз. гос. ун-т им. Л.Н. Гумилева; Науч.-исслед. центр «Молодежь». – Астана, 2013. – 176 с.

21 Насимова Г.О., Кенесов А.А. Особенности взаимодействия правовой и политической культуры студенческой молодежи Республики Казахстан // Вестник КазНУ Серия «Философия, культурология, политология». – 2017. – Том 60. – № 2. – С.228-236.

22 Илеуова Г.Т., Симакова О.А. Социальное самочувствие и протестные настроения казахстанцев в преддверии январских выступлений 2022 года // Социологические исследования. – 2023. – № 1. – С.95-106.

23 Смагулов К.Е., Кучинская Ю.В. Государственная политика в сфере обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан (1991–2011 гг.). Монография / Под общ.ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2016. – 260 с.

24 Kilybayeva S., Nassimova G., Massalimova A. The Kazakhstani's Youth Engagement in Politics. Studies of Transition States and Societies, Vol. 9, Issue 1, 2017. - P. 53-71.

25 Сатпаев Д., Умбеталиева Т., Алияров Е., Жусупова А. и др. Коктейль Молотова. Анатомия казахстанской молодежи. – Алматы, 2014. – 193 с.

26 Буканова Ж.К., Каримова Ж.К., Ильясова Г.Т., Масатова Б.Б. и др. Национальный доклад «Молодежь Казахстана. – Астана: НИЦ «Молодежь», 2013. – 164 с.

27 Аймагамбетова О.Х., Аймагамбетов А.Б., Ли А.В., Сеилханова М.Е. Кросс-культурное исследование религиозных предпочтений и ориентаций студенческой молодежи. - Алматы, 2018. - 196 с.

28 Аймаганбетова О.Х., Касен Г.А., Мадалиева З.Б., Садвакасова З.М. Молодежный радикализм: теоретический анализ // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Психология». – 2021. – 0 №3(68). – С. 14-22.

29 Маульшариф М., Рахимбекова Б.К., Сейсебаева Р.Б. Религиозность и гражданский активизм молодежи в Казахстане: потенциальная связь и

возможные противоречия // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2022. – №3. – С.71-82.

30 Маульшариф М. Особенности использования источников информации казахстанской и российской молодежью // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2019. – Том 69. – № 2. – С.174-182.

31 Симтиков Ж.К., Дәулетбаева Ж.Ж., Загребин А.В. Основные механизмы модернизации антикоррупционной политики в контексте качества жизни и благополучия граждан в истории современности // Вестник. Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2022. – Том 2. – № 73. – С.97-110.

32 Национальные доклады // <https://eljastary.kz/ru/reports/> 22.02.2022.

33 Насимова Г.О., Кенесов А.А. Особенности взаимодействия правовой и политической культуры студенческой молодежи Республики Казахстан // Вестник КазНУ Серия «Философия, культурология, политология». – 2017. –Том 60. – № 2. – С.228-236.

34 Абдирайымова Г.С., Шнарбекова М.К. Политические устремления казахстанской молодежи // Świat Idei i Polityki, 2016. – Том 15. – С.312-329.

35 Насимова Г., Килыбаева Ш., Смагулов К., Басыгариева Ж. Политическая активность молодежи Казахстана и Кыргызстана: сравнительный анализ // https://ca-c.org.ru/journal/2019/journal_rus/cac-01/06.shtml 14.05.2022.

36 Laruelle M. (ed.) The Nazarbayev Generation. Youth in Kazakhstan. – London, New York: Lexington Books, 2019. – 354 p.

37 James B. Mckee Introduction to Sociology. – New York: Hoet Rinehart and Winston Inc, 1969. – Chapter 16.

38 Sheatsley Paul B. «In Memoriam: Herbert H. Hyman, 1918-1985». -Public Opinion Quarterly, 1986. – Vol. 50, iss.1. – P.119-120.

39 Political Socialization: A Conceptual and Theoretical Construction// http://www.surendranathcollege.ac.in/new/upload/NABAMITA_BANERJEEPolitical%20Socialization2021-02-04Concept%20of%20Political%20Socialisation.pdf 19.06.2022.

40 Dekker H. Political Socialization Theory and Research. In book: Politics and the European Younger Generation; Political Socialization in Eastern, Central and Western Europe. – Oldenburg: BIS, 1991. – P. 15-58.

41 Dawson R.E., Prewitt K. Political Socialization. – Boston: Little Brown., 1969. – 226 p.

42 Самсонова Т.Н., Наумова Е.С. Роль СМИ в политической социализации современной российской молодежи // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. Социология и политология. – 2019. – Т.25. – № 4. – С.247-264.

43 Roeders P., Linden F. Van der Leven en welzijn van scholieren // School. – 1983. – No. 4. – P. 27-50.

- 44 Hyman H. Political Socialization // *Annual Review of Sociology*. – 2003. – No 3.
- 45 Morrison K. Marx, Durkheim, Weber: Formations of Modern Social Thought. – Wilfrid Laurier University, Ontario, 2006 – 480 p.
- 46 Fraser I., Wilde L. The Marx. “Dictionary”. – Continuum International Publishing group, 2012. – 240 p.
- 47 Scaff L.A. Max Weber’s Politics and Political Education // *The American Political Science Review*, 1973. – Vol. 67, iss. 1. – P. 128–141.
- 48 Patrice D. Max Weber and the Making of Politicians: A Sociology of Political Responsibility // *Max Weber Studies*, 2010. – Vol. 10.1 – P.1-29.
- 49 Saccamano N. The Consolations of Ambivalence: Habermas and the Public Sphere // *MLN*, 1991. – Vol.106(3). – P. 685–698.
- 50 Benson R. Shaping the Public Sphere: Habermas and Beyond // *Am Soc.*, 2009. – No. 40. – P. 175–197.
- 51 Bourdieu P. Outline of a theory of a Practice. – Cambridge, Cambridge University Press, London, 1977. – P. 33.
- 52 Beck U. World Risk Society as Cosmopolitans Society? Theory, Culture and Society. – London, Sage Publication, 1996.
- 53 Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. – Москва: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
- 54 Rider A. International Socialist Review. Althuser Theory of Ideology. – Chicago, Center of Economic Research and Social Change Publisher, 2011.
- 55 Ritzer G. Sociology Theory. – New York: The McGraw Hill Companies Inc, 2021. – 952 p.
- 56 Фуко М. Субъект и власть // Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Ч. 3. – М.: Праксис, 2006. – С.161.
- 57 Foucault M. The Will to Knowledge, History of Sexuality. – London Penguin, 1998. – 284 p.
- 58 Michael S. Drake Political Sociology of Globalizing World. – Cambridge: Polity Press, 2010. – P. 202.
- 59 Jameson F. The political unconscious: Narrative as a socially symbolic act. – London: Routledge, 2013. – 320 p.
- 60 Holmwood J. Founding Sociology? Talcott Parsons and the Idea of General Theory. – London: Longman, 1996. – 152 p.
- 61 Almond G.A., Powell G.B. Comparative Politics: A Developmental Approach. – Boston, MA: Little, Brown and Company, 1966. – 348 p.
- 62 Dekker H., German D., De Landtsheer C. Political Socialization. History and Analysis 1979-2019 // *Politics, Culture and Socialization*. – 2017. – Vol. 8, No.1-2. – P. 34-80.

63 Delaney T. Classical and Contemporary Social Theory: Investigation and Application. – New York. Routledge, 2014. – 480 p.

64 Friedman D. Hechter M. The Contribution of Rational Choice Theory to Macro Sociological Research, Sociological Theory. – Cambridge University, 1997. – P. 408-409.

65 Парето В. Трансформация демократии // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. – М.: Изд-во МУБиУ, 1996. – С.155-166.

66 Wilson R. Political Socialization and Moral Development // World Politics. – 1981. – Vol. 33, No. 2. – P. 153-177.

67 Endo T.I. The relevance of Kohlberg's stages of moral development to research in political socialization // Dissertation Abstracts International Section A: Humanities and Social Sciences. –1974. – 34(11-A), 7041.

68 Youniss J. Civic education: What schools can do to encourage civic identity and action. // Applied Developmental Science. – 2011. – Vol. 15, iss. 2. – P.98-103.

69 Gimpel J.G., Pearson-Merkowitz S. Policies for civic engagement beyond the schoolyard. In J. Youniss & P. Levine (Eds.), Engaging young people in civic life (pp. 81-99). – Nashville, TN: Vanderbilt University Press, 2009.

70 Hart D., Kirshner, B. Civic participation and development among urban adolescents. In J. Youniss & P. Levine (Eds.), Engaging young people in civic life (pp. 102–120). – Nashville, TN: Vanderbilt University Press, 2009.

71 Shah D.V., McLeod, J.M., Lee Nam-jin Communication and Political Socialization: Challenges and Opportunities for Research // Political Communication. – 2009. – Vol. 26, No. 1 – P. 1-10.

72 Pawelka P. Politische Sozialisation. – Wiesbaden: Akademische Verlagsgesellschaft, 1977. – 221 p.

73 Dasgupta S. Political Sociology. – New Delhi: Pearson Publication, 2011. – P. 38-66.

74 Dekker H., Rijkhoff S. European Union Citizenship Socialization and Education. In book: Teaching European Citizens; A Quasi-experimental Study in Six Countries. – Waxmann, 2009. – P. 115-124.

75 German D.B. E-Political Socialization, the Press and Politics: Chapter 2. Political Socialization Defined: Setting the Context. – Peter Lang AG, 2014. – P. 19.

76 Женщины в Политике: Мировой и Казахстанский Тренд. // <https://www.eurasian-research.org/publication/women-in-politics-global-and-kazakhstan-trend> 28.07.2022.

77 Доля женщин среди политических государственных служащих // https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=72&slug=-59&cat_id=9&lang=ru 19.10.2022.

78 Adelson J., O'Neill R.P. The growth of political ideas in adolescence: the sense of community // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1966. – Vol. 4, No. 3. – P. 295-306.

79 Langton K.P. *Political Socialization*. – New York: Oxford University Press, 1969. – 215 p.

80 Jennings M.K., Langton K.P., Niemi R.G. *Effects of the high school civics curriculum*. – NJ: Princeton University Press, 1974. – 120 p.

81 Political Socialization: A Conceptual and Theoretical Construction // http://www.surendranathcollege.ac.in/new/upload/NABAMITA_BANERJEEPolitical%20Socialization2021-02-04Concept%20of%20Political%20Socialisation.pdf 7.11.2022.

82 Judith V.P. *Development of Political Attitudes in Children*. – New Jersey: Transaction Publishers, 2001. – P. 95-96.

83 Shah D.V., McLeod, J.M., Lee Nam-jin *Communication Competence as a Foundation for Civic Competence: Processes of Socialization into Citizenship' // Political Communication*. – 2009. – Vol. 26, No. 1 – P. 102-117.

84 Hong Y., Lin T. *The Impacts of Political Socialization on People's Online and Offline Political Participation—Taking the Youth of Singapore as an Example // Advances in Journalism and Communication*. – 2017. – No. 5. – P. 50-70.

85 Kudrnáč A. *Theoretical Perspectives and Methodological Approaches in Political Socialization research // Sociológia*. – 2015. – Vol. 47, No. 6 – P. 605-624.

86 Lynn S., Carroll A., Houghton S., Bower, J.M. *Emotion Socialization in Peer Groups*. In *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development* (eds S. Hupp and J. Jewell). – 2020.

87 Rubin K.H., Bukowski W.M., Parker J.G. *Peer Interactions, Relationships, and Groups*. In *Handbook of Child Psychology* (eds W. Damon, R.M. Lerner and N. Eisenberg). – 2007.

88 Camila F. S. Campos, Shaun Hargreaves Heap, Fernanda Leite Lopez de Leon, *The political influence of peer groups: experimental evidence in the classroom // Oxford Economic Papers*. – 2017. – Vol. 69, iss. 4. – P. 963–985.

89 Eric L. Dey *Undergraduate Political Attitudes // Journal of Higher Education*. – 1997. – Vol. 68. – P. 398–413.

90 Patrick J. *Political socialization and political education in schools*. In S. A. Renshon (Ed.), *Handbook of political socialization*. – New York: Free Press, 1977.

91 Zachary I.T. *The Influence of Peer Relationships on Political Socialization Among College Students*. Purdue University Graduate School. Thesis // <https://doi.org/10.25394/PGS.15060864.v1> 25.12.2022.

92 Dostie-Goulet E. *Social Networks and Development of Political Interest // Journal of Youth Studies*. – 2009. – Vol. 12, iss. 4. – P. 405–421.

93 Koskimaa V., Rapeli, L. Political socialization and political interest: The role of school reassessed // Journal of Political Science Education. – 2015. – Vol. 11, iss. 2. – P. 141-156.

94 Barrett M. Young People's Civic and Political Engagement and Global Citizenship // <https://www.un.org/en/chronicle/article/young-peoples-civic-and-political-engagement-and-global-citizenship> 31.12.2022.

95 Christ'1 De Landtsheer /Russell F. Farnen/Daniel B. German/Henk Dekker /Heinz Sünker /Yingfa Song/Hongna Miao (eds.). E-Political Socialization, the Press and Politics. The Media and Government in the USA, Europe and China // <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/31584/626976.pdf;jsessionid=D2A30117D9CFCE9D634F8AA06EE1E552?sequence=1> 3.01.2023.

96 Muzzatti S.L., Rigato B. Mass Media and Socialization. In The Blackwell Encyclopedia of Sociology, G. Ritzer (Ed.). – 2020 // <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosm041.pub2> 14.01.2023.

97 Genner S., Süß D. Socialization as Media Effect. In The International Encyclopedia of Media Effects (eds P. Rössler, C.A. Hoffner and L. Zoonen). – 2017. // <https://doi.org/10.1002/9781118783764.wbieme0138> 22.01.2023.

98 Owen D. The New Media's Role in Politics. In The Age of Perplexity. Rethinking The World we knew. – Madrid: BBVA, 2017. – 18 p.

99 Закон Республики Казахстан от 23 июля 1999 года № 451-І О средствах массовой информации (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.05.2023 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013966 05.05.2023.

100 Möller J.E. Growing into citizenship: The differential role of the media in the political socialization of adolescents. – 2013. – 138 p.

101 Lemish D. Children and Media: A Global Perspective. – Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2015. – 296 p.

102 Hepburn M.A. The power of the electronic media in the socialization of young Americans: implications for social studies education // http://www2.lewisu.edu/~gazianjo/power_of_the_electronic_media_in.htm 23.01.2023.

103 Dekker H. Political Socialization Theory and Research: State of the Art. Development of Political Socialization at the Year 2000. Paper, presented at XYIII IPSA World Congress. – Quebec. – August 2000; Evenson K.L. Prospective from a Retrospective: Political Socialization Research for the 21st Century. Paper, presented at XYIII IPSA World Congress. – Quebec. – August 2000.

104 Garramone G.M., Atkin C.K. Mass communication and political socialization: specifying the effects // The Public Opinion Quarterly. – 1986. – Vol. 50, iss.1. – P. 76-86.

105 Atkin C.K. Communication and political socialization. In D.D. Nimmo & K.R. Sanders' (Eds.), Handbook of Political Communication (299-328). – London: Sage, 1986. – P. 300.

106 Conway M.M., Wyckoff M.L., Feldbaum E., Ahern D. The News Media in Children's Political Socialization // The Public Opinion Quarterly. – 1981. – Vol. 45, iss. 2. – P. 164-178.

107 Kiouisis S., McDevitt M., Wu X. The genesis of civic awareness: agenda setting in political socialization. // Journal of Communication. – 2005. – Vol. 55, iss. 4. – P. 756-774.

108 Sapiro V. Not your parents' political socialization: introduction for a new generation // Annual Review of Political Science. – 2004. – Vol. 7, iss. 1. – P. 1-23.

109 Ullah M.S. ICTs changing youths' political attitudes and behaviors in Bangladesh // International Communication Gazette. – 2022. – Vol. 75., iss. 3. – P. 271-283

110 Chaffee S.H., Nass C.I., Yang, S.-M. The Bridging Role of Television in Immigrant Political Socialization // Human Communication Research. – 1990. – Vol. 17., iss. 2. – P. 266-288.

111 Mediascope 1997. Information from web site at // <http://www.igc.apc.org/mediascope>. 14.02.2023.

112 Joe Cote. What is New Media? // <https://www.snhu.edu/about-us/newsroom/liberal-arts/what-is-new-media> 23.09.2022.

113 Общество считает, что технологии влияют на политическую среду как положительно, так и отрицательно. // <https://www.pewresearch.org/internet/2019/05/13/publics-think-technology-impacts-the-political-environment-in-both-positive-and-negative-ways/> 15.02.2023.

114 Hayes D., Jennifer L. Lawless As Local News Goes, So Goes Citizen Engagement: Media, Knowledge, and Participation in U.S. House Elections // The Journal of Politics. – 2015. – Vol. 77, No. 2. – P. 447-462.

115 Pautz M. Argo and Zero Dark Thirty: Film, Government, and Audiences // PS: Political Science & Politics. – 2015. – Vol. 48, iss. 1, – P. 120-128.

116 Gumbert E.B. (ed.) In the nation's image: civic education in Japan, the Soviet Union, the United States, France and Britain. Center for cross-cultural education. – Atlanta: Georgia State University, 1987. – 120 p.

117 Hond M. de, Politieke interesse, jongeren van 16 en 17 jaar. // Inter/View, Amsterdam, 1981 a.

118 Niemi R.G., Klingler J.D. The Development of Political Attitudes and Behavior among Young Adults // Australian Journal of Political Science. – 2012. – Vol. 47, iss. 1. – P. 31-54.

119 Westholm A., Niemi, R.G. Political Institutions and Political Socialization: A Cross-National Study // Comparative Politics. – 1992. – Vol. 25, iss. 1. – P. 25-41.

120 Академический политологический словарь // <https://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/4035/%D0%9F%D0%9E%D0%9B%D0%98%D0%A2%D0%98%D0%A7%D0%95%D0%A1%D0%9A%D0%90%D0%AF> 4.03.2023

121 Hyman C. The study of Politics. – University of Illinois Press, 1956. – P. 24.

122 Aberle D.F. Francis L.K.Eds. Culture and Socialization in Psychology Anthropology. – Hso Home Wood, 1961. – P. 58.

123 Easton D. Political Socialization in International Encyclopedia of the Social Science. – Nt. Free Press, 1968. – P. 24.

124 Austin K.L., Nelson J.M. No Easy Choice: Political Participation in Developing Countries. – New York: Harvard University Press, 1991. – 336 p.

125 Ball R.A. Modern Politics and Government. – London: Macmillan Education, Ltd., 2011. – 352 p.

126 Sullivan E.L. The Sage Glossary of Social and Behavioural Sciences. – California: Sage Publication, 2009. – P. 390.

127 Adams G.R. Identity and political socialization // New Dir Child Dev. – 1985. – Vol. 30. – P. 61-77.

128 Williams M.S. “Citizenship as Identity, Citizenship as Shared Fate, and the Functions of Multicultural Education,” in Kevin McDonough and Walter Feinberg, Citizenship and Education in Liberal-Democratic Societies. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – P. 208-247.

129 Callan E. Citizenship and education // Annual Review of Political Science. – 2004. – Vol. 20, iss. 7. – P. 71–90.

130 Brubaker R., Cooper F. Beyond identity // Theory and society. – 2000. – Vol. 29, No. 1. – P. 1-47.

131 Капицын В. Политическая идентификация как механизм институционализации политического участия. – М., 1999. – 328 с.

132 Словарь-справочник по социологии: словарь / А. А. Акмалова, В. М. Капицын, А. В. Миронов, В. К. Мокшин. – 2-е изд. – Москва: Дашков и К, 2018. –304 с.

133 Dalton R. Party Identification, and Its Implications. Oxford Research Encyclopedia of Politics // <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-72>. 17.03.2023

134 Abramson P.R., John H.A., David W. R. Change and Continuity in the 2000 and 2002 Elections. – Washington: CQ Press, 2003. – P. 168-191

135 Why people identify with – or lean toward – a political party // <https://www.pewresearch.org/politics/2022/08/09/why-people-identify-with-or-lean-toward-a-political-party/> 19.03.2023

136 Goren P. Party Identification and Core Political Values // American Journal of Political Science. – 2005. – Vol. 49, No. 4. – P. 881-896.

137 Kinder D.R. Opinion and Action in the Realm of Politics. In Handbook of Social Psychology 4th ed., ed. Anthony R. Pratkanis, Stephen J. Breckler, and Anthony G. Greenwald. – Hillsdale: Lawrence Erlbaum Press, 1998. – P. 778–867.

138 Bernstein M. Identity politics // Annual Review of Sociology, 3. – 2005. – No.1. – P. 47–74.

139 Ashforth B.E., Mael F. Social Identity Theory and the Organization // The Academy of Management Review. – 1989. – Vol. 14., iss. 1. – P. 20-39.

140 Keating A., Melis G. Social media and youth political engagement: Preaching to the converted or providing a new voice for youth? // The British Journal of Politics and International Relations. – 2017. – Vol. 19., iss. 4. – P. 877-894.

141 Boulianne S. Twenty Years of Digital Media Effects on Civic and Political Participation // Communication Research, Online First. – 2018. – Vol. 47., iss. 7. – P. 1-20.

142 Токтаров Е.Б. Некоторые аспекты политической социализации казахстанской молодежи в киберпространстве // Электронный научно-публицистический журнал «Homo Cyberus». – 2017. – №1(2). // http://journal.homocyberus.ru/Toktarov_E_Nekotorye_aspekty_politicheskoy_socializacii_kazahstanskoj_molodezhi_v_kiberprostranstve 8.03.2023.

143 Радаев В. Миллениалы: Как меняется российское общество. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. – 224 с.

144 On the Cusp of Adulthood and Facing an Uncertain Future: What We Know About Gen Z So Far // <https://www.pewresearch.org/social-trends/2020/05/14/on-the-cusp-of-adulthood-and-facing-an-uncertain-future-what-we-know-about-gen-z-so-far-2/> 9.03.2023.

145 Rising political tide of young adults, Gen Z // <https://news.harvard.edu/gazette/story/2023/04/rising-political-tide-of-young-adults-gen-z/> 9.03.2023.

146 Қазақстанда жастардың саны бір күнде екі есеге жуық өсті // <https://sputnik.kz/20221208/qazaqstanda-zhastardyn-sany-bir-kunde-eki-esege-zhuyq-osti-30135129.html> 9.03.2023.

147 Амалбекова А. Z ұрпақ: Интернетті қолдану мен еңбек нарығы // <https://egemen.kz/article/340943-z-urpaq-internetti-qoldanu-men-enhbek-naryghy> 9.03.2023.

148 Z-ұрпақ еңбек нарығын өзгертуі мүмкін // <https://massaget.kz/jigitterge/psihologiya/65991/> 10.03.2023.

149 «Z» ұрпағы - өте кедей, бірақ ең табысты ұрпақ – Абаев // <https://ult.kz/post/z-urpagy-ote-kedehy-birak-en-tabysty-urpak-abaev> 10.03.2023.

150 McKinsey&Company. How to transform higher-education institutions for the long term // <https://www.mckinsey.com/industries/education/our-insights/how-to-transform-higher-education-institutions-for-the-long-term> 10.03.2023.

151 Vitak J., Zube P., Smock A., Carr C. T., Ellison N., Lampe C. It's Complicated: Facebook Users' Political Participation in the 2008 Election // *Cyberpsychology Behavior & Social Networking*. – 2011. – Vol. 14., iss. 3. – P. 107-114.

152 Bode L., Vraga E.K., Yang J.H., Edgerly S.L., Thorson K., Shah D.V., Wells C. Political engagement within parent-child dyads: Rethinking the transmission model of socialization in digital media environments. In C.Klofstad (Ed.), *New Advances in the Study of Civic Voluntarism: Resources, Engagement, and Recruitment. (Social Logic of Politics)*. – Temple University Press, 2016. – P. 127-144.

153 Klofstad (Ed.) *New Advances in the Study of Civic Voluntarism: Resources, Engagement, and Recruitment. (Social Logic of Politics)*. – Temple University Press, 2016. – 283 p.

154 Collazo Veronike Peers, social media play increasingly large role in youth political socialization. // https://www.columbiamissourian.com/news/local/peers-social-media-play-increasingly-large-role-in-youth-political-socialization/article_ff969934-7ea9-11e5-8bf4-fb73f63c5057.html 14.03.2023.

155 The internet and political news sources // <https://www.pewresearch.org/internet/2011/03/17/the-internet-and-political-news-sources/> 14.03.2023.

156 Moy P., Michael A.X., Verena K.H. Communication and Citizenship: Mapping the Political Effects of Infotainment // *Mass Communication and Society*. – 2009. – Vol. 8, No. 2. – P. 111-131.

157 Dutton W. *New Media and American Politics*. By Richard Davis and Diana Owen. – Oxford and New York: Oxford University Press, 1998. – 304 p.

158 Attitudes towards the internet's impact on politics // <https://www.pewresearch.org/internet/2011/03/17/attitudes-towards-the-internets-impact-on-politics/> 15.03.2023.

159 Park C.S. Do social media facilitate political learning? Social media use for news, reasoning and political knowledge // *The Journal of Social Media in Society*. – 2017. – Vol. 6., iss. 2. – P. 206–238.

160 Kim H., Kim Y., Lee D. Understanding the role of social media in political participation: Integrating political knowledge and bridging social capital from the social cognitive approach // *International Journal of Communication*. – 2020. – Vol. 14. – P. 4803-4824.

161 Graham D.A. 'Alternative Facts': The Needless Lies of the Trump Administration, *The Atlantic*, January 22. //

<https://www.theatlantic.com/politics/archive/2017/01/the-pointless-needless-lies-of-the-trump-administration/514061/> 17.03.2023.

162 Allcott H., Matthew G. Social Media and Fake News in the 2016 Election // Journal of Economic Perspectives. – 2016. – Vol. 31, No. 2. – P. 211-236.

163 Hindman M. The Myth of Digital Democracy. – Princeton: Princeton University Press, 2008. – 200 p.

164 Keating A., Melis G. Social media and youth political engagement: Preaching to the converted or providing a new voice for youth? // The British Journal of Politics and International Relations. – 2017. – Vol. 19, iss. 4. – P. 877-894.

165 Ittefaq M., Iqbal A. Digitization of the health sector in Pakistan: Challenges and opportunities to online health communication: A case study of MARHAM social and mobile media // Digital Health. – 2018. – Vol. 4.

166 Ahmad T., Alvi A., Ittefaq M. The use of social media on political participation among university students: An analysis of survey results from rural Pakistan // SAGE Open. – 2019. – Vol. 9, iss. 3.

167 Грин С., Робертсон Г. Кто здесь власть? Граждане, государство и борьба за Россию. – Москва, издательство Corpus, 2021. – 288 с.

168 Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі № 2464 Конституциялық Заңы (2023.07.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464> 18.03.2023.

169 Шарипова Д., Бейменбетов С. Молодежь в Казахстане: оценка ценностей, ожиданий и стремлений. – Алматы: Фонд Ф. Эберта, 2021. – 98 с.

170 Джери Д., Джери Дж. Большой толковый социологический словарь. В 2-х томах: Пер. с англ. Н.Н. Марчук. – М.: Вече, АСТ, 1999. – Т.1 – 544 с., Т.2 – 528с.

171 Weiss J. What Is Youth Political Participation? Literature Review on Youth Political Participation and Political Attitudes // Front. Polit. Sci. – 2020. – Vol. 2, art. 1.

172 Braungart M.M., Braungart R.G. The Effects of the 1960s Political Generation on Former Left- and Right-Wing Youth Activist Leaders // Social Problems. – 1991. Vol. 38, iss. 3. – P. 297–315.

173 Majstr J. Eurofile: Reflections: Youth and Politics // The Independent, 7 December 2002. – P. 24.

174 Jean-Thomas Martelli and Kristina Garalytė Generational Communities: Student Activism and the Politics of Becoming in South Asia // <https://doi.org/10.4000/samaj.6486> 20.03.2023.

175 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.

176 Galstyan M. YOUTH POLITICAL PARTICIPATION // <https://pjp-eu.coe.int/documents/42128013/47262631/Youth-Political->

[participation_Lit+review_BRIEF_FINAL.pdf/1ff0bb91-a77b-f52e-25b4-5c8bd45a0c36](https://extra.shu.ac.uk/alach/PoliticalLiteracy/text/Student%20and%20youth%20perspectives%20on%20politics.doc) 23.03.2023.

177 Taylor G. Mellor L. Student and Youth Perspectives on Politics // <https://extra.shu.ac.uk/alach/PoliticalLiteracy/text/Student%20and%20youth%20perspectives%20on%20politics.doc> 23.03.2023.

178 Rudebeck C. 'Party politics? That's just for old people; with students more inclined to vote in Pop Idol than at a General Election' // The Independent, 14 March 2002. – P. 21.

179 Rumbelow H. Lecturers offer students tips on revolt // The Times, 2001. – 11 May.

180 Walter N. People are interested in policy, not politicians' // The Independent. – 5 December 2002. – P. 21.

181 Whitworth D. Midgley C. We work, we save, we care...but nobody listens to us // The Times, 30 October 2003. – P. 4.

182 Kettle M. Apathy grips US students // The Guardian, 13 January 1998. – P. 10.

183 Dejevsky M. US Election: Hard-rocking youth gives politics a break // The Independent, 15 October 2000. – P. 21.

184 Long S. The New Student Politics // http://www.cpn.org/topics/youth/highered/pdfs/New_Student_Politics.pdf 23.03.2023.

185 Beem C. From the Horse's Mouth: A dialogue between politicians and college students // <http://www.civicyouth.org/PopUps/WorkingPapers/WP27Beem.pdf> 23.03.2023.

186 Longo N., Meyer R. College Students and Politics: A literature Review // <http://www.civicyouth.org/PopUps/WorkingPapers/WP46LongoMeyer.pdf> 24.03.2023.

187 Pew Charitable Trust Politics and the 'Dotnet' generation // http://www.pewtrusts.com/ideas/ideas_item.cfm?content_item_id=3387&content_type_id=18&issue_name=Youth%20voting&issue=7&page=18&name=Public%20Opinion%20Polls%20and%20Survey%20Results 24.03.2023.

188 Ipsen J. A New Kind of Politics // <http://www.nytimes.com/ref/college/coll-essayipson.html> 24.03.2023.

189 Woelk C., Weeks P. The student success leader program: college-level service enhances learning outside the classroom // NACTA Journal. – 2010. – Vol. 54, iss. 2. – P. 18-20.

190 McCabe J.M. Connecting in college (Vol. 57734). – Chicago, IL: University of Chicago Press, 2016. – 216 p.

- 191 Moore, A.S. The science of roommates // The New York Times, sec. Education. – 2010, July. // <https://www.nytimes.com/2010/07/25/education/25roomscience-t.html> 25.03.2023.
- 192 Covarrubias R., Valle I., Laiduc G., Azmitia M. You never become fully independent: Family roles and independence in first-generation college students // Journal of Adolescent Research. – 2018. – Vol. 34, iss. 4. – P. 381-410.
- 193 Youth participation in decision making // <http://www.un.org/esa/socdev/unyin/documents/ch10.pdf>. 25.03.2023.
- 194 Have Your Say! - Manual on the Revised European Charter on the Participation of Young People in Local and Regional Life (New Edition) (2015) // http://www.coe.int/t/dg4/youth/Source/Resources/Publications/Have_your_say_en.pdf. 25.03.2023.
- 195 «Қазақстан жастары – 2018» Ұлттық баяндамасы. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2018». National report “Youth of Kazakhstan – 2018». Қалиев Т.Б, Қайдарова Ә.С., Каримова Ж.К., Әшімханова Д.Ә., Маульшариф М.М, Насимова Г.О., Негай Н.А., Сыдықназаров М. Қ., Шаповал Ю.В., Мусатаева Ф.М., Окасова Г.Е., Касымбеков А.М. – Астана, 2018. – 410 б.
- 196 О Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан до 2020 года «Казахстан 2020: путь в будущее» Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 февраля 2013 года № 191. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000191> 26.03.2023.
- 197 Бюро национальной статистики. Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан // <https://stat.gov.kz/ru/> 9.03.2023.
- 198 Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан на 2023-2029 годы Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 247. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000247> 26.03.2023.
- 199 Nuno Teixeira P., Klemenčič M. Valuing the Civic Role of University Education in an Age of Competition and Rapid Change. In: van't Land, H., Corcoran, A., Iancu, DC. (eds) In book: The Promise of Higher Education. – Springer, 2021. – P. 145-151.
- 200 Дукеев Б. Молодежь в местном представительном органе (Маслихат) Республики Казахстан. – Алматы, 2015. – 32 с.
- 201 Абсагтаров Р.Б. Государство и общество, пожирающие детство: социально-системный анализ // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия Социологические и политические науки. – 2018. – № 4. – С.96-99.
- 202 Несипкалиев Д.Е., Тюфекчиоглу Х. Социологический анализ политических установок студенческой молодежи // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. 2023. – Том 84. – №1. – С.100-109.

- 203 Тукушева А. Главная причина суицидов – одиночество». Как снизить количество самоубийств в Казахстане? – 6 декабря, 2018. // <https://informburo.kz/stati/glavnaya-prichina-suicidov-odinochestvo-kak-snizit-kolichestvo-samoubiystv-v-kazahstane.html> 27.03.2023.
- 204 Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңы No285-V 2015 ж. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285> 27.03.2023.
- 205 Итоги опроса: соцсетями пользуются 70% казахстанцев // <https://informburo.kz/novosti/itogi-oprosa-socsetyami-polzuyutsya-70-kazahstancsev.html> 27.03.2023.
- 206 Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі // <https://www.gov.kz/memleket/entities/sci?lang=kk> 30.03.2023.
- 207 Демократия деңгейі бойынша әлем елдерінің рейтингі // <https://gtmarket.ru/ratings/democracy-index> 30.03.2023.
- 208 Қазақстанның саяси режимі: бюрократия, трайбализм және тәуекелдер // <https://www.caa-network.org/archives/18841> 30.03.2023.
- 209 Youth Democracy, Human Rights & Governance Cross-Sectoral Initiative. Final report, 2020 // <https://www.ndi.org/sites/default/files/CEPPS-Youth-Report-Final.pdf> 30.03.2023.
- 210 Abbott S. Social capital and health: The role of participation // *Social Theory & Health*. – 2010. – Vol. 8, iss. 1. – P. 51-65.
- 211 Civic Participation // <https://health.gov/healthypeople/priority-areas/social-determinants-health/literature-summaries/civic-participation#endnote-i> 1.04.2023.
- 212 Youth and Volunteering // <https://knowledge.unv.org/theme/youth-and-volunteering> 1.04.2023.
- 213 Marchi R., Clark L.S. Social media and connective journalism: The formation of counterpublics and youth civic participation // *Journalism*. – 2021. – Vol. 22, iss. 2. – P. 285–302.
- 214 Son J., Yarnal C., Kerstetter D. Engendering social capital through a leisure club for middle-aged and older women: Implications for individual and community health and well-being // *Leisure Studies*. – 2010. – Vol. 29, iss. 1. – P. 67–83.
- 215 Flanagan C., Levine P., Settersten R. Civic engagement and the changing transition to adulthood // *CIRCLE*. Retrieved, 2010. – Vol. 10, iss. 18. – P. 10.
- 216 Delli Carpini M.X. Gen. com: Youth, civic engagement, and the new information environment // *Political Communication*. – 2000. – Vol. 17, iss. 4. – P.341-349.
- 217 Hart D., Donnelly T.M., Youniss J., Atkins R. High school community service as a predictor of adult voting and volunteering // *American Educational Research Journal*. – 2007. – Vol. 44, iss. 1. – P. 197-219.

218 Sean Richey The Influence of Local Patriotism on Participation in Local Politics, Civic participation, Trust in Local Government and Collective Action // <https://doi.org/10.1177/1532673X221125449> 2.04.2023.

219 Marzęcki R. Constructive emotions? Patriotism as a predictor of civic activity in Poland // Italian Political Science Review/Rivista Italiana Di Scienza Politica. – 2020. – Vol. 50, iss. 1. – P. 33-51.

220 Santorski A. Miłość ojczyzny jako nakaz chrześcijańskiego su-mienia, in: Skubiś I., Cichocka J.P., Bisiuk J. (eds). Szkoła miejscem kształtowania postawy patriotycznej // Częstochowa. – 1998. – P. 31-39.

221 Uzakov A.A., Khurramov M.M. To Develop A Sense Of Patriotism And Personal Responsibility Among Students In Higher Education Institutions (2021) // https://cibgp.com/article_8190_ddc8452757408b628dd6053396da1af6.pdf 2.04.2023.

222 Nessipkaliyev D., Nagaibayeva Z., Yesserkemissova B., Malik G. Political socialization sustainability of students: A comparative analysis in a large city // Journal Rivista di studia della sustainabilita. – 2022. – No.1. – pp. 181-191.

223 Baer, Douglas E., Ronald D. Lambert Education and support for dominant ideology // The Canadian Review of Sociology and Anthropology. – 1982. – Vol. 19, iss. 2. – P. 173-195.

224 Baer Douglas E. Socialization into dominant vs. counter ideology among university-educated Canadians // Canadian Review of Sociology. – 1990. – Vol. 27, iss. 4. – P. 487– 504.

225 Corbett G. Gender. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 363 p.

226 Sikander A. The Democratic Attitudes of Students and Their Political Participation. – Master's Thesis, 2015. – 132 p.

227 Dalton R.J. The good citizen: How a younger generation is reshaping American politics. – Washington, D.C.: CQ Press, 2009. – 256 p.

228 Why people identify with – or lean toward – a political party // <https://www.pewresearch.org/politics/2022/08/09/why-people-identify-with-or-lean-toward-a-political-party/> 2.04.2023.

229 Perrin A.J., Gillis A. How College Makes Citizens: Higher Education Experiences and Political Engagement // Socius. – 2019. – Vol. 5.

230 Moy P., Gastil J. Predicting deliberative conversation: The impact of discussion networks, media use, and political cognitions // Political Communication. – 2006. – Vol. 23. – P. 443–460.

231 Zakaria F. In Defense of a Liberal Education. – New York: Norton, 2015. – 208 p.

- 232 Arum R., Roksa J., Cook A. Improving Quality in American Higher Education: Learning Outcomes and Assessments for the 21st Century. – Hoboken, NJ: John Wiley, 2016. – 211 p.
- 233 Helen H. Small The Value of the Humanities. – Oxford University Press, 2014. – 216 p.
- 234 Clydesdale N. The First Year Out: Understanding American Teens After High School // Library Journal, June 15, 2007.
- 235 Galston W.A. Civic Education and Political Participation // PS: Political Science and Politics. – 2004. – Vol. 37, iss. 2. – P. 263-266.
- 236 Harpham G.G. What Do You Think, Mr. Ramirez? The American Revolution in Education. – Chicago: University of Chicago Press, 2017. – 224 p.
- 237 Hillygus D.S. The Missing Link: Exploring the Relationship Between Higher Education and Political Engagement // Political Behavior. – 2005. – Vol. 27, iss. 1. – P. 25-47.
- 238 Nie N., Hillygus D.S. The impact of internet use of sociability: time-diary findings // IT&Society. – 2002. – Vol. 1, iss. 1. – P. 1-20.
- 239 Widening Participation within Higher Education How academic engagement enhances students' learning experience of widening participation with higher education // <https://www.grin.com/document/442575> 5.04.2023.
- 240 Janc H. A Case Study: Student Political Civic Leadership Development In a Higher Education Coordinating Board // Journal of College and Character. – 2004. - Vol. 5, No. 9. – P. 1-16.
- 241 Why higher education must develop democratic competences // <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20210913082208455> 5.04.2023.
- 242 Nadeem Muhamad & Akhter, Nasreen. Role of Higher Education in Transformation of Political Attitudes and Political Culture // Music Education Research. – 2021. – Vol. 15. – P. 15-24.
- 243 Thierry M. Luescher-Mamashela Student representation in university decision making: good reasons, a new lens? // Studies in Higher Education. – 2013. – Vol. 38, iss. 10. – P. 1442-1456.
- 244 Fryer T. Do the political attitudes of students change during their time in higher education? // Higher Education. – 2022. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10734-022-00915-8>
- 245 Несипкалиев Д. Особенности социализации студенческой молодежи в условиях современного Казахстана (на примере г.Алматы) // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии, 2022. – Том 81. – № 2. – С.208-218.

САУАЛНАМА

«СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ САЯСИ ӘЛЕУМЕТТЕНУІ: ІРІ ҚАЛА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ»

ҚҰРМЕТТІ СТУДЕНТ!

Біз жастардың өмір жоспарларын, құндылықтар мен саяси әлеуметтенуге қатысты қоғамдық пікірін зерттейміз. Біздің сауалнамаға қатысу үшін Сіз кездейсоқ түрде таңдалдыңыз. Біздің зерттеуімізге 10 минут уақытыңызды бөліп, шынайы жауап бергеңіз үшін қуаныштымыз.

Егер сауалнамада берілген жауап нұсқалары сіздің пікіріңізге сәйкес келмесе, сіз «басқасы _____» атты нұсқаға өзіңіздің жауабыңызды ұсына аласыз.

Зерттеуге қатысу жасырын түрде және алынған жауаптар жалпыланған түрде өңделеді!

ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ БӨЛІМ**S1. Жыныс**

1. Ер
2. Әйел

S2. Толық жасыңызды көрсетіңіз

1. 18 жастан кіші – сұхбаттың аяқталуы
2. 18-19 жас
3. 19-20 жас
4. 20-22 жас
5. 22 жылдан жоғары
6. өзіңіздің нақты жасыңызды белгілеңіз / ____ /

S3. Сіздің ұлтыңыз

(Бұл ақпарат келешекте ұлттық топтар бөлінісінде зерттеу нәтижелерін талдау үшін жалпыланған түрде пайдаланылатын болады).

1. Қазақ
2. Орыс
3. Өзге ұлт өкілі (жазыңыз) / _____ /

S4. Мамандығыңыздың бағытын көрсетіңіз?/БІР ЖАУАП/

1. Гуманитарлық ғылымдар: тарих, философия, әлеуметтану, саясаттану, экономика, тілдер, бейнелеу өнері және т. б.
2. Жаратылыстану ғылымдары: физика, химия, биология және т. б.
3. Нақты ғылымдар: математика, кибернетика, бағдарламалау және т. б.
4. Қолданбалы ғылымдар: медициналық ғылымдар, ауыл шаруашылығы, инженерлік іс және т. б.
5. Басқасы _____

S5. Сіз қандай жоғары оқу орнының студенті болып табыласыз?/БІР ЖАУАП/

1. Эль-Фараби атындағы ҚазҰУ
2. Абай атындағы ҚазҰПУ
3. С.Д. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ

S6. Сіз.../БІР ЖАУАП/

1. Мен қалаға шетелден келдім
2. Мен қалаға ауылдан келдім
3. Мен қалаға Қазақстанның басқа қаласынан келдім
4. Мен қалада туғаннан бері тұрамын

В1. Сіз Қазақстандағы өзекті саяси оқиғаларды (сайлау, Парламент шешімдері, Президентпен тікелей байланыс және т.б.) қаншалықты жиі бақылап отырсыз? /БІР ЖАУАП/

1. Өте сирек -**В3-ке ауысу**
2. Сирек -**В3-ке ауысу**
3. Керісінше сирек
4. Керісінше жиі
5. Жиі
6. Тұрақты

В2. Саяси оқиғалар туралы мәліметтерді сіз қандай дерек көздер арқылы жиі білесіз? / БІР ЖАУАП/

1. Бұқаралық ақпарат құралдары (теледидар, радио)
2. Әлеуметтік желілер мен интернет (Facebook, Instagram, интернет)
3. Таныстар / достар
4. Туыстар
5. Мені саяси оқиғалар қызықтырмайды
6. Университетте
7. Басқасы / _____ /

В3. Сіздің ойыңызша Алматыда қандай азаматтар көп? / БІР ЖАУАП/

1. Өз азаматтық ұстанымын қорғайтын белсенділер
2. Өз көзқарастары бар, бірақ белгілі бір іс-әрекетке ұмтылмаған
3. Белсенді емес, ештеңеге араласқысы келмейді

В4. Қалай ойлайсыз, Сіздің әлеуметтік жағдайыңыз бен әл-ауқатыңыз КӨП жағдайда неге байланысты? / ЖАУАПТАРДЫҢ 3 НҰСҚАСЫН БЕЛГІЛЕУГЕ БОЛАДЫ/

1. қоғамдағы жағдайдан, ондағы өмір сүру жағдайынан
2. өзіңден, сіздің мақсаттылығыңыздан, белсенділігіңізден
3. өмір сүру жағдайынан және өз күш-жігеріңіз
4. елдегі саяси жағдайдан
5. жауап беруге қиналамын

В5. Сіз үшін адамның қандай құқықтары аса МАҢЫЗДЫ? /ЖАУАПТАРДЫҢ 5 НҰСҚАСЫНА ДЕЙІН АТАП ӨТУГЕ БОЛАДЫ/

1. Өмір сүру, бостандық және қол сұғылмаушылық құқығы
2. Заң мен сот алдындағы теңдік
3. Еркін жүріп-тұру құқығы
4. Білім алу құқығы
5. Ана тілінде сөйлеу құқығы
6. Жеке өмірге кез келген араласудан бостандық құқығы
7. Жеке меншік құқығы және кәсіпкерлік
8. Ой мен сөз және саяси көзқарас бостандығы
9. Ар-ождан және діни сенім бостандығы құқығы
10. Ақпарат алу құқығы
11. Әлеуметтік қамсыздандыру және зейнетақы құқығы
12. Денсаулық сақтау және медициналық көмек құқығы
13. Елдің саяси өміріне қатысу құқығы және сайлау құқықтары
14. Аталғандардың барлығы
15. Жауап беруге қиналамын

В6. Сіз өзіңіздің құқықтарыңызды қорғаудың қандай әдістерін аса ТИІМДІ деп санайсыз? / ЖАУАПТАРДЫҢ 3 НҰСҚАСЫН АТАП ӨТУГЕ БОЛАДЫ /

1. Байланыстар арқылы
2. Адвокаттар, заңнамалық фирмалар

3. Параға сатып алу
4. Сот
5. БАҚ арқылы қоғамға үндеу
6. Құқық қорғау органдары
7. Қол жинау
8. Құқық қорғау ұйымдары
9. Билік органдарының өкілдері
10. Митингтер, пикеттер, ереуілдер
11. Мәслихат депутаттары
12. Саяси партиялар
13. Діни ұйымдар
14. Жерлестер, диаспоралар, этникалық қауымдастықтар
15. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл арқылы
16. Аталғаннан ештеңе жоқ
17. Басқасы (өз нұсқанызды жазыңыз) _____

В7. Сіз мемлекеттің адам құқықтарын қорғау саласындағы жұмысын қалай бағалайсыз?/БІР ЖАУАП/

1. Жақсы
2. Керісінше жақсы
3. Керісінше жаман
4. Жаман

В8. Сіздің ойыңызша, қазіргі Қазақстанда қандай қоғамдық және саяси күштер барынша сенімге лайықты?/ ЖАУАПТАРДЫҢ 3 НҰСҚАСЫН АТАП ӨТУГЕ БОЛАДЫ/

1. ҚР Президенті
2. ҚР Үкіметі
3. ҚР Премьер-министірі
4. ҚР Парламенті
5. Қоғамдық ұйымдар (МЕҰ)
6. Партиялар
7. Құқық қорғау органдары (полиция, прокуратура, ҰҚК)
8. Ұлттық және ұлттық-мәдени бірлестіктер
9. Бұқаралық ақпарат құралдары
10. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының басшылары
11. Қарулы күштер (армия)
12. Мешіт, шіркеу, діни ұйымдар
13. Бизнес өкілдері
14. Басқасы (өз нұсқаңызды жазыңыз) _____
15. Жауап беруге қиналамын

В9. Сіздің ойыңызша, біздің елдегі саяси режим қандай?/БІР ЖАУАП/

В10. Қазіргі таңда сіз оны қалай көргіңіз келеді? / БІР ЖАУАП /

№	В9. Қазір қандай режим	В10. Қандай көргіңіз келеді
1	Демократиялық	Демократиялық
2	Авторитарлық	Авторитарлық
3	Әскери-бюрократиялық	Әскери-бюрократиялық
4	Корпоративтік авторитаризм	Корпоративтік авторитаризм
5	Тоталитаризмге дейінгі авторитаризм	Тоталитаризмге дейінгі авторитаризм
6	Постколониалды авторитаризм	Постколониалды авторитаризм
7	Тоталитарлық режим	Тоталитарлық режим
8	Анархия	Анархия
9	Мен ҚР билік құрылымымен <u>бірен-саран</u> таныспын	Мен ҚР билік құрылымымен <u>бірен-саран</u> таныспын
10	Жоқ, мені қызықтырмайды	Жоқ, мені қызықтырмайды

В11. Сіз қай саясаткерді қолдайсыз?/ ЖАУАПТАРДЫҢ 3 НҰСҚАСЫН АТАП ӨТУГЕ БОЛАДЫ /

1. өз халқына қамқорлық жасайтын адамды
2. қазақ ұлтының өркендеуіне қамқорлық жасайтын адамды
3. адамдар арасында табыстағы елеулі алшақтықты азайтатынды
4. елдегі бейбітшілік пен тәртіпті кез-келген тәсілмен қамтамасыз ететінді
5. адам құқығын бұзбайтын және оның сақталуын қамтамасыз ететінді
6. ешкімді
7. Басқасы (өз нұсқаңызды жазыңыз) _____

СТУДЕНТТЕРДІҢ САЯСИ АДАЛДЫҒЫ МЕН БІРЕГЕЙЛІГІН БАҒАЛАУ

В12. Сіздің ойыңызша, жастар Қазақстанның саяси өмірінде қандай рөл атқарады?/ЖАУАПТАРДЫҢ 5 НҰСҚАСЫНА ДАЙІН АТАП ӨТУГЕ БОЛАДЫ/

1. Елдің саяси өміріне елеулі әсер етпейді
2. Сайлауда дауыс беруге белсенді қатысады
3. Саясатқа әртүрлі қоғамдық ұйымдар, Саяси партиялар арқылы әсер етеді
4. Митингтерге, наразылық шерулерге қатысады
5. Мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында жұмыс істейді
6. Радикалды ұйымдар мемлекеттің саяси басшылығына қысым жасау үшін қолданылады
7. Мемлекеттік жастар саясатын жүргізуге ықпал етеді
8. Мемлекеттік жастар бірлестіктері мен ұйымдарына қатысады
9. ҚР Қарулы Күштерінде қызмет етеді
10. Қатарластарымен қақтығыстар мен тәртіпсіздіктерге қатысады
11. Басқасы (өз нұсқаңызды жазыңыз) _____
12. Жауап беруге қиналамын

В13. Соңғы 12 ай ішінде не істедіңіз?

/ЖАУАПТАРДЫҢ 5 НҰСҚАСЫНА ДЕЙІН АТАП ӨТУГЕ БОЛАДЫ/

1. Садақа бердім
2. Кедейлерге, үйсіздерге, табиғи апаттардан зардап шеккендерге, балалар мекемелеріне киім, заттар, ойыншықтар сыйладым
3. Пәтер иелерінің кооперативі, ата-аналар комитетінің жиналысына қатыстым
4. Сенбілікке және аумақты, ауланы, балалар алаңын абаттандыруға қатыстым
5. Ауыр науқастарды емдеу үшін қайырымдылық қорына ақша бердім
6. Ұжымдық өтінішке, хатқа, петицияға қол қойдым
7. Өз еркімен қан тапсырдым
8. Митингке, шеруге, пикетке және т.б. қатыстым.
9. Діни сипаттағы іс-шараларға қатыстым (мешітте, шіркеуде және діни қауымдастықта)
10. Волонтер болып жұмыс істедім
11. Студенттік ұйымның жұмысына қатыстым
12. Саяси партия өміріне қатыстым

В14. Сіз саяси партияның, ұйымның мүшесісіз бе, егер солай болса, атап өтіңіз?/БІР ЖАУАП/

1. Нұр Отан
2. Ақжол
3. ҚХП (Қазақстан Халық партиясы)
4. Адал
5. Ауыл
6. ЖСДП (Жалпы ұлттық социал-демократиялық партия)
7. Басқасы (өз нұсқаңызды жазыңыз) _____
8. Саяси партиялардың мүшесі емеспін

В15. Сіздің ойыңызша, «Қазақстан патриоты» атты ұғымы нені қамтиды?/ЖАУАПТАРДЫҢ 5 НҰСҚАСЫНА ДАЙІН ЖАУАП БЕРУГЕ БОЛАДЫ/

1. Елдің ұлы жетістіктері үшін мақтаныш
2. Қажет болған жағдайда қолға қару алып, елді қорғау
3. Азаматтың міндеттерін орындау, мемлекет заңдарын сақтау
4. Отанға деген сүйіспеншілік
5. «Мәңгілік Ел» елінің ұлы болашағына сенім арту
6. Елді ішкі жағынан бұзатын қауіп-қатерлерге қарсы белсенді күрес
7. Отаннан алыс Ностальгия
8. Ел мәдениетін білу және мақтан тұту
9. Мемлекеттік рәміздерге құрметпен қарау (Елтаңба, Ту, Әнұран және т. б.)
10. Заңдарды/ ҚР Конституциясын білу және сақтау
11. Басқасы (өз нұсқаңызды жазыңыз) _____
12. Жауап беруге қиналамын

В16. Сіз өзіңізді Қазақстанның патриотымын деп санайсыз ба? / БІР ЖАУАП/

1. Әрине «иә»
2. «Жоқ»-тан гөрі, «иә»
3. «Иә»- дан гөрі «жоқ»
4. Әрине «жоқ»
5. Жауап беруге қиналамын

В17. Сіз қандай бастамаларға қатысуға дайынсыз? /ЖАУАПТАРДЫҢ 5 НҰСҚАСЫНА ДАЙІН ЖАУАП БЕРУГЕ БОЛАДЫ/

1. Сайлауда дауыс беру
2. Сайлауда бақылаушы болу
3. Азаматтық бастамалардың, ұйымдардың, өзін-өзі басқарудың жұмысына қатысу
4. Оппозицияның саяси жобаларына ақша беру
5. Наразылық акцияларына, пикеттерге қатысуға
6. Сайлауда депутат болып сайлану
7. Жеке пикеттерге/акцияларға қатысу (билік органдарының, соттың ғимараттарында және т.б.)
8. Саяси партиялардың қызметіне қатысу
9. Наразылықтың экстремалды, радикалды түрлеріне бару
10. Қол жинау
11. Партияға мүшелік, партиялық қызмет, басқа саяси топтарға, қозғалыстарға мүшелік ету
12. Аталғандардың ешбіріне
13. Жауап беруге қиналамын

УНИВЕРСИТЕТ ЖАСТАРДЫ САЯСИ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ АГЕНТІ РЕТІНДЕ

В18. Сіздің ойыңызша, саяси білім өмір бойы толықтырылуы керек пе? / БІР ЖАУАП/

1. Қажет, өйткені біз елдің болашағымыз
2. Жоқ, өйткені біздің қатысуымыз саясатқа әсер етпейді
3. Жауап беруге қиналамын

В19. Төмендегі институттардың қайсысы сіздің азаматтық/саяси белсенділігіңізге АЙТАРЛЫҚТАЙ әсер етті?/ЖАУАПТАРДЫҢ 3 НҰСҚАСЫН АТАП ӨТУГЕ БОЛАДЫ/

1. Отбасы
2. Мектеп
3. Университет
4. Діни мекемелер (шіркеу, мешіт және т. б.)
5. Достар
6. БАҚ (телеарна, радио)
7. Интернет ресурстары (оның ішінде әлеуметтік желілер)
8. Аталғандардың еш қайысы емес

9. Басқасы (өз нұсқаңызды жазыңыз) _____

В20. Білім беру институттары (ЖОО) азаматтық және саяси ұстанымды белсенді қалыптастыруға ықпал етеді деп ойлайсыз ба? / БІР ЖАУАП/

1. Әрине «иә»
2. «Жоқ»-тан гөрі, «иә»
3. «Иә»- дан гөрі «жоқ»
4. Әрине жоқ
5. Жауап беруге қиыналамын

В21. Сіз оқып жатқан университеттің қандай іс-шаралары Сіздің азаматтық/саяси көзқарастарыңызға үлкен әсер етті?/ ЖАУАПТАРДЫҢ 3 НҮСҚАСЫН АТАП ӨТУГЕ БОЛАДЫ /

1. Жалпы университеттік курстар
2. Бағдарлама шеңберіндегі курстар
3. Университет студенттері ұйымдастыратын іс-шараларға қатысу
4. Университеттің қоғамдық өміріне және басқару органдарының жұмысына қатысу (мысалы, Сенат)
5. Оқытушылар және олардың кәсіби қызметі
6. Университет әкімшілігінің өкілдері және олардың кәсіби қызметі
7. Аталғандардың ешқайсысы әсер еткен жоқ
8. Басқасы (өз нұсқаңызды жазыңыз) _____

В22. Сіз өзіңізді белсенді азаматтық және саяси ұстанымы бар адам деп атай аласыз ба?/ БІР ЖАУАП/

1. Әрине «иә»
2. «Жоқ»-тан гөрі, «иә»
3. «Иә»- дан гөрі «жоқ»
4. Әрине жоқ
5. Жауап беруге қиналамын

В23. Сіз қазір және оқу орнына түскенге дейін, елдің саяси өміріне қаншалықты азаматтық қатысу дәрежеңіз өзгерді, ол ... / БІР ЖАУАП/

1. Азаматтық белсенділік айтарлықтай өсті
2. Мен елдің әлеуметтік-саяси өміріне жиі қызығушылық таныта бастадым
3. Мен әлеуметтік-саяси өмірге қызығушылық таныта бастадым
4. Азаматтық белсенділік айтарлықтай төмендеді
5. Бәрі бір деңгейде қалды, ештеңе өзгерген жоқ
6. Жауап беруге қиналамын

Уақыт бөлгеніңіз үшін рақмет!
Сіз бізге айтарлықтай көмектестіңіз!

Қосымша Ә

Фокус-топтық зерттеуге арналған гайд

Қайырлы күн және қош келдіңіз. Студент жастардың саяси әлеуметтенуіне қатысты пікір аламсуымызға уақыт бөлгеніңіз үшін рақмет. Менің атым Даурен және мен бүгінгі фокус-топтық пікірталастың модераторы боламын.

Мен қоятын сұрақтарға дұрыс немесе бұрыс жауап жоқ. Сіздерден әртүрлі көзқарастар күтіледі. Басқалардың айтқандарынан өзгеше болса да, егер сіз біреудің айтқанын жалғастырғыңыз келсе, келіспесеңіз, немесе мысал келтіргіңіз келсе өз көзқарасыңызды бөлісуге тартынбаңыз. Әрқайсысыңыздың пікірін білу мен үшін аса маңызды. Біз тек сіздердің барлықтарыңыздан кез келген ақпаратты еститінімізге көз жеткізгіміз келеді.

Мен айтылғандарды есте сақтауға көмектесу үшін жазып аламын. Сондай-ақ, сеансты дыбыс жазу құрылғысына жазып аламыз, өйткені сіздің пікірлеріңіздің ешқайсысын жіберіп алғымыз келмейді. Бөлмедегі әрбір адамның аты-жөнін және қайда оқитынын айтудан бастайық.

Сұрақтар:	
1 сұрақ 10 минутқа дейін	Жоғары білімнің студенттердің саяси дамуына тигізетін рөлі қандай? Қосымша сұрақ: саяси әлеуметтенудегі құрылымдалған және құрылымдалмаған жүйелердің рөлі
2 сұрақ 10 минутқа дейін	Университеттер ашық, демократиялық және мүдделі қауымдастықтарды модельдей алады ма? Қосымша сұрақ: студенттік ұйымдар мен клубтар арқылы студенттердің қатысуының тартымдылығы /тартымсыздығы
3 сұрақ 10 минутқа дейін	Сіздің пікіріңізше, демократия жағдайында азаматтық қатысу үшін қажетті тұлғааралық дағдылар қандай? Қосымша сұрақ: жастардың саяси және азаматтық күштарлығы
4 сұрақ 10 минутқа дейін	Қазіргі болашақта саяси мәселелерді шешуге қатысуда университеттерде қандай шаралар жасалуы тиіс? Қосымша сұрақ: елдің, қоғамның және университеттердің саяси өміріне қатысуға дайындық
5 сұрақ 10 минутқа дейін	Ұлттық университет студенттерінің сайлау процесіне қатысуы олардың мінез-құлқын өзгертуде қаншалықты тиімді? Қосымша сұрақ: парламент мәжілісі /президент сайлауына төмен қатысу немесе келмеу себептері

Қатысқаныңызға рақмет!